अथ गवामयनसत्रम् ॥

॥ विषुवदहः ॥

गवामयनस्य सम्वत्सरसत्रस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽहनि सौर्य्यपशूपालम्भादूर्ध्वं—
मतिग्राह्यग्रहं गृह्णाति ।

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केनवः दृशे विश्वाय सूर्य्यम् ॥
उपयामगृहीतोऽसि सूर्य्याय त्वा भ्राजाय ।
एष ते योनिः सूर्य्याय त्वा भ्राजाय ॥ ८ । ४१ ।

किरणाः सर्वस्य दर्शनाय जातप्रज्ञं तं सूर्य्यं देवमुद्गमयन्ति इत्याह ॥

॥ गर्गत्रिरात्रम् ॥

गर्गत्रिरात्रादावहीने त्रिसुत्ये गोसहस्रं दक्षिणाऽस्ति । तत्र सहस्रसंख्यापूरणी धेनुः, तां हविर्धानाग्नीध्रयोर्म्मध्यस्थां द्रोणकलशमाघ्रापयति ।

आजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशन्त्विन्दवः ।
पुनरूर्जा निवर्त्तस्व, सा नः सहस्रं धुक्ष्वो—
रुधारा पयस्वती पुनर्म्मा विशताद्रयिः ॥ ८ ।४२ ।

हे महि ! धेनो ! त्वं द्रोणकलशाख्यं पात्रमाजिघ्र । द्रोणकलशस्थाः सोमास्त्वां प्रविशन्तु । विशिष्टरसेन च पयोभूतेन सह पुनरस्मान् प्रति निवर्त्तस्व । सा त्वमस्माकं सहस्रं धनं देहि, यद्वा—अस्माभिर्दत्तं गवां सहस्रं पुनरस्मभ्यं देहि । बहुपयोयुक्ता धेनुर्म्मां पुनरागच्छतु । धनमपि मामाविशतादित्याह ॥

अथास्या धेनोर्दक्षिणकर्णे यजमानो जपति ।

इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति ।
एता ते अघ्न्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ॥ ८ । ४३ ।

हे धेनो ! इडा, रन्ता, हव्या, काम्या, चन्द्रा, ज्योता, अदितिः, सरस्वती, मही, विश्रुतिः, अघ्न्या,—इत्येतानि तव नामानि भवन्ति । एतैरभिहिता सती त्वं मां शोभन—कर्म्मकारिणं देवेभ्यो ब्रूहि । इत्याह ॥

महाव्रतमहः ।

{ ऐन्द्रग्रहः ॥ १ ॥
{ वैश्वकर्म्मणः ॥ १ ॥

गवामयनस्योपान्त्ये महाव्रतेऽहनि प्राजापत्यपशूपालम्भादूर्ध्वमैन्द्रग्रहं गृह्णीयादनेन ।

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
यो अस्माँ अभिदासत्यधरं गमया तमः ॥ १ ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृधे ॥
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे ॥ १ ॥ ८ । ४४ ।

हे इन्द्र ! अस्माकं संग्रामान् शत्रून् वा विशेषेण नाशय । सेनाभियोगमिच्छतः शत्रून् न्यग्भूतान् निगृह्णीष्व । यश्चान्योऽस्मानुपक्षयति तं शत्रुं निकृष्टं नरकं प्रापयेत्याह ॥ १ ॥

अथवाऽनेन गृह्णीयात्—

वाचस्पतिं विश्वकर्म्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम ।
स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशम्भूरवसे साधुकर्म्मा ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्म्मणे ।
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्म्मणे ॥ २ ॥ ८ । ४५ ।

समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य कर्म्माणि तं वाचोऽधिपतिं मनोवद्वेगयुक्तमिन्द्रं रक्षणाय महाव्रतीयलक्षणान्नविषये अद्य वयमाह्वयामः । सर्वसुखोत्पादकः स इन्द्रोऽस्माकं सर्वाण्याह्वानानि रक्षणायान्नसमृद्ध्यै सेवतामित्याह ॥

अथवाऽनेन गृह्णीयात्—

विश्वकर्म्मन् हविषा वर्द्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम् ।
तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो विहव्यो यथासत् ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्म्मणे ।
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्म्मणे ॥ ३ ॥ ८ । ४६ ।

हे विश्वकर्म्मन् ! वर्द्धमानेन वर्द्धयित्रा वा हविषा त्वमिन्द्रं जगतो रक्षकमप्रतिभटं चाकरोः। तस्मै इन्द्राय पूर्वे वसिष्ठादयो मनुष्याः सम्यङ् नताः। यतः कारणात् अयमिन्द्रः उद्गूर्णवज्रो विविधेषु कार्य्येष्वाहूयमानः समभूत्—इत्याह ॥ ३ ॥

---

१ अंशुग्रहः ॥
२ अदाभ्यग्रहः ॥

यस्मिन्नौदुम्बरे पात्रे अंशुर्गृहीतः, तस्मिन् होतृचमसस्था निग्राभ्यासंज्ञा अप आनीय तस्मिंस्तिस्रः सोमलताः प्रक्षिप्य अग्नये त्वेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्यं ग्रहं गृह्णाति ॥ मन्त्रैः सोमलताप्रक्षेपो वा ॥ उपयामस्त्रिष्वप्यादावनुषङ्गनीयः सर्वशेषत्वात् ॥

अनुष्टुबिति सर्वान्ते पठेत् ॥

उपयामगृहहीतोऽसि ।—
अग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि । १ ।
इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि । २ ।
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि ॥ ३ ॥
अनुष्टुप् तेऽभिगरः ॥ ८ । ४७ ।

हे सोम ! त्वमुपयामग्रहेण गृहीतोऽसि। हे ग्रह ! गायत्रीछन्दसं त्वामग्नये त्रिष्टुप्छन्दसं त्वामिन्द्राय। जगतीछन्दसं त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय गृह्णामि। हे सोम अनुष्टुप्छन्दस्त्वाभिष्टवः—इत्याह ॥

आहवनीयसमीपं गच्छन्नंशुभिरदाभ्यग्रहस्थानि जलानि चालयेत् । ततस्तस्मै न इति जुहोति ॥

ओशीनां त्वा पत्मन्नाधूनोमि ।
कुकूननानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि ।
भन्दनानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि ।
मदिन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि ।
मधुन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि ।
शुक्रं त्वा शुक्र आधूनोम्यह्नो रूपे सूर्य्यस्य रश्मिषु । ८।४८।
ककुभं रूपं वृषभस्य रोचते
बृहच्छुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोम सोमस्य पुरोगाः,
यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि ।
तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ॥ ८। ४९ ।

हे सोम ! मेघोदरस्थानामपां, तथा-शब्दं कुर्वाणानां प्रह्वीभवतां मेघस्थानामपां[2] तथा —कल्याणकारिणीनां सुखयित्रीणां वा मेध्यानामपां[3] तथा–अत्यतं तर्पयन्तीनां मेध्या-[4]नामपां तथा अत्यन्तं मधुस्वादोपेतानां मेध्यानामपां पतनेऽर्थे त्वां चालयामि । शुद्ध त्वां शुद्धे निग्राभ्यालक्षणे जले चालयामि । हे सोम ! दिवसस्य रूपे सूर्य्यस्य रश्मिषु त्वां चालयामि ॥ १ ॥ हे सोम ! श्रेष्ठस्य तव महदादित्यलक्षणं रूपं दीप्यते । महानयं शुद्ध आदित्यः शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरो गामी भवितुमर्हति । हे सोम ! त्वदीयमनुपहिंसितं जागरण शीलं यन्नामास्ति तस्मै त्वां गृह्णामि । हे सोम ! तादृशाय तुभ्यं सुहुतमस्तु-इत्याह ॥ तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोतीति श्रुतिः ।११।५।६।११॥

मन्त्रत्रयेणोलूखलस्थानंशून् सोमे क्षिपेत् ।—

उशिक् त्वं देव सोमाग्नेः प्रियं पाथो पीहि ॥ १ ॥

वशी त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियं पाथोऽपीहि ॥ २ ॥

अस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि ॥३॥८।५०।

अग्निर्वै प्रातः सवनमिन्द्रो माध्यन्दिनं सवनं विश्वेदेवास्तृतीयं सवनमिति श्रुतेः सवनदेवेभ्योऽशंगमेतत् ॥

अथ सत्रोत्थानम् ॥

सर्वेषु दीक्षितेष्वध्वर्युस्पृष्टेष्विदानीन्तनगार्हपत्ये घृतं जुहुयात्—

इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा ॥ १ ॥

अत्रैव शालाद्वार्य्ये पुनर्जुहोति—

उपसृजन् धरुणं मात्रे धरुणे मातरं धयन् ।
रायस्पोषमस्मासु दीधरत् स्वाहा ॥ २ ॥ ८ । ५१ ।

हे गावः ! युष्माकमिह यजमाने रमणमस्तु । इहैव यूयं रमध्वम् । युष्माकमिह

यजमाने सन्तोषोऽस्तु—स्वकीयानामपि धृतिरिहैवास्तु इत्याह ॥ १ ॥ मातुः पृथिव्या धारयितारमग्निं समीपं प्रापयन्—मातरं पितरञ्चेति पृथिव्युत्पन्नं हविर्भक्षयन् धारयिताग्निरस्मासु पशुपुत्रसुवर्णादिः पुष्टिं धारयतु—इत्याह ॥ २ ॥

सर्वे दीक्षिता उत्तरहविर्धानापरकूवरीमालम्भ्य सत्रस्यर्द्धिं गायन्ति ।

सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम ॥
दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवान् स्वर्ज्योतिः ॥८।५।२।

हे सोम ! सत्रस्य समृद्धिस्त्वमसि । अतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्यलक्षणं प्राप्ताः । ततश्चामरणधर्म्मा भूताः । पृथिव्याः सकशाद् द्युलोकमध्यारूढाः । ततो देवानिन्द्रादीन् जानीमः । ज्योतीरूपं स्वर्गं चेत्याह ॥ सर्वे यजमाना दक्षिणहविर्धानाक्षाधोमार्गेण प्राङ्मुखा निःसरन्ति ।

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा
यो नः पृतन्यादप तन्तमिद्धतं, वज्रेण तन्तमिद्धतम् ।
दूरे चत्ताय छँत्सद्गहनं यदि नक्षत् ।
अस्माकं शत्रून् परि शूर विश्वतो दर्म्मा दर्षीष्ट विश्वतः ॥

हे शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारौ ! हे इन्द्रपर्वतौ ! युवां तं शत्रुं विनाशयतम् । यः शत्रुरस्मान् योधयेत् । तं तमेव विनाशयतम् । वज्रायुधेन तं तमेव विनाशयतम् ॥

हे शूर ! इन्द्र ! त्वदीयोवज्रो यदा अत्यन्तगभीरं वनं जलं वा प्रति दूरे गताय

शत्रवे कामयते तदा तमपि दूरगत माप्नुयात्। ततो विदारणशीलो वज्रोऽस्मदीयान सर्वतः स्थितान् सर्वान् शत्रून परिदर्षीष्टेत्याह ॥

नाना कामेषु यजमानेषु सर्वे वाग् विसर्जनं कुर्य्युः-

भूर्भुवः स्वः—सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम।
सुवीरा वीरैः, सुपोषाः पोषैः ॥ ८।५३।

हे अग्निवायुसूर्य्याः ! अस्माकं प्रजाः पुत्राः पुष्टयश्च स्युरित्याह ॥

॥ इति सत्रोत्थानम् ॥

॥❀॥ अथ प्रायश्चित्तानि कथ्यन्ते ॥❀॥

मृन्मयधर्म्मपात्रभेदे भिन्नमभिमृश्य "परमेष्ठिनेस्वाहा" "प्रजापतये स्वाहा इत्यादीन-सलिलाय स्वाहेत्यन्तान् चतुस्त्रिंशद्धोमान् जुहोति। धर्म्मदुहो गोर्मरणे तत्स्थानं उदङ्मुख्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागे प्राङ्मुख्या वा पुच्छाद्दक्षिणेऽस्थनि परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतीर्हुत्वा तां दोहयेत्। केचित्तु स्थालीस्थस्य स्रुकस्थस्य वा पृष्ठदाज्यस्य वा भ्रंशे परमेष्ठ्यादीन् जुह्वति ॥

परमेष्ठ्यभिधीनः । १ । प्रजापतिर्वाचि व्याहृतायाम् । २ ।
अन्धो अच्छेतः । ३ । सविता सन्याम् । ४ ।
विश्वकर्म्मा दीक्षायाम् । ५ । पूषा सोमक्रयण्याम् । ६ । ८।५५।
इन्द्रश्च मरुतश्च क्रययोपोत्थितः । ७ । असुरः पण्यमानः । ८ ।
मित्रः क्रीतः । ९ । विष्णुः शिपिविष्ट ऊरावासन्नः । १० ।
विष्णुर्नरन्धिषः (८ । ५५ ।) प्रोह्यमाणः । ११ । सोम आगत । १२ ।
वरुण आसन्द्यामासन्नः । १३ । अग्निराग्नीध्रे । १४ ।
इन्द्रो हविर्धाने । १५ । अथर्वोपावह्रियमाणः । १६ । (८ । ५६ ।)
विश्वेदेवा अंशुषुन्युप्तः । १७ । विष्णुराप्रीतपा आप्याय्यमानः । १८
यमः सूयमानः । १९ । विष्णुः सम्भ्रियमाणः । २० ।
वायुः पूयमानः । २१ । शुक्रः पूतः । २२ ।
शुक्रः क्षीरश्रीः । २३ । मन्थी सक्तुश्रीः । २४ । (८ । ५७ ।)
विश्वे देवाश्चमसेषून्नीतः । २५ । असुर्होमायोद्यतः । २६ ।
रुद्रो हूयमानः । २७ । वातो ऽभ्यावृत्तः । २८ ।
नृचक्षाः प्रतिख्यातः । २९ । भक्षो भक्ष्यमाणः । ३० ।
पितरो नाराशंसाः सन्नः । ३१ ।(।५८।) सिन्धुरवभृथायोद्यतः । ३२ ।
समुद्रोऽभ्यवह्रियमाणः । ३३ । सलिलः प्रप्लुतः । ३४ ।

सोमो यजमानेन मनसाभिध्यातः परमेष्ठी भवति । परमेष्ठिने स्वाहा । १ ।
सोमेन यक्ष्ये इति वचस्युच्चारिते सोमः प्रजापतिर्भवति । प्रजापतये स्वाहा । २ ।
आभिमुख्येन प्राप्तः सोमः अन्धो भवति । अन्धसे स्वाहा । ३ । सोमस्य सम्भक्तौ सत्यां

सोमः सविता भवति । सवित्रे स्वाहा । ४ । दीक्षायां सत्यां सोमो विश्वकर्म्मा भवति । विश्वकर्म्मणे स्वाहा । ५ । यया सोमः क्रीयते तस्यां गव्यानीतायां सोमः पूषा भवति । पूष्णे स्वाहा । ६ । द्रव्यदत्वा आत्मसात्कारणार्थोऽस्थापितः सोमः इन्द्रामरुत्सज्ञो भवति । इन्द्राय मरुद्भ्यश्च स्वाहा । ७ । क्रीयमाणः सोमोऽसुरो भवति । असुराय स्वाहा । ८ । क्रीतः सोमो मित्रो भवति । मित्राय स्वाहा । ९ । यजमानस्योत्सङ्गे स्थितः सोमः शिपिविष्टो विष्णुर्भवति । विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा । १० । शकटेनोह्यमानः सोमो नरन्धिषो विष्णुभवति विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहा । ११ । शकटादवरूढः सोमस्सोमो भवति । सोमाय स्वाहा । १२ । मञ्चिकायामुपविष्टः सोमो वरुणो भवति । वरुणाय स्वाहा । १३ । आग्नीध्रे वर्तमानः सोमो अग्निर्भवति । अग्नये स्वाहा । १४ । हविर्द्धाने वर्तमानः सोम इन्द्रो भवति । इन्द्राय स्वाहा । १५ । हृदे त्वा मनसे त्वेति मन्त्रेण कण्डनार्थमानीयमानः सोमोऽथर्वा भवति । अथर्वणे स्वाहा । १६ । सोमखण्डेषु कण्डनं कृतवारोपितः सोमो विश्वदेवो भवति । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । १७ । अंशुरंशुष्ट इत्यादिमन्त्रेण वर्द्धमानः सोम आपीतपा विष्णुर्भवति । विष्णवे आप्रीतपाय स्वाहा । १८ । अभिषूयमाणः सोमो यमो भवति । यमाय स्वाहा । १९ । सम्यक् पुष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति । विष्णवे स्वाहा । २० । दशापवित्रेण पूयमानः सोमो वायुर्भवति । वायवे स्वाहा । २१ । पूतः सोमः शुक्रो भवति । शुक्राय स्वाहा । २२ । दुग्धेन मिश्रितः सोमः शुक्रो भवति । शुक्राय स्वाहा । २३ । सक्तुभिर्मिश्रितः सोमो मन्थी भवति । मन्थिने स्वाहा । २४ । ग्रहपात्रेषु गृहीतः सोमो विश्वदेवसंज्ञो भवति । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । २५ । होमार्थमुद्यतः सोमोऽसुसंज्ञो भवति । असवे स्वाहा । २६ । हूयमानः सोमो रुद्रो भवति । रुद्राय स्वाहा । २७ । होमशेषीभूतः सदः प्रति भक्षणार्थमानीतः सोमो वातो भवति । वाताय स्वाहा । २८ । ब्रह्मन्नुपह्वयस्वेत्यादिना भक्षणार्थं पृष्टः सोमो नृचक्षा भवति । नृचक्षसे स्वाहा । २९ । पीयमानः सोमो भक्षो भवति । भक्षाय स्वाहा । ३० । भक्षयित्वा स्वखरेषु सादितः सोमो नाराशंसाः पितरो भवन्ति । पितृभ्यो

नाराशंसेभ्यः स्वाहा । ३१ । अवभृथार्थमुद्यतः सोमः सिन्धुर्भवति । सिन्धवे स्वाहा । ३२ । जलमभि मुखं नीयमानः सोमः समुद्रो भवति । समुद्राय स्वाहा । ३३ । अप्सु निमग्नः सोमः सलिलो भवति । सलिलाय स्वाहा । ३४ ।

एते हि परमेष्ठ्यादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि । तस्मात्तत्तदवस्थायां होमे यज्ञश्चिकित्सितः प्रतिसंहितो भवति । अत एवाह—

"सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । तस्यैतास्तन्वो या एता देवताः । या एता आहुतीर्जुहोति-म, यद्व यज्ञस्यर्छेत्, यां तत्रतिदेवतां मन्येत, तामनु समीक्ष्य जुहुयात्-यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुत आग्नीध्रे वि वा एतद्ध यज्ञस्य पर्व स्रंसते, यद्धलति । सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति, तयैवैनद्देवतया यज्ञं भिषज्यति, तया देवतया यज्ञं प्रतिसन्दधातीत्युपक्रमश्रुतिः । १२ । ५ । १ । १ । २ । ता वा एताश्चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतीर्जुहोति । त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः, एतद्धु सर्वैर्देवैर्यज्ञं भिषज्यति, सर्वैर्देवैर्यज्ञं प्रतिसन्दधातीत्युपसंहारश्रुतिश्च । १२ । ५ । १ । ३७ ॥

कालाहुतिहोमं वाचनं च कृत्वा स्कन्नं रसरूपं सोमंजलेन सिञ्चेत् ।

यर्योरोजसा स्कभिता रजांसि—
वीर्य्येभिर्वीरतमा शविष्ठा ॥
या पत्येते अप्रतीता सहोभिर्विष्णू
अगन् वरुणा पूर्वहूतौ ॥ १ ॥ ८ । ५९ ।

ययो र्विष्णुवरुणयोर्बलेन लोकाः स्तम्भिताः । किञ्च—बलैरत्यन्तं वीरौ अतिबलैरनन्ययोध्यौ च यौ विष्णुवरुणौ इशाते । तौ विष्णुवरुणौ वरुणविष्णू वा प्रति पूर्वस्मिन्नेवाह्वाने स्कन्नं हविर्गतमित्याह ॥ १ ॥

सोमे स्कन्नेऽभिमर्शनं करोति ।

देवान् दिवमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु ॥ १ ॥
मनुष्यानन्तरिक्षमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्ट॥ २ ॥
पितॄन् पृथिवीमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु ॥ ३ ॥
यं कं च लोकमगन् यज्ञस्ततो मे भद्रमभूत् ॥ ४ ॥ ८।६०।

अयं यज्ञो देवान् वाय्वादीन् प्राप्य द्युलोकमगच्छत् । ततो द्युलोकस्थाद् यज्ञाद् यज्ञफलभूतं विशिष्टभोगसाधनरूपं धनं मां व्याप्नोतु । अथ द्युलोकादवरोहणकाले मनुष्य-लोकमागच्छन् यज्ञोऽन्तरिक्षलोकं गतः । तत्र स्थितादपि यज्ञाद् यज्ञफलंद्रविणं मां व्याप्नोतु । दक्षिणायने तु अयं यज्ञो धूमादिमार्गेण पितॄन् प्राप्य भूलोकमगच्छत् । तत्र स्थितादपि यज्ञाद् यज्ञफलभूतं धनं मां व्याप्नोतु । किं बहुना—यं कमपि लोकं यज्ञो गतस्त-स्माद्यज्ञात् मम कल्याणं भूयादित्याह ॥

अथ महावीरभेदे घृतहोमः शाखान्तरे।

चतुस्त्रिंशत् तन्तवो ये वितत्निरे
य इमं यज्ञं स्वधया ददन्ते ॥
तेषां छिन्नं सम्वेतद्दधामि—
स्वाहा घर्म्मो अप्येतु देवान् ॥ १ ॥ ८ । ६१ ।

ये परमेष्ठ्यादयश्चतुस्त्रिंशत्संख्याका देवा इमं यज्ञं वितेनिरे । ये चेमं यज्ञमन्नेन धारयन्ति । तेषां यज्ञं वितन्वतां देवानां यत् छिन्नं, तदेतदहं सन्दधामि । अनेन घृतहोमेन महावीरः संहितो भवतु । संहितश्चायं घर्म्मो महावीरो देवान् प्रति गच्छतु-इत्याह ॥

सोमयागे यज्ञाङ्गविनाशे परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये यथाकालमेकैकामाहुतिं हुत्वा यजमानं वाचयेत् ॥

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुत्रा
सो अष्टधा दिवमन्वाततान
स यज्ञ धुक्ष्व महि मे प्रजायां
रायस्पोषं विश्वमायुरशीय, स्वाहा । १ । ८ । ६२ ।

हे यज्ञ ! यस्य यजनीयस्य तवाहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञ फलरूपो बहुधा प्रसृतः सन् दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो भूमिमन्तरिक्षं च व्याप्य स्वर्गमनुव्याप । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य भूतग्रामस्य यज्ञपरिणामत्वादिति । स त्वं मम सन्ततौ महिमानं देहि—महान्तं दोहं वा धुक्ष्व । अहं च त्वत्प्रसादाद्–धनपुष्टिं सर्वमायुश्च व्याप्नुयामित्याह ॥

पशौ सोमे च यूपस्य काकारोहणे उद्गाता होमं कुर्य्यात्—

आपवस्व हिरण्यवदश्ववत् सोम वीरवत् ।
वाजं गोमन्तमाभर–स्वाहा ॥ १ ॥ ८ । ६३ ।

हे सोम ! त्वं सुवर्णयुक्तमश्वयुक्तं वीरयुक्तं च यथा भवति तथा आगच्छ । तथा धेनुयुक्तमन्नमाहर । मह्यं स्वर्णाश्ववीरान् अन्नं धेनूंश्च देहीत्याह ॥

इति प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

इति गवामयनयागसम्बन्धिमन्त्राः कृतार्थाः॥

॥ द्वितीयं मण्डलं समाप्तम् ॥

संहितायामष्टमाध्याय पूर्तिः ॥ ८ ॥

॥ शिवम् ॥

❀ अथ तृतीयमण्डले ❀

वाजपेयाधिकारः ॥ १ ॥

संहितायां नवमाध्यायारम्भः ।

तत्र वाजपेयाङ्गभूतानां यजतीनां दीक्षणीयाप्रायणीयादीनामादिषु सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति —

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु
वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदतु—स्वाहा ॥ ९ । १ ।

हे सवितः सर्वप्रेरकान्तर्यामिन ! हे देव !. वाजतेयलक्षणं यागं प्रवर्तय—यजमानं चैश्वर्य्याय प्रेरय । (एवं मण्डलाधिष्ठातारं पुरुषमुक्त्वेदानीं मण्डलं प्रत्याह ।) त्वत्प्रसादाद् दिवि भवो रश्मीनां धारयिता अन्नस्य पावयिता सूर्य्यमण्डलरूपो देवोऽस्माकमन्नं हविर्लक्षणमास्वादयतु सुहुतमस्तु इत्याह ॥ १ ॥

प्रातःसवने आग्रयणानन्तरं त्रीनतिग्राह्यानादाय षोडशिनं चादाय पञ्चैन्द्रदेवत्यान् ग्रहान् गृह्णीयात्—

ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनः सदम्—
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ १ ॥

अप्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदम्—
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ २ ॥
पृथिविसदं त्वान्तरिक्षसदं दिविसदम्—
देवसदं नाकसदम्—
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ ३ ॥ ६ । २ ।

हे सोम ! उपयामो ग्रहः तेन त्वं गृहीतोऽसि—इन्द्रस्य प्रियं त्वां ध्रुवेऽस्मिन् लोके सीदन्तं मनुष्येषु सीदन्तं मनसि सीदन्तं तथा उदके घृते व्योम्नि च सीदन्तम्—एवं पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि देवेषु स्वर्गेषु च सीदन्तं त्वां गृह्णामि ॥ १ ॥ (अथ सादयति) हे ग्रह ! एष खरप्रदेशस्तव स्थानम्—इन्द्रस्य-प्रियतमं त्वां सादयामीत्याह ॥ २ ॥

अपां रसमुद्वयसं सूर्य्ये सन्तं समाहितम् ।
अपां रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमम् ॥
उपयामगृहीतोऽसि इन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि—
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ ४ । ६ । ३ ।
ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् ।
तेषां विशिप्रियाणां वोऽहमिषमूर्जं समग्रभम् ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि—
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ ५ ॥

सूर्य्ये संस्थापित सन्तमुदकानां सारं वायुमहं गृह्णामि यतोऽन्नान्युद्गच्छन्तिं। किञ्च—अपां रसस्य वायोर्यः सारः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः—सहि यज्ञ—लोक—काला—ऽग्नि—वायु—सूर्य्य—ऋग्यजुःसामादि शरीरः। हे देवाः! युष्माकमर्थे तं प्रजापतिमुत्कृष्टतममहं गृह्णामि। सोमरूपेण वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिं च गृह्णामीत्याह ॥ ४ ॥.

हे ग्रहाः! तेषां सम्यगभिषुतानां सुपूतानां वा युष्माकं सम्बन्धिनमन्नं तद्रसं चाहं समग्रहम् ये यूयमन्नरसाह्वानप्रयोजकाः सन्ति, तथा मेधाविने इन्द्राय विशिष्टबुद्धिं गमयन्तो भवतीत्याह ॥ ५ ॥

अथाध्वर्य्युः सोमग्रहमक्षोपरि, नेष्टा सुराग्रहमक्षाधस्तात् सहैवै केन मन्त्रेण धारयतोऽपरेण पुनः स्वं स्वं ग्रहं स्वसमीपमानयतश्च। हे सोमसुराग्रहौ!

सम्पृचौ स्थः—सं मा भद्रेण पृङ्क्तम् ॥ १ ॥
विपृचौ स्थो—वि मा पाप्मना पृङ्क्तम् ॥ २ ॥ ९ । ४ ।

यौ युवां संपृक्तौ भवथः, तौ मां कल्याणेन संयोजयतम्। हे ग्रहौ! यतो युवां वियुक्तौस्थः ततो मां पापेन वियोजयतमित्याहं ॥ ५ ॥

महामरुत्वतीयान्ते माहेन्द्रात्पूर्वं रथवाहनाच्छकटाद्रथमवतारयति।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसा स्त्वयाऽयं वाजं सेत् ॥

हे रथ! त्वमिन्द्रस्य वज्र ज्ञातोऽसि अन्नदाता चासि—अत एवाय यजमानस्त्वया वज्रीभूतेन सहायेन अन्नं सनुयात्सनुयाद्वा, संभजेद्वध्नीयाद्वा, बह्वन्नवान् भूयादित्याह ॥ इन्द्रेण यदा वृत्राय वज्रं प्रहृतं, त्रिधाजातं, तस्यैको भागो रथ इति श्रुतावुक्तम् (१।२।४।१।

अवतारितं रथं धुरि गृहीत्वा चात्वालाद्दक्षिणेनानीय वेद्यां स्थापयेत्—

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे ॥
यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविताधर्म्म साविषत् ॥९।५॥

अन्नस्यानुज्ञायामेव वर्तमाना वयं यां भूमिं जगन्निर्म्मात्रीं महतीं महनीयां वा

अखण्डितां वेदवाक्येन कुर्म्महे इदं च सर्वं भूतजातं यस्यां भूमौ आविष्टम् ॥ तस्यामेव भूमौ सविता देवोऽस्माकं धारणमवस्थानं प्रेरयतु इत्याह ॥ ६ ॥

अथ स्नानार्थमपो नीयमानान् स्नातान्वागतानश्वान् प्रोक्षति एकेन वा द्वितीयेन वोभाभ्यां वा—

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत वाजिनः ॥१॥
देवीरापो यो व ऊर्म्मिःप्रतूर्तिः ककुन्मान् वाजसास्तेनायं वाजं सेत ॥२॥९।६।

उदकेषु मध्ये अमृतमवस्थितम् । उदकेषु आरोग्ययुष्टिकरमौषधं चावस्थितम् ॥ हे अश्वाः ! तत्रामृतभेषजयुतास्वप्सु, अपि च अपां प्रशस्तेषु भागेषु, यूयमन्नवन्तो भवतेत्याह ॥ हे देव्य आपः ! युष्माकं यः कल्लोलः मत्वरणशीलः ककुत्मादृश्यवान् अन्नस्य दाता च । तेन सिक्तोऽयमश्वः अन्नं संभजेद्बध्नीयाद्वा इत्याह ॥ वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेशः ककुत् । तत्सा-

मान्यादुदकनिचयैः संयुक्तो बहुलोदकसंघातवानत्र ककुन्मनित्युच्यते ॥ २ ॥ ७ ॥

दक्षिणमश्वं रथे योजयेदाद्येन उत्तरमुत्तरेण —

वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ॥
ते अग्रेऽश्वमयुञ्जंस्ते अस्मिञ्जवमादधुः ॥ १ ॥ ६ । ७ ।
वातरंहा भव वाजिन् युज्यमान इन्द्रस्येव दक्षिणःश्रियैधि ॥
युञ्जन्तु त्वा मरुतोविश्ववेदस, आ ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु॥६।८।

वायुरिन्द्रियं सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि च गोर्भूमेर्धर्त्तारः । ते वातादयः पूर्वमश्वं रथे योजितवन्तः । त एव च वातादयोऽस्मिन्नश्वे वेगं स्थापितवन्त इत्याह । १ ।

हे वाजिन् ! वेगवन्नश्व ! युज्यमानः सन् त्वं वातवद्वेगयुक्तो भव । दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रस्याश्व इव शोभया युक्तो भव । किञ्च—हे अश्व ! सर्वज्ञाः सर्वधना वा मरुतो देवास्त्वां रथे नियोजयन्तु । त्वष्टा देवस्तव पादेषु वेगं स्थापयतु इत्याह ॥ २ ॥ ८ ।
तृतीयमश्वं युनक्ति दक्षिणा प्रष्टिम् । स हि दक्षिणाप्रष्टिः यो दक्षिणायां धुरि प्रकृष्टं देशमश्नुते—

जवो यस्ते वाजिन् निहितो गुहा यः,
श्येने परीत्तो अचरच्च वाते ॥
तेन नो वाजिन् बलवान् बलेन,
वाजजिच्चि भव समेने च पारयिष्णुः ॥ १ ॥

हे वाजिन्नश्व ! यस्तव वेगो हृदयप्रदेशेऽवस्थापितः, यश्च वेगः श्येनाख्ये पक्षिणि त्वयैव परिदत्तः सन् प्रवर्तते। यश्च तव वेगस्त्वया दत्तो वायौ चरति। हे वाजिन् ! तेन त्रिविधेन वेगलक्षणेन बलेन बलवान् वेगवान् त्वमस्माकमन्नस्य जेता भव। किञ्च—संग्रामे पारयिता भवेत्याह ॥

अथ बार्हस्पत्यं चरुमेनानश्वानाघ्रापयेत्—

वाजिनो वाजजितो वाजं सरिष्यन्तो
बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत ॥ १ ॥ ९ । ९ ।

अन्नस्य जेतारः ! अन्नं प्रति गमिष्यन्तो ! हे वाजिनः ! अश्वाः ! यूयं बृहस्पतेर्भागं चरुमवजिघ्रत-इत्याह ॥ १ ॥ ९ ।

अथोत्करप्रदेशे निखातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्रे स्थितं रथचक्रं ब्रह्माऽऽरोहेत्-तत्र ब्राह्मणकर्तृके वाजपेये आद्यो मन्त्रः पाठ्यः—क्षत्रियवाजपेये तु द्वितीयः—

देवस्याहं सवितुः सवे सत्यसवसो
बृहस्पते रुत्तमं नाकं रुहेयम् ॥ १ ॥
देवस्याहं सवितुः सवे सत्यसवस
इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेयम् ॥ २ ॥

ततो यजमानादीनां सप्तदशरथेषु सप्तदशशरप्रक्षेपप्रदेशे निखातामौदुम्बरीं शाखां प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेशमागतेषु सत्सु ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति विप्रयज्ञे पूर्वमंत्रेण—क्षात्रे उत्तरेण—

देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसो
बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहम् ॥ १ ॥
देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवस
इन्द्रस्योत्तमं नाकमरुहम् ॥ २ ॥ ६ । १० ।

सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्यानुज्ञायां वर्तमानोऽहं–बृहस्पतिसम्बन्धिनमुत्कृष्टं स्वर्गमारोहामि—अन्यत्र इन्द्रस्योत्कृष्टं स्वर्गमारोहामि–इत्याद्याह ॥ १ । २ ॥–॥ १० ॥

ततोऽनुवेद्युच्छ्रितस्थावारोपितसप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये एकं समन्त्रमाहन्ति तूष्णीमितरान । तत्र विप्रयज्ञे पूर्वो मन्त्रः क्षात्रे उत्तरः—

बृहस्पते वाजं जय, बृहस्पतये वाचंवदत,
बृहस्पति वाजं जापयत ॥ १ ॥
इन्द्र वाजं जय, इन्द्राय वाचं वदत,
इन्द्रं वाजं जापयत ॥ २ ॥ ६ । ११ ।

हे दुन्दुभयः ! यूयं बृहस्पतये— 'हे बृहस्पते ! त्वमन्न जये'' ति वाचं वदत । किञ्च यूयमेव बृहस्पतिना अन्नजयं कारयत इत्याह ॥ १ ॥ एवमन्यत्रेन्द्राय ॥ २ ॥

ततः सप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये मन्त्रवादितं मंत्रेणावतारयति स्थाणुभ्यस्तूष्णीमितरान् तत्रापि पूर्वो मन्त्रो विप्रयज्ञे उत्तरः क्षात्रे—

एषा वः सत्या सं वागभूद् यया
बृहस्पपतिं वाजमजीजपत–
अजीजपत बृहस्पति वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम् ॥ १ ॥
एषा वः सा सत्या सं वागभूद् ययेन्द्रं वाजमजीजपत—
अजीजपतेन्द्रंवाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम् ॥ २॥६।१२।

हे दुन्दुभयः ! यूयं यया वाचा बृहस्पतिमन्त्रजयं कारितवन्तः, सा युष्माकं वाक् सत्या समभूत् । अतः परं हे वनस्पतयः ! वनस्पतिविकारा दुन्दुभयः ! यूयं विमुच्यध्वम्—यतः कृतकृत्या यूयं जाता, अतः प्रस्तुतादेतस्माच्छब्दानरूपात्कर्म्मणो विमुक्ता भवेत्याह ॥ वाजमजीजपत अजीजपत वाजमित्यभ्यासो भूयस्त्वार्थः ॥ १२ ॥

अथ यजमानो रथं यजुर्म्मन्त्रयुक्तमारोहेत्—

देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसो
बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषम् ॥

सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्यानुज्ञायां वर्त्तमानोऽहं अन्नजेतुर्बृहस्पतेः सम्बन्ध्यन्नं जयेयमजैषं वा इत्याह ॥

अथ वाचयति—

वाजिनो वाजयितोऽध्वनः स्कभ्नुवन्तो
योजना मिमानाः काष्ठां गच्छत ॥ १३ ॥ ९ । १३ ।

हे अश्वाः ! अन्नस्य जेतारः, मार्गान् रुन्धन्तः क्षोभयन्तः योजनान्यतिशीघ्रतया परिच्छिन्दन्तो, यूयमाज्यन्तं प्राप्नुतेत्याह ॥ १३ ॥

अथ ऋग्द्वयेन प्रत्येकमाज्यं जुहोति अश्वान् अनुमन्त्रयते वा—

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति
ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि ॥
क्रतुं दधिक्रा अनु संसनिष्यदत्
पथामङ्कांस्यन्वापनीफणत्-स्वाहा । १ । ६ । १४ ।
उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न
वेरनुवाति प्रगर्द्धिनः ।

श्येनस्येव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिक्राव्णः
सहोर्जा तरित्रतः—स्वाहा ॥ २ ॥ ६ । १५ ।

ग्रीवायामुरोबन्धेन, कक्षमर्माणे पर्य्याणदेशे सन्नाहरज्ज्वा, मुखे च कविकया, इत्येवं त्रिधा बद्धः—दधीन् धारकान् मार्गावरोधानद्रिपाषाणगर्त्तकण्टकादीनप्यतिक्रामति तथाविधः-सादिनोऽभिप्रायं सम्यगनुसन्दधानः सादिसङ्कल्पानुसारेण-गच्छन्-मार्गाणां लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि अतिशीघ्रं प्राप्नुवन् समस्तमासादयन्—सोऽयमश्वः कशामनु तूर्णमध्वानमश्नुते ॥ १ ॥

अपि च धारकपर्वताद्यतिक्रामिणः—बलेन सह मार्गं भृशं तरतः—अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः-सचलतः-त्वरयतः अस्य अश्वस्य परितः सर्वास्वङ्गेषु देहे वर्तमानं-शृङ्गारचिन्हं वस्त्रचामरादिकं, पाक्षः पक्ष इव, वेगेन गच्छतः श्येनस्येव च अनुवाति गच्छन्त मनुगच्छति ॥ २ ॥

अथवैतेनोत्तरेण तृचेनाज्यं जुहोति, अश्वानभिमन्त्रयते वा—

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।
जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥१॥ ६।१६ ।
ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।
सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवो महो ये धनं समिथेषु जभ्रिरे ॥२॥
वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।
अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ ३ ॥

देवतातौ देवानां कर्म्मणि यज्ञे आह्वानेषु सत्सु परिमितद्राविणः सुरूपाः स्वश्वना वा सर्पमरण्यश्वानं राक्षसांश्च नाशयन्तोऽश्वा अस्माकं सुखकरा भवन्तु । किञ्च तेऽश्वा अस्मत्सकाशाद्द्रुतं क्षिप्रं व्याधीन् युयवन् पृथक्कुर्वन्तु ॥ १ ॥ कुटिलं गन्तारः, आह्वानश्रोतारः, परिमितद्राविणः, अनेकजन तृप्तिक्षमस्य महतोऽन्नस्य दातारः, मेधसातौ यज्ञशालायां संभक्तारः पूरयितारः, सर्वे तेऽश्वा अस्माकमाह्वानं शृण्वन्तु ॥ येऽश्वाः सङ्ग्रामेषु महत्पूज्यं धनं जह्निरे ॥ २ ॥

हे अश्वाः ! सर्वस्मिन्नन्ने उपस्थिते सति धनेषु चोपस्थितेषु सत्सु मेधाविनः परिदृष्टकारिणः अमरणधर्म्माणः, सत्यज्ञा यज्ञज्ञा वा यूयमस्मान् पालयत। किञ्च–मधु धावनात् पूर्वं पश्चाच्चावघ्रायमाणं नैवारचरुलक्षणं मधुरं हविः पिवत–पीत्वा च मादयध्वम्–ततस्तृप्ताः सन्तो देवाधिष्ठितैर्म्मार्गैर्गच्छतेत्याह ॥ ३ ॥

अथ यजमानो रथादवतीर्य्य चात्वालोत्करान्तरे स्थितं नैवारं चरुं स्पृशति–

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे ॥
आ मा गन्तां पितरा मातरा च आ मा सोमो अमृतत्वेन गम्यात् ॥ १॥
वाजिनो वाजजितो वाजं ससृवांसो
बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत निमृजानाः ॥ २ ॥ ९ । १९ ।

अन्नस्योत्पत्तिर्मामागच्छतु–सर्वरूपात्मिके इमे द्यावापृथिवी मां प्रत्यागच्छेताम्–अस्मदीयः पिता माता च मां प्रत्यागच्छताम्–अमृतत्वाय मम देवत्वजन्मने सोमो मां प्रत्यागच्छेत्–इत्याह ॥ १ ॥

अथ यजुर्युक्तानश्वान्नैवारचरुमाघ्रापयेत्–

हे अश्वाः ! अन्नस्य जेतारः अन्नं जेतुं सृतवन्तः, चरुं यजमानं वा शोधयन्तो, यूयं बृहस्पतेः सम्बन्धिनं भागं चरुमवजिघ्रतेत्याह ॥ २ ॥

अथ प्रतिमन्त्रं द्वादशस्रुवाहुतीर्जुहोति वाचयति वा––

आपये स्वाहा–स्वापये स्वाहा–अपिजाय स्वाहा–
क्रतवे स्वाहा–वसवे स्वाहा–अर्हपतये स्वाहा–
अह्ने मुग्धाय स्वाहा–मुग्धाय वैनंशिनाय स्वाहा–
विनंशिन आन्त्यायनाय स्वाहा–आन्त्याय भौवनायस्वाहा–
भुवनस्य पतये स्वाहा–अधिपतये स्वाहा ॥ २ ॥ ९ । २०

संवत्सराभिमानी प्रजापतिः स्तूयते तस्यैवैतानि नामानि ॥ १ ॥

अथ वा प्रतिमन्त्रमुत्तराः षडाहुतीर्जुहोति वाचयति वा—

आयुर्यज्ञेन कल्पतान्—प्राणो यज्ञेन कल्पताम्—
चक्षुर्यज्ञेन कल्पताम्—श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम्—
पृष्ठंयज्ञेन कल्पताम्—यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ॥

अथ पत्नी यजमानौ निश्रेण्या यूपमारोहतः ॥ १ ॥

प्रजापतेः प्रजा अभूम । १ ।

गोधूमपिष्टनिमित्तं चषाले यजमानः स्पृशेत् ॥

स्वर्देवा ! अगन्म । २ ।

अथ यूपादूर्ध्वं शिरः करोति ॥

अमृता अभूम ॥ ३ ॥ ९ । २१ ।

अथ यूपारूढ एव यजमानो दिशो वीक्षते—हे दिशः !

अस्मे वो अस्त्विन्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुरस्मे वर्चांसि सन्तुवः ॥१

युष्मत्सम्बन्धि वीर्य्यमस्मासु भवतु—युष्मत्सम्बन्धि धनमस्मासु भवतु—अपि च कर्म्म तेजांसि च युष्माकमस्मासु भवन्त्वित्याह ॥

अथ यूपारूढ एव यजमानो भूमिमवेक्षते-

नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्यै ॥ २ ॥

अभ्यासो भूयस्त्वार्थः । अथोत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीं वस्तचर्म्मणास्तृणाति–

"इयं ते राट्" ॥ ३ ॥

हे आसन्दि ! तवेदं राज्यम् इत्याह ॥ ३ ॥

अथ सुन्वन्तं यजमानमस्यामासन्द्यामुपवेशयेत् । हे यजमान !

यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः ।
कृष्यै त्वा, क्षेमाय त्वा, रय्यै त्वा, पोषाय त्वा ॥४॥९।२२।

त्वं सर्वस्य नियन्तासि स्वयं संयमनकर्त्ता भवसि । तथा स्थिरोऽसि धारकोऽसि ॥ कर्षणसिद्ध्यर्थं लब्धपरिपालनाय धनाय पशुपुत्रादिपुष्ट्यै च त्वामुपवेशयामि इत्याह ॥४॥

अथ औदुम्बरपात्रे एकीकृतादुग्धव्रीह्यादिधान्यात् स्रुवेणाहवनीये सप्तमन्त्रैर्जुहोति–

वाजस्येमं प्रसवः सुषुवेऽग्रे सोमं राजानमोषधीष्वप्सु ।
ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः स्वाहा॥ १॥९।२३।
वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् ॥
अदित्सन्तं दापयति प्रजानन् स नो रयिं—
सर्ववीरं नियच्छतु–स्वाहा ॥ २ ॥ ९ । २४ ॥
वाजस्य नु प्रसव आबभूव–इमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः ॥
सनेमि राजा परियाति विद्वान् प्रजां पुष्टिं—
वर्द्धयमानो अस्मे—स्वाहा ॥ ३ ॥ ९ । २५ ।
सोमं राजानमवसे ऽग्निमन्वारभामहे ॥
आदित्यान् विष्णुं सूर्य्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम्–स्वाहा ॥४॥९।२६।
अर्य्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ॥
वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारञ्च वाजिनम्-स्वाहा॥५॥९।२७।
अग्ने अच्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव ॥
प्रनो यच्छ सहस्रजित् त्वं हि धनदा असि–स्वाहा ॥६॥९।२८।
प्र नो यच्छत्वर्य्यमा, प्र पूषा प्र बृहस्पतिः ।
प्र वाग्देवी ददातु नः—स्वाहा ॥ ७ ॥ ९ । २९ ।

अन्नस्योत्पादकः प्रजापतिः सृष्ट्यादौ इमं सोमाख्यं दीप्तिमन्तं पदार्थमोषधीष्वप्सु च वर्तमानमुत्पादयामास। ता इत्थम्भूताः सोमस्य जनयित्र्य ओषधय आपश्च अस्मदर्थं मधुमत्यो-रसवत्यो माधुर्य्योपेता भोगयोग्या भवन्तु-वयञ्च ताभिरभिषिक्ताः स्वीकीये देशे अप्रमत्ता भवाम-तथा यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनः प्रधानाश्चेत्याह ॥ १ ॥

अन्नस्योत्पादक ईश्वरः इमां पृथीवीं द्युलोकं च इमानि सर्वाणि भूतजातानि चाश्रितवान्। तथा च सः सर्वेषांभुवनानां राजा हविर्दातुमनिच्छन्त मामवगच्छन् मदीय-बुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयति--ततोऽस्मभ्यं सर्वैः पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तं धनं नियमेन ददातु इत्याह ॥ २ ॥

(नु-इति विस्मये) वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमानि सर्वाणि भूतानि सर्वतोऽवस्थितानि हिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्य्यन्तानि उत्पादितवान्। सोऽयं पुराणो राजा स्वाधिकार जानन् तथा अस्मासु पुत्रादिसन्ततिं धनपोषं च वर्द्धयन् सर्वतः स्वेच्छया गच्छतिइत्याह॥३॥

रक्षणाय तर्पणाय वा सोमं राजानं वैश्वानरं द्वादशादित्यान विष्णुं सूर्य्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं चाह्वयामः ॥ ४ ॥

हे ईश्वर ! ! त्वमर्य्यमादीन् देवान् धनप्रदानार्थं प्रेरय। वाजिनमन्नवन्तमिति सर्वेषां विशेषणं-देवाश्वं वेत्याह ॥ ५ ॥

हे अग्ने ! अस्मिन् कर्म्मणि त्वमस्माकमच्छ वद = आभिमुख्येन ब्रूहि हितम्। किञ्च-अस्मान् प्रति करुणार्द्रचित्तो भव। हे सहस्रजित् ! यस्मात् त्वं स्वभावतो धनस्य दातासि अतस्त्वमस्मभ्यं प्रयच्छेत्याह ॥ ६ ॥

किञ्च-अर्य्यमा सूर्य्यविशेषोऽस्मभ्यमभीष्टं प्रयच्छतु-पूषा प्रयच्छतु-बृहस्पतिः प्रयच्छतु-तथा वाग्देवी अस्मभ्यं ददातु इत्याह ॥ ७ ॥

अथ होमद्रव्यशेषेण यजमानं शिरसि सिञ्चेत्-

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रिये दधामि बृहस्पतेष्ट्वा
साम्राज्येनाभिषिञ्चाम्यसौ ॥ १ ॥ ९ । ३० ।

सवितुर्देवस्याज्ञायां वर्तमानोऽहं अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वां वाग्देव्याः-यन्त्र्या नियमकर्त्र्याः सरस्वत्या नियमने ऐश्वर्य्ये स्थापयामि—किञ्च बृहस्पतेः साम्राज्येन त्वामभिषिञ्चामि—असौ इति तन्नामग्रहणम् ॥ १ ॥

(अथ उज्जितिसंज्ञाः सप्तदश मन्त्राः ।)

एतैर्जुहोति वाचयति वा ।

ओ श्रावय—	इति चतुरक्षरम्	(१)
अस्तु श्रौषट्—	इति चतुरक्षरम्	(२)
यज——	इति द्व्यक्षरम्	(३)
ये यजामहे——	इति पञ्चाक्षरम्	(४)
वषट्(वौषट्)——इति	द्व्यक्षरोवषट्कारः	(५)

एष सप्तदशाक्षरात्मकः प्रजापतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते—

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेवच ।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै यज्ञात्मनेनमः ॥

१ अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत् तमुज्जेषम् ॥ १ ॥
आश्विनौ द्व्यक्षरेण द्विपदो मनुष्यानुदजयताम् तानुज्जेषम् ॥ २ ॥
विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीन्लोकानुदजयत् तानुज्जेषम ॥ ३ ॥
सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत् ताज्जेषम् ॥४॥९।३१।

२ पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्चदिश उदजयत् ता उज्जेषम् ॥ ५ ॥
सविता षडक्षरेण षड्ऋतूनुदजयत् तानुज्जेषम् ॥ ६ ॥
मरुतः सप्ताक्षरेण सप्तग्राम्यान् पशुनुदजयं स्तानुज्जेषम् ॥ ७ ॥
बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत् तामुज्जेषम् ॥ ८ ॥ ९ । ३२ ।
३ मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतं स्तोममुदजयत तमुज्जेषम् ॥ ९ ॥
वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत् तामुज्जेषम् ॥ १० ॥
इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत् तामुज्जेषम् ॥ ११ ॥
विश्वेदेवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयंस्तामुज्जेषम् ॥१२॥६।३३ ।
४ वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशं स्तोममुदजयंस्तमुज्जेषम् ॥ १३ ॥
रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशं स्तोममुदजयंस्तमुज्जेषम् ॥ १४ ॥
आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशं स्तोममुदजयंस्तमुज्जेषम् ।१५ ॥
अदितिः षोडशाक्षरेण षोडशं स्तोममुदजयत् तमुज्जेषम् ॥ १६ ॥
प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदशं स्तोतमुदजयत्तमुज्जेषम् ॥१७॥६।३४।

अग्न्यादयो देवाः क्रमेणैकाक्षरादिभिश्छन्दोभिः प्राणदीन् विशेषेणाजयन् तथा इमपि तं तं प्राणादिं तेन तेनैव छन्दसा अधिकं जयेयमित्याह ॥ १७ ॥

॥ इति वाजपेयाधिकारः ॥

॥ इति तृतीयमण्डले वाजपेयमन्त्राः समाप्ताः ॥

❋ अथ तृतीयमण्डले ❋

राजसूयाधिकारः ॥ २ ॥

फाल्गुनाद्यदशम्यामनुमत्यै अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृहीतहविषः पेषणकाले दृषदधस्तान्निहितशम्यापश्चाद्भागे पतितं यद्धविस्तण्डुलपिष्टरूपं तत् स्रुवे निधाय दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादायदक्षिणस्यां दिशि गत्वा स्वयं प्रदीर्णे (स्वयंस्फुटिते) भूभागे इरिणे (ऊषरे) वा उल्मुकाग्निं संस्थाप्य तत्र तद्धविर्जुहोति—

एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहा ॥ १ ॥

निर्ऋतिरत्र पृथिवी । हे पृथिवि ! एष पिष्टरूपस्तव भागः तं त्वं गृहाणेत्याह ॥१॥ एवं वर्षमिष्टाः कृत्वा पञ्चवातीयाख्यं कर्म विधेयम् । तत्राहवनीयं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मध्ये चावशिष्य स्रुवेणाज्यं पञ्चस्वग्निषु यथालिङ्गं जुहोति—

अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसद्भ्यः स्वाहा । १ ।
यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः स्वाहा । २ ।
विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सद्भ्यः स्वाहा । ३ ।
मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुन्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्यउत्तरासद्भ्यः स्वाहा ।४।
सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः स्वाहाः ॥५॥६।३५।

अग्निर्नेता येषां तेभ्यः, तथा सोमो नेता येषां तेभ्यो दुवस्वद्भ्यः परिचर्य्यावद्भ्यो हव्यवद्भ्यो वा सुहुतमित्याह ॥ आद्येन पुरस्तात्-द्वितीयेन दक्षिणतः—तृतीयेन पश्चात्—चतुर्थेन विकल्पितमन्त्रद्वयेनोत्तरार्द्धे-पञ्चमेन मध्ये जुहोति ॥ २ ॥

अथ पञ्चधा विभक्तमाहवनीयमेकीकृत्य पञ्चभिर्म्मन्त्रैः प्रत्येकं जुहुयात्—

ये देवाः अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ १ ॥
ये देवा यमनेत्रा दक्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ २ ॥
ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३ ॥
ये देवा मित्रावरुणनेत्राः वा मरुन्नेत्रा वोत्तरासदस्तेभ्यः स्वाहा ॥४॥
ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ५ ॥ ९ ।३६।

अथ अपामार्गतण्डुलहोमार्थं दक्षिणाग्नेरुल्मुकमाददीत—

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य ।
दुष्टरस्तरन्नरातीर्वर्चोधा यज्ञवाहसि ॥ १ ॥ ९ । ३७ ।

हे अग्ने ! त्वं पृतनाः शत्रुसेनाः अभिभव-तथा शत्रूनपक्षिप-किञ्च—दुस्तरः शक्यप्रतिक्रियो दुर्निवारस्त्वं शत्रून् तिरस्कुर्वन् यज्ञनिर्वाहके यजमाने अन्नं धेहि इत्याह।१।

ततः प्रागुदग्गत्वा गृहीतमुल्मुकं संस्थाप्य स्रुवेणापामार्गतण्डुलान् जुहुयात्—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णोहस्ताभ्याम् ।
उपांशोर्वीर्य्येण जुहोमि हतं रक्षः स्वाहा ॥ १ ॥

उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहः तस्य सामर्थ्येनाहं जुहोमि । अत एव राक्षसो निहत इत्याह ॥ १ ॥

अथ यस्यां दिशि होमं कुर्य्यात् तां दिशं प्रति स्रुवं प्रक्षिपेत्—

"रक्षसां त्वा वधाय"।

राक्षसानां नाशार्थं त्वां प्रक्षिपामीत्याह ॥ २ ॥ ततोऽध्वर्य्यादयः पश्चादनवलोकयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति—

अवधिष्म रक्षोऽवधिष्मामुमसौ हतः ॥ ३ ॥ ६ । ३८ ।

राक्षसजातिं वयं हतवन्तः । (अमुमिति—असाविति च शत्रूनामग्रहणम्) अमुं देवदत्तं वयमवधिष्म । असौ देवदत्तो विनष्टः इत्याह ॥ ३ ॥

अथ यान्यष्टौ देवसूहवींषि तत्रान्तिमेन "वरुणाय धर्म्मपतये" इति वारुणेन चरुणा चरित्वा यजमानान्तिके गत्वा स्रुचौ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणं तद्बाहुमादाय इमं कण्डिकाद्वयरूपं मन्त्रं जपेत् । अत्र च मन्त्रो यथास्थानं यजमानस्य, तन्मातापित्रोः, यस्या जनपदजाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णाति—

सविता त्वा सवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां सोमो वनस्पतीनाम् ।
बृहस्पतिर्वाच इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो
वरुणो धर्म्मपतीनाम् ॥ १ ॥ ६ । ३९ ।
इमं देवा असपत्नं सुवध्वं, महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते
जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।
इममुमुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशः,—
एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ २ ॥ ६ । ४० ।

हे यजमान ! प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये सविता त्वां प्रेरयतु—सर्वेषामाज्ञादानेऽधिकारी भव, तथा गृहस्थानामाधिपत्ये अग्निः त्वां सुवताम्, वृक्षाणामाधिपत्ये सोमस्त्वां प्रेरयतु—

वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवन्तु, वागर्थं वाच आधिपत्ये वा बृहस्पतिः प्रेरयतु। ज्येष्ठभावाय इन्द्रस्त्वां सुवताम्। पश्वर्थं पश्वाधिपत्ये वा रुद्रस्त्वां प्रेरयतु। तथा मित्रदेवः सत्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम्। अथ धर्मशीलानामाधिपत्ये वरुणस्त्वां प्रेरयतु। एताहि सवित्रादयोऽष्टौ देवसूहविषां देवतास्त्वां नानाधिपत्यानि ददात्वित्याह ॥ १ ॥

हे सवित्रादयो देवाः! अमुष्य पितुः पुत्रं—अमुष्या मातुः पुत्रं-अस्याः कौरव्याः प्रजाया अधिपतिं इममुकनामानं यजमानं सपत्नरहितं कृत्वा महत्यै क्षत्रपदव्यै महते ज्येष्ठभावाय जनाना माधिपत्याय आत्मनो वीर्याय—आत्मज्ञानसामर्थ्याय सुवध्वम् ॥ अमी हे कुरवः! पाञ्चालाः! युष्माकमेष रवदिरवर्म्मा राजा अस्तु अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रो वल्लीरूपो वा प्रभुरस्तु इत्याहः ॥ २ ॥

संहितायां नवमोध्यायोऽत्र समाप्तः ॥ ९ ॥

संहितायाम् दशमोऽध्यायः प्रारम्भः ।

अथ देवसूहविषां भागपरिहरणान्ते कृते अभिषेकार्था वक्ष्यमाणा अपोवक्ष्यमाण-प्रकारेणौदुम्बरवृक्षपात्रेषु पृथग् गृह्णाति। तत्र विशेषः—निमित्तवशात् प्राप्या नैमित्तिक्यः-यथान्तरिक्षात् प्रतिगृह्यातपवर्षाः पुष्वाः गोकुल्या इत्याद्याः-ता राजसूयारम्भात् प्रागेव संपाद्य तदानीं यूपमुत्तरेण गृह्णीयात्। अन्यथा तदानीमातपवर्षणादेर्निमित्तस्याभावेन तदसंभवापत्तिः स्यात् ॥ इतरास्त्वनैमित्तिकीरपो गत्वा तदानीमेव गृह्णीयात्। तत्रादौ सरस्वतीनदीसंबन्धिनीरपो गृह्णाति—

आपो देवा मधुमतीरगृभ्णन् ऊर्जस्वतीराजस्वश्चितानाः ॥
याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन् याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः॥१॥१०।१।

मधुरास्वादोपेता विशिष्टान्नरसवतीः नृपोत्पादिकाः चेतयमानाः—सदैवतत्वात् परिदृष्टकारिणीः या अपो देवा इन्द्रादयोऽगृह्णन्—तथा याभिरद्भिर्देवा मित्रावरुणयोरभिषेकम-कुर्वन्—याभिरद्भिर्देवा इन्द्रं देवं शत्रूनत्यक्रामयन्—ता अपो गृह्णामीत्याह वाक्यशेषेण॥१॥

अथैवं सारस्वतीरादाय उत्तरासु षोडशस्तप्सु—"वृष्ण ऊर्मिरित्यादिभिः" स्वा-हान्तैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताज्यानि गृह्यमाणासु जुहुयात्। उतरैः स्वाहाहीनैर्मन्त्रैस्ताः क्रमेण गृह्णाति।

(उतरमन्त्रेषु—"अमुष्मै" इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम्) वृष्ण ऊर्मिरित्यादयो विश्वभृतः स्थेस्यन्ताः मन्त्राः संहितायां द्विशः पठिताः तेषां पूर्वः पूर्वः स्वाहान्तः तेनाज्यहोमः। उत्तरोत्तरः स्वाहाहीनः—तेनापामादानम्। तत्र गत्वा जले प्रविष्ठात् पशोर्नराद्वा यौ पूर्वापरौ कल्लोलौ तौ हृत्वा गृह्णाति—हे कल्लोल!—

वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा—
वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ॥ १ ॥
वृष सेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा—
वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ॥ २ ॥ १० । २ ।
अर्थेतः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा—
अर्थेतः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥ ३ ॥
ओजस्वतीः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा—
ओजस्वतीः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥ ४ ॥

आपः परिवाहिणीः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा—
आपः परिवाहिणीः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥ ५ ॥
अपांपतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा
अपांपतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ॥ ६ ॥
अपांगर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा
अपांगर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ॥ ७ ॥ १० । ३ ।
सूर्य्यत्वचसः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
सूर्य्यत्वचसः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥ ८ ॥
सूर्य्यवर्चसः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
सूर्य्यवर्चसः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मैदत्त ॥ ९ ॥
मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥ १० ॥
व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥ ११ ॥
वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥ १२ ॥
शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥ १३ ॥

शक्वरीः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा

शक्वरीः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥ १४ ॥

जनभृतः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा

जनभृतः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥ १५ ॥

विश्वभृतः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा

विश्वभृतः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥ १६ ॥

आपः स्वराजः स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥ १७ ॥

मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वानाः ॥

अनाधृष्टाः सीदत सहौजसो महि क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीः ॥१८॥१०।४॥

हे कल्लोल त्वं वृष्णो वर्षितुः सेक्तुः पशोर्नरस्य वा सम्बन्धी ऊर्मिः कल्लोलोऽसि ॥ १ ॥

अपरोर्म्मिं गृह्णाति—वृषा सेचनसमर्था सेनाजलराशिरूपा यस्य तादृशोऽसि ॥२॥

नद्यादि प्रवाहस्था अपो गृह्णाति—अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य नद्यादितो यज्ञदेशं यन्ति तादृशाः स्थ ॥ ३ ॥

वहन्तीनां याः प्रतिलोमं गच्छन्ति तादृश्यो हे आपः ! यूयमोजसा बलेन युक्ताः स्थ ॥ ४ ॥

वहन्तीनामपां मध्याद्या मार्गान्तरेण गत्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्यः परिवाहिण्यः । ५ ।

समुद्रस्यापो गृह्णाति—हे समुद्र ! त्वं जलानां स्वामी भवसि ॥ ६ ॥

निवेष्य आवर्तो नद्यादौ यत्राम्भोभ्रमः तत्र भवा निवेष्या गृह्णाति। हे जलभ्रम! त्वमपांमध्यवर्ती ॥ ७ ॥

स्यन्दमानानां मध्ये याः स्थिराः सदा धर्म्मेवर्तमानास्तथाविधा हे आपः! यूयं सूर्य्यत्वचसः ॥ ८ ॥

आतपे वर्षन्त्य आतपवर्ष्याः, ता आपोऽन्तरिक्षात् प्रतिगृह्य संपादिताः! सूर्य्यवर्चस उच्यन्ते ॥ ९ ॥

तडागभवा आप सरस्याः, ता इह मान्दा शब्देनाभिधीयते ॥ १० ॥

कूपे भवाः कूप्याः, ता इह व्रजक्षितः कथ्यन्ते। व्रज इत्युपचारादिह कूपेभिप्रेतः ॥ ११ ॥

अथ ता वाशा आपो याः, अवश्यायरूपास्तृणाग्रेषु स्थितदृष्टाः मुष्वा उच्यन्ते ॥१२॥

यास्तु मधुरूपा आपस्त्रिदोषबलशमनत्वाद्बलकरास्ताः शविष्ठा उच्यन्ते ॥ १३ ॥

तथा प्रसूयमानधेनुगर्भवेष्टनोत्था आपो गोरुल्व्याः, ता इह शक्वर्य्य उच्यन्ते ॥ १४ ॥

एवं दुग्धरूपा आपो बालभावे जनान् पुष्णन्तीति जनभृत उच्यन्ते ॥ १५ ॥

एवं घृतरूपा आपो देवादिकं सर्वं जगद् बिभ्रतीति विश्वभृतः कथ्यन्ते ॥ १६ ॥

तदित्थं सारस्वत्यादयो घृतान्ताः सप्तदशाप उक्ताः।

अथ रविकरतप्ता आपो मरीचयः ताः आपः स्वराजः। ता अञ्जलिनाऽऽदाय पूर्वगृहीतास्वप्सु योजयेत्। तक्ष ग्रहणं समन्त्रं संसर्गस्तु तूष्णीम्। नात्र होमः "षोडशाहुतीर्जुहोति, द्वयीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु च" इति श्रुतेः (५-३-४-२३)॥१७॥

अथैनाः सारस्वत्याद्याः सर्वा अपः औदुम्बरे पात्रे ममासिञ्चति ।—

मधुरसवत्य एता आपो मधुरस्वादोपेताभिरेताभिरद्भिः संसृज्यन्ताम् । या आपः क्षत्रियाय राज्ञे यजमानाय राज्ञे यजमानाय महद्बलं सम्भजमाना भवन्ति ॥ अथैवमौदुम्बरे पात्रे मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रे सदसि सादयति ।

हे आपो ! रक्षोभिरपराभूता, ओजसा सहिताः, क्षत्रियाय राज्ञे महद् बलं दधत्यो, यूयं तिष्ठतेत्याह ॥ १८ ॥

अथ मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रासादितपालाशादिपात्रचतुष्टयस्य पुरस्ताद् व्याघ्रचर्मास्तृणाति—

'सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयात'।

हे व्याघ्रचर्म्म ! त्वं सोमस्य दीप्तिरसि । अतस्त्वत्सदृशी ममकान्तिःभूयात् ॥

"यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत् तेन सोमस्य त्विषिः" इति श्रुतिः (५ । ३ । ५ । ३) । १ ।

अथ पार्थसंज्ञानामेतेषां द्वादशमन्त्राणां मध्ये षट् प्रथमान्यभिषेकादौ जुहोति, षडुत्तमान्यभिषेकान्ते सकृद्गृहीताज्यैर्जुहुति—

१ अग्नये स्वाहा
२ सोमाय स्वाहा
३ सवित्रे स्वाहा
४ सरस्वत्यै स्वाहा
५ पूष्णे स्वाहा
६ बृहस्पतये स्वाहा

१ इन्द्राय स्वाहा
२ घोषाय स्वाहा
३ श्लोकाय स्वाहा
४ अंशाय स्वाहा
५ भगाय स्वाहा
६ अर्य्यम्णे स्वाहा ॥१०।५।

इत्येता द्वादशाहुतीर्जुहुयात् ॥ २ ॥

अथ पवित्रे कृत्वा तयोर्हिरण्यं बध्नाति—

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ ॥ १ ॥

सहिरण्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रासादिता औदुम्बरपात्रस्था अभिषेकार्था अप उत्पुनाति—

सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥
अनिभृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य—
दात्रमसि स्वाहा राजस्वः ॥ २ ॥ १० । ६ ।

सर्वप्रेरकस्य परमेश्वरस्यानुज्ञायां स्थितोऽहं छिद्ररहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि । हे आपः ! यूयमनिभृष्टा रक्षोभिरपराभूताः स्थ । वाचो बन्धुभूताः स्थ । "यावद्धै प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदति" इति श्रुतिः । (५।३।५।१६)।

"आपोमयी वागिति सामश्रुतिश्च । अग्निजाताः स्थ ।"

"अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद् वृष्टिः अग्नेर्वा एता जायन्ते तस्मादाह तपोजाः" इति श्रुतिः । ५ । ३ । ५ । १७ ।

वायोरग्निरग्नेराप इति तैत्तिरीयारण्यकं च । ८ । १ ॥ सोमस्य दानकर्त्र्यो भवथ

"यदा वा एनमेताभिरभिषुण्वन्ति अथाहुतिर्भवतीतिश्रुतिः ५ । ३ । ५ । १८ ॥ तथा स्वाहाकारेण पूताः सत्यो राजजनिका भवथेत्याह ॥ २ ॥

अथ उत्पूता अभिषेकार्था आपोऽभिषेकार्थेषु पालाशोदुम्बरवाटाश्वत्थेषु पात्रेषु पूर्वासादितेषु चतुर्द्धा विभज्य निनयति—

सधमादो द्यु म्निनीराप एता अनाधृष्टा अपस्यो वसानाः ।
यस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपां शिशुर्मातृतमास्वन्तः ॥१॥१०।७।

एकस्मिन् पात्रे सह माद्यन्ति हृष्यन्ति मादयन्ते प्रीणन्ति वा तादृश्यः, द्यु म्नं वीर्य्यं वा यशो वा ऽन्नं वा अस्ति यासां तथाविधाः, रक्षोभिरनभिभूताः, कर्मणिसाध्व्यः, पात्राच्छादिकाः, या एता आपो वर्त्तते । तासु गृहरूपासु अतिशयेन जगन्निर्म्मात्रीषु अप्सु मध्ये अपां शिशुर्वरुणो देवः सहस्थानं चक्रे इत्याह । वरुणो हि राजसूययाजित्वादपां शिशुः—

"अपां वा एष शिशुर्भवति यो राजसूयेन यजते" इति श्रुतिः । (५।३।५।१६)॥

अथ तार्प्य—पांड्वा—धीवासो—ष्णीषाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुर्भिः परिधत्ते—

।१। क्षत्रस्योल्वमसि ।२। क्षत्रस्य जराय्वसि ।३। क्षत्रस्य योनिरसि ।४। क्षत्रस्य नाभिरसि ॥

तार्प्यं क्षौमं वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा परिधापयति । हे तार्प्य ! त्वं यजमानस्य गर्भस्थानीयस्य गर्भाधारभूतमुदकमसि इत्याह ॥ १ ॥

रक्तकम्बलं निवस्ते । हे पाण्ड्व ! त्वं गर्भस्थानीयस्य यजमानस्य गर्भवेष्टन-चर्म्मासि इत्याह ॥ २ ॥

कञ्चुकं गले वध्नाति । हे अधीवास ! त्वं गर्भसंभवस्थानमसि इत्याह ॥ ३ ॥

शिरोवेष्टनं शिरसि संवेष्ट्य तत्प्रान्तौ निवीते (परिहितवासो नीव्याम्) अवगूहते, नाभिदेशे परिहरते वा ।

(वेष्टयति वा) । हे उष्णीष ! त्वं क्षत्रस्य गर्भबन्धनस्थानमसि इत्याह ॥ ४ ॥

"नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्ते इत्याहुः" इति निरुक्तम् ॥ १ ॥

अथाध्वर्य्युर्धनुरधिज्यं करोति–हे धनुः ! त्वम्—

"इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि" । १ ।

इन्द्रस्य शत्रु नाशकमसि तदातनोमीत्याह ॥ १ ॥

अस्य धनुषो बाहू करेण प्रत्येकं विमार्ष्टि—

मित्रस्यासि । १ । वरुणस्यासि । २ ।

हे दक्षिणकोटे ! त्वं मित्रसंबन्धी भवसी ॥ १ ॥ हे वामप्रान्त ! त्वं वरुणसम्बन्धी भवसि इत्याह ॥ २ ॥

अथ यजमानाय धनुः प्रयच्छति हे धनुः !—

त्वायायं वृत्रं वधेत् ॥ ३ ॥

अयं यजमानः शत्रुं हन्यात् इत्याह ॥ ३ ॥ अथाध्वर्युः—

हवासि । १ । रुजासि । २ । क्षुमासि । ३ ।

इति मन्त्रैः क्रमेण तिस्र इषूरादाय—

पातैनं प्राञ्चम् । ४ । पातैनं प्रत्यञ्चम् । ५ ।
पातैनं तिर्य्यञ्चम् दिग्भ्यः पात ॥ ६ ॥ १० । ८ ।

इति मन्त्रैः क्रमेण यजमानाय प्रयच्छति । हे इषवः ! एनं यजमानं सर्वतो रक्षेत्याह ॥ ४ ॥

आविन्मन्त्राः ॥७॥

इषुसमर्पणानन्तरमध्वर्युरेतान् आवित्संज्ञान् सप्तमन्त्रान् यजमानं वाचयति—

आविर्म्मर्य्याः । १ । आवित्तो अग्निर्गृहपतिः । २ । आवित्त इन्द्रो वृद्धश्रवाः । ३ । आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतौ । ४ । आवित्तः पूषा विश्ववेदाः । ५ । आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवौ । ६ । आवित्तादितिरुरुशर्म्मा ॥ ७ ॥ १० । ६ ।

हे मनुष्याः ऋत्विजः ! यूयं प्रकटा भवथ । अथवा अयं यजमानो युष्मत्समक्षं कथ्यत्ते इत्याह । १ । गृहपालकायाग्नये अयं यजमान आवेदितः । २ । प्रवृद्धकीर्तिमते इन्द्राय अयं यजमानो ज्ञापितः । ३ । धारितकर्मभ्यां मित्रावरुणाभ्यामयमावित्तः । ४ । सर्वज्ञाय पूष्णेऽयमावेदितः । ५ । सर्वसुखोद्भाविकाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामयं ज्ञापितः । ६ । महासुखायै अदितये ऽयमावित्तो यजमानः ॥ ७ ॥ अथवा अस्तु यथाविभक्ति सर्वत्र ॥१॥

अथ सदः समीपोपविष्टस्य केशवस्य (दीर्घकेशनरस्य) मुखे ताम्रं क्षिपति —

अवेष्टा दन्दशूकाः । १ ।

अत्यर्थं दशनशीला मृत्युहेतवः सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो राक्षसादयो नाशिता भवन्तु इत्याह । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः । "तद्यो मृत्युर्य्यो वधस्तमेवैतदतिनयति" इति श्रुतिः । (५ । ४ । १ । १) ॥ १ ॥

अथ यजमानं यथालिङ्गं प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं दिश आक्रामयन् वाचयति ।

"प्राचीमारोह-गायत्री त्वावतु-रथन्तरं साम-त्रिवृत् स्तोमो[६]—
वसन्तऋतु-र्ब्रह्म द्रविणम् १० ।१० ।

दक्षिणामारोह-त्रिष्टुप् त्वावतु-बृहत् साम-पञ्चदशस्तोमो[१५]—
ग्रीष्मऋतुः-क्षत्रं द्रविणम् १० । ११ ।

१७
प्रतीचीमारोह–जगती त्वावतु–वैरूपं साम–सप्तदशस्तोमो—
वर्षाऋतुः–विड् द्रविणम् १० । १२ ।

२१
उदीचीमारोह–अनुष्टुप् त्वावतु–वैराजं साम–एकविंशस्तोमः–
शरदृतुः–फलं द्रविणम् १० । १३ ।

२७ ३३
ऊर्ध्वामारोह–पङ्क्तिस्त्वावतु–शाक्वररैवतेसामनी–त्रिणवत्रयस्त्रिंशौस्तोमौ
हेमन्तशिशिरावृतू वर्चो द्रविणम् ।

अत्रनिर्दिष्टानां साम्नां मध्ये-

रथन्तरं साम—	अभित्वा शूर नोनुमः—	इत्यस्यामृचि उत्पद्यते
बृहत् साम—	त्वामिद्धि हवामहे—	इत्यस्यामृचि उत्पद्यते
वैरूपं साम—	यद्द्याव इन्द्र ते शतम्—	इत्यस्यामृचि उत्पद्यते
वैराजं साम—	पिबा सोममिन्द्र मन्दतुत्वा—	इत्यस्यामृचि उत्पद्यते
शाक्वरं साम—	प्रोष्वस्मै पुरोरथम्—	इत्यस्यामृचि उत्पद्यते
रैवती साम—	रेवतीर्नः सधमादे—	इत्यस्यामृचि उत्पद्यते

॥ अथ स्तोमस्वरूपाणि साम ब्राह्मणे पञ्चविंशाख्ये ॥

(१) तिसृभ्यो हिङ्करोति स प्रथमया
(२) तिसृभ्यो हिङ्करोति स मध्यमया
(३) तिसृभ्यो हिंङ्करोति स उत्तमया

(१)
उपास्मै गायता नरः, पवमानायेन्दवे. अभिदेवाँइयक्षते ॥ १ ॥
अभिते मधुना पयोऽथर्वाणो अशिश्रयु; देवे देवाय देवयु ॥ २ ॥
स नः पवस्व शं गवे, शं जनाय शमर्वते, शं राज ओषधीभ्यः ॥ ३ ॥

(२)
दविद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ १ ॥
हिन्वानो हेतृभिर्हित आ वाजं वाज्यक्रमीत् सीदन्तो वनुषो यथा ॥ २ ॥
ऋधक् सोम स्वस्तये संजग्मानो दिवाकवे पवस्व सूर्यो दृशे ॥ ३ ॥

(३)
पवमानस्य ते कवे वाजिन्सर्गा असृक्षत अर्वन्तो न श्रवस्यवः ॥ १ ॥
अच्छा कोशं मधुश्चुतमसृग्रं वारे अव्यये अवावशन्त धीतयः ॥ २ ॥
अच्छा समुद्रमिन्दवोऽस्तं गावो न धेनवः, अग्मन्नृतस्य योनिमा ॥ ३ ॥

सेयमुद्यती त्रिवृतो विष्टुतिः । १ ।

उपास्मै गायतेत्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणिसूक्तानि सन्ति

(ऋक्सं० अष्ट० ६ । ७ । ३६ । मं० ६ । १ । ५) ।

तेषूद्गाता प्रथमेन मध्यमेन उत्तमेनोद्गायेत् तथासति प्रत्येकं तिसृभिर्ऋग्भिर्गीतं भवति ।

अनेन प्रकारेण त्रिवृत् स्तोम संवन्धिनी विशिष्टस्तुतिः संपद्यते सेयमुद्यती नाम्ना भवति ॥

(१५)

(१५) पञ्चभ्यो हिङ्करोति—स तिसृभिः, स एकया, स एकया, ।५, ३.१.१.

पञ्चभ्यो हिङ्करोति—स एकया, स तिसृभिः, स एकया, ।५, १.३.१.

पञ्चभ्यो हिङ्करोति—स एकया, स एकया, स तिसृभिः, ॥५, १.१.३.

पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिः ॥ २ ॥

प्रथमपर्य्याये तृचात्मकसूक्तस्याद्यां तिसृभिर्ऋग्भिर्गायेत् । इतरे द्वे सकृत्सकृद्द गायेत् ॥

द्वीतीयपर्य्याये प्रथमां सकृत् । मध्यमां तिसृभिः । तृतीयां सकृत् । तृतीये पर्य्याये आद्ये द्वे सकृत् । तृतीयां तिसृभिरिति पञ्चदशस्तोसम्बन्धिनी विष्टुतिः पञ्चपञ्चिनीत्युच्यते ॥ २ ॥

(१७)

(१७) पञ्चभ्यो, हिङ्करोति, स तिसृभिः, स एकया, स एकया ५, ५.३.१.१.

पञ्चभ्यो, हिङ्करोति, स एकया, स तिसृभिः, स एकया ५, १.३.१.

सप्तभ्यो, हिङ्करोति, स एकया, स तिसृभिः, स तिसृभिः ७, १.३.३.

दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति ॥ ३ ॥

प्रथमपर्य्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमोत्तमे सकृत्
द्वितीयपर्य्याये प्रथमोत्तमे सकृत् मध्यमां त्रिर्गायेत् ।
तृतीयपर्य्याये प्रथमां सकृद्गायेत् मध्यमोत्तमे त्रिरिति
सप्तदशस्तोमस्य विविधास्तुतिः दशसप्तेत्युच्यते ॥

---

(२१) सप्तभ्यो हिङ्करोति, स तिसृभिः, स तिसृभिः, स एकया ७, ३.३.१.
सप्तभ्यो, हिङ्करोति, स एकया, स तिसृभिः, स तिसृभिः ७, १.३.३.
सप्तभ्यो, हिङ्करोति, स तिसृभिः, स एकया, स तिसृभिः ७। ३.१.३.

सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विष्टुतिरिति ॥ ४ ॥

---

(२७) नवभ्यो हिङ्करोति, स तिसृभिः, स पञ्चभिः, स एकया ९, ३.५.१.
नवभ्यो हिङ्करोति, स एकया, स तिसृभिः, स पञ्चभिः ९, १.३.५.
नवभ्यो हिङ्करोति, स पञ्चभिः, स एकया, स तिसृभिः ९, ५.१.३.

वज्रो वै त्रिणवः इति ॥ ५ ॥

---

(३३) एकादशभ्यो हिङ्करोति, स तिसृभिः स सप्तभिः स एकया ११, ३.७.१.
एकादशभ्यो हिङ्करोति, स एकया, स तिसृभिः स सप्तभिः ११, १.३.७.
एकादशभ्यो हिङ्करोति, स सप्तभिः, स एकया, स तिसृभिः ११,७.१.३.

अन्तौ वै त्रयस्त्रिंश इति ॥ ६ ॥

व्याघ्रचर्मपश्चाद्भागे निहितं सीसमाक्रम्य पादेन निरस्यति—

"प्रत्यस्तं नमुचेः शिरः १०।१४।"

नमुचेरसुरस्य मस्तकं प्रतिगृह्य क्षिप्तं सीसरूपेणेत्याह ॥ १ ॥

व्याघ्रचर्म्मणि राजानमभिषेकार्थमारोहयति—

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयात् ॥ १ ॥

अथ पादतले हिरण्यं कुर्य्यात्—हे सुवर्ण !—

मृत्योः पाहि ॥ २ ॥

ततो यजमानशिरसि नवतृर्ण्णं वा (नवच्छिद्रं शतच्छिद्रं वा) सौवर्णं मण्डलं कुर्य्यात्–हे हिरण्य ! त्वम्–

ओजोऽसि, सहोऽस्यमृतमसि ॥ ३ ॥ १० । १५ ।

अमुं जेष्यामीति मनोवृत्तिरोजः । शारीरं बलं सहः ॥ ३ ॥

अथ यजमानबाहू ऊर्ध्वौ करोति–

हिरण्यरूपा उषसो विरोक उभाविन्द्रा उदिथः सूर्य्यश्च ॥
आरोहतं वरुण मित्र गर्त्तं ततश्चक्षाथामदितिं दितिं च ॥ १ ॥

बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्त्त इति ५ ।४।१।१५। श्रुतिरध्यात्मं व्याचष्टे ॥

हे वरुण ! शत्रुनिवारक ! दक्षिणबाहो !—हे मित्र ! सखिवत्पालक ! वामबाहो ! तौ युवां पुरुषमारोहतम्—ततश्चाखण्डितां स्वसेनां खण्डितां परसेनां क्रमेणानुग्रहदृष्ट्या समीक्षेथाम्। यौ सौवर्णालङ्कारेण हिरण्यवद्भासमानौ युवां द्वावपि राज्ञः समाप्तौ उदयं कुरुथः सूर्य्योदयानन्तरंस्वस्वव्यापारे प्रवर्तेथे इत्याहाध्यात्मम् ॥ हे मित्रावरुणौ देवविशेषौ ! यौ हिरण्यरूपावतितेजस्विनौ परमेश्वरौ युवामुषःकालानन्तरमुद्गच्छथः, सूर्य्यश्च तदोदेति। तौ युवां गर्त्तसदृशं रथोपरिभागं रथमेव वा आरोहतम् ॥ तदनन्तरमदितिमदीनं विहितानुष्ठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च पश्यतम् ॥ इत्याहाधिदैवम् ॥ "ततः पश्यतं स्वं चारणं चेत्येवैतदाह" इतिश्रुतिः। ५। ४। १। १५॥

अथवा अनेन मन्त्रेण बाहू उद्गृह्णाति—

मित्रोऽसि वरुणोऽसि ॥ २ ॥ १०। १६।

हे वामबाहो ! मित्रस्त्वमसि। हे दक्षिणबाहो ! वरुणस्त्वमसीत्याह ॥ २ ॥

अथ रुक्मसहितव्याघ्रचर्मणि प्राङ्मुखमवस्थितं राजानं पुरोहितादयः पुरस्तादवस्थाय अभिषिञ्चेयुः। पालाशौदुम्बरन्यग्रोधाश्वत्थानि चतुर्विधान्यभिषेकजलपात्राणि स्थापितानि। तत्र पालाशपात्रेण पुरोहिताध्वर्य्योरन्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत्। इतरे स्वादयः पश्चादवस्थिता अभिषिञ्चेयुः। तत्रापि स्वो राज्ञो भ्राता औदुम्बरपात्रेण, अथान्यः कश्चित् क्षत्रियो मित्रभूतो वटपात्रेण, वैश्यः पुनरश्वत्थपात्रेणाभिषिञ्चति। एषां चतुर्णामभिषेक्तॄणां क्रमेण सोमस्य—अग्नेः—सूर्य्यस्य—इन्द्रस्य—एते चत्वारो मन्त्राः ॥ तत्र अभिषिञ्चामीति पदं प्रतिमन्त्रमावर्त्तते। क्षत्राणामित्यवयवोऽपि तथा। इमममुष्येति मन्त्रं तु प्रथम एव पुरोहितोऽध्वर्य्युर्वा देवसूहविःष्विव नामग्रहणयुक्तं पठति नेतरे स्वादयः।

सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चामि,[1] अग्नेर्भ्राजसा

सूर्य्यस्य वर्चससा,[3] इन्द्रस्येद्रिन्द्रियेण[4] ॥ (१)

क्षत्राणां क्षत्रमतिरेध्यति दिद्यून् पाहि । १० । १७ ।

इमं देवा असपत्नं सुवध्वं महते क्षत्राय,महते—

ज्यैष्ठ्याय, महते जानराज्याय, इन्द्रस्येन्द्रिपाय ॥ (२)

ईममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश

एष वोऽमी राजा, सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ (३) १०।१८।

हे यजमान ! चन्द्रस्य यशसा त्वामभिषिञ्चामि । तेनाभिषिक्तः सन् क्षत्रियाणां सर्वेषां मध्ये क्षत्रियेश्वरो भव । हे सोम ! शत्रु प्रयुक्तान् वाणादीनपसार्य्य त्वमिमं यजमानं पालय । "इषवो वै दिद्यवः इषुवधमेवैनमेतदतिनयति" इति श्रुतिः ५ । ४ । २ । २ ॥

हे सोमादयो देवाः !—दशरथस्य पुत्रं कौशल्यायाः पुत्रं कोशलायै प्रजायै तिष्ठन्तमिमं रामभद्रं शत्रुरहितं कृत्वा महते क्षत्राय ज्येष्ठत्वाय इन्द्रैश्वर्य्याय यूयं प्रेरयध्वम् ॥ हे अमी कोशलाः ! एष रामभद्रो युष्माकं राजा । अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा इत्याह पुरोहितोऽध्वर्य्युर्वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ यजमानः कण्डूयन्या कृष्णविषाणया कृत्वाभिषोदकेन स्वाङ्गलग्नेन स्वाङ्गं लिम्पति—

प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिच इयानाः ।

ता आववृत्रन्नधरागुदक्ता अहिं बुध्न्यमनु रीयमाणाः ॥

आहुतिपरिणामभूता आपो नावः । ताः गमनशीलाः आत्मनैव विश्वमभिषिञ्चन्त्यः

पौर्णमास्यमावास्याचातुर्मास्यादिपर्वयुक्ततया पर्वतस्य वर्षितुरग्नेः पृष्ठप्रदेशादुत्थाय आदित्य-मण्डलं प्रति प्रचरन्ति ॥ ताः पुनराहुतिपरिणामभूता आपः आदित्यमण्डलं प्राप्य अधराक् आववृत्रन् अधस्तादावर्त्तन्ते। तत्र उदक्ताः ऊर्ध्वंगताः सत्यः वुध्न्यमान्तरीक्ष्यमहिं मेघमनु-सरन्त्यो भवन्ति इत्याह ॥ १ ॥

अथवा—आदित्योपरिष्टादापो नाभ्या उच्यते। "नाभ्या आप एव यजुष्मत्य इष्टका—इत्युपक्रम्य—पुष्टिश्च वै त्रीणि च शतानि आदित्यं नाभ्या अभिक्षरन्ति इत्याह श्रुतिः। १०। ५। ६। १४॥ ता आपः पर्वतस्य वर्षितुरादित्यस्य पृष्टात् निर्गच्छन्त्यः स्वयं सेकत्र्यः सर्वतो गच्छन्ति ॥ तास्ततो व्यक्ताः सत्यः अन्तरिक्षस्थं मेघमनुप्रविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृट्काले अधस्ताद्भूमिं प्रति आवर्त्तन्ते इत्याह ॥ २ ॥

अथवा—वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिमवद्विन्ध्यादेः पृष्ठाद्व वहन्त्यो नावो नौतार्य्या महानद्यो गङ्गाद्याः प्रचरन्ति। एवं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्त्यस्ता एव नात्रोऽधस्तादाववृत्रन्-राजसूययाजिनोऽर्थायावर्तन्ते। किम्भूताः?-अभिषेकपात्रेषु उत्क्षिप्ताः मूलभूतत्वात्प्रधानम् अहिमहन्तारं शत्रूणां, यजमानं प्रति सिच्यमानाः इत्याह ॥ ३ ॥

अथाध्वर्युर्यजमानेन व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत्—

विष्णोर्विक्रमणमसि ॥ १ ॥
विष्णोर्विक्रान्तमसि ॥ २ ॥
विष्णोः क्रान्तमसि॥ ३ ॥ १०। १६।

हे प्रथमप्रक्रम! त्वं व्यापिनो यज्ञपुरुषस्य प्रथमपादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि। हे द्वितीयप्रक्रम! त्वं विष्णोर्द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि। हे तृतीयप्रक्रम! त्वं विष्णोस्तृतीयपादप्रक्षेपजितं त्रिविष्टपमसि ॥ इत्याह ॥

"इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्"— इति श्रुतिः ५।४।२।६॥ "विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वा इमांल्लोकानभिजयति" इति तित्तिरिरप्याह ॥

ततः सदसः शालायामागत्य पुत्रोऽन्वारब्धे शालाद्वार्य्येऽग्नौ जुहोति ।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो ऽस्तु
'अयममुष्य पिताऽसावस्य पिता'
वयं स्याम पतयो रयीणाम्–स्वाहा ॥ १ ॥

हे प्रजापते ! त्वत्तोऽन्यो देवताविशेषः तान्येतानि सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालविषयाणि परिभवितुं समर्थो नाभूत् । उपलक्षणमेतत् । स्रष्टुं संहर्तुं च समर्थो नाभूत् ॥ अतो वयं येन कामेन त्वां जुहुमः, तत्फलमस्माकमस्तु । अत्र मध्ये यजुः प्रयुङ्क्ते । अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पिता, असौ दशरथोऽस्य रामस्य पिता इति ॥ सर्वथा सपुत्रा वयं धनानां पतयो भवेमेत्याह ॥ १ ॥

ततः पालाशेनाभिषेकपात्रेणाभिषेकोदकशेषानाग्नीध्रीयाग्नेरुत्तरभागे जुहोति—

रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम तस्मिन् हुतमस्यमेष्टमसि–स्वाहा ॥२॥१०।२०।

हे रुद्र ! यत् तव कर्तृ हिंसितृ वा उत्कृष्टं नामास्ति । हे हविः ! तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं हुतमसि, अमेष्टं चासि इत्याह ॥ अमा गृहम् इष्टं दत्तम् ॥ २ ॥

अथ वाजपेयवद् रथवाहणाच्छकटात्—हे रथ !

इन्द्रस्य वज्रोऽसि ॥ १ ॥

इति मन्त्रेण भूमौ रथमवतार्य्य धूर्गृहीतं दक्षिणश्रोणिदेशे वेद्यामानीय—हे रथ !

मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि ॥२॥

इति मन्त्रेण प्रत्यश्वमावृत्तेन चतुरोऽश्वान् युनक्ति । तत्र पूर्वं दक्षिणं तत उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिमिति क्रमः ॥ ततो यजमानश्चात्वालदेशस्थो रथमारोहति-हे रथ !

'अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वारिष्टो अर्जुनः ॥ ३ ॥

"अर्जुनो ह वै नामेन्द्रः" इति श्रुतेः ५।४।३।७। इन्द्रः अनुपहिंसितो ऽहमभयाय अचलनाय वा अन्नरसाय च त्वामाधितिष्ठामीत्याह ॥ ३ ॥

ततो यजमानेन सहारूढो यन्ता इति मन्त्रयन् दक्षिणाधुर्य्यमश्वं कशया मार्जति हे धुर्य्य !—

मरुतां प्रसवेन जय ॥ ४ ॥

पूर्वमेवाहवनीयोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत्—

आपाम मनसा ॥ ५ ॥

वयं यजमानाः मनसा सह यदुपक्रान्तं तत्कर्म्म प्राप्तवन्त इत्याह ॥ ५ ॥

ततो यजमानो धनुरार्त्न्या गामुपस्पृशति—

समिन्द्रियेण ॥ ६ ॥ १० । २१ ।

वयं वीर्य्येण सङ्गताः स्म इत्याह ॥ ६ ॥

ततः थापितगवां पतये स्वभ्रात्रे तावत् शतमधिकं वान्यद्दत्वा यूपात्पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे रथं स्थापयेत्—

मा त इन्द्र ते वयं तुराषाडयुक्तासो अब्रह्मता विदसाम ।
तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता रश्मीन् देव यमसे स्वश्वान् ॥१॥१०।२२।

हे वज्रहस्त ! देव ! इन्द्र ! त्वं यं रथमधितिष्ठासि, यस्य च शोभनाश्वान् प्रग्रहा-नायच्छसि, हे तुराषाट् ! हे इन्द्र ! त्वदीया वयं तव तस्मिन् रथे अयुक्ताः तस्माद्भिन्नाः सन्तो मा विदसाम-विक्षीणा मा भवाम यथा ब्रह्मभावादन्यत्सर्वं विदस्यतीत्याह ॥ १ ॥

ततो रथविमोचनीयसंज्ञाश्चतस्र आहुतिर्जुहोति—

अग्नये गृहपतये स्वाहा ॥ १ ॥ सोमाय वनस्पतये स्वाहा ॥ २ ॥
मरुता मोजसे स्वाहा ॥ ३ ॥ इन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहा ॥ ४ ॥

रथस्य एव यजमानो भूमिमवेक्षते—

पृथिवि मातर्मा मा हिंसीर्मो अहं त्वाम् ॥ ५ ॥ १० । २३ ।

अथ रथादवरोहति—

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद् धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद् वरसद् ऋतसद् व्योमसद् अब्जा गोजा ऋतजा
अद्रिजाः ऋतं बृहत् ॥ १० । २४ ।

सूर्य्योहि दीप्तिस्थः, नराणां वासयिता प्रवर्तकः, वायुरूपेणान्तरिक्षस्थः, देवानामा-ह्वाता, अग्निरूपेण च वेदिस्थः, सर्वाराध्यः, आहवनीयादिरूपेण यज्ञगृहस्थः, प्राणभावेन

मनुष्यस्थः, उत्कृष्टस्थानस्थः, यज्ञस्थः, मण्डलरूपेणाकाशस्थः, मत्स्यादिजलजन्तुरूपेण जलेषुजातः, चतुर्विधभूतग्रामरूपेण पृथिवीजातः, सत्यजातः, अग्निरूपेण पाषाणजातो जलरूपेण मेघजातो वा, सर्वत्र गतः, परिवृद्धोऽदर्य्यन्तश्च भवति, तं प्रति रथादवतरामीत्याह ॥ अथवा शुचौ देवयजने रथवाहने वा स्थितः, स्वोपरि यजमानवासकः, वृक्षगुल्माद्यनवरुद्धप्रदेशस्थः, होतृममानः, वेदीस्थानगतः, पूज्यः, यज्ञगृहस्थः, वाहकत्वेन मनुष्यस्थः, राजगृहस्थः, वाजपेयादि यज्ञस्थलीस्थः, सूर्यं वोढुमाकाशस्थः, जलजाताश्वोपेतत्वादब्जाः, वज्रजातत्वाद्गोजाः, यज्ञमुद्दिश्यजातत्वादृतजाः, पाषाणसदृशकाष्ठजातत्वादद्रिजाः, अयं हंसो नाम रथः प्रौढमिमं यज्ञ संपादयत्वित्याह ॥१॥ ❋ "अप्सुयोनिर्वा अश्वः" इति श्रुतिः । "इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्—स त्रेधा व्यभवत् । तस्य स्पयस्तृतीयं, रथस्तृतीयं" यूपस्तृतीयम्" । इति तित्तिरिः ।

अथ शाला दक्षिण भागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचक्रे बद्धौ शतमानौ शतरक्तिकानिर्मितौ सौवर्णौ मणी यजमानः स्पृशति- हे रुक्मः !—

इयदस्यायुरस्यायुर्मयि धेहि युङ्ङसि वर्चोऽसि वर्चो मयि धेहि ॥१॥

शतरक्तिकापरिमितमसि—जीवनमसि—तस्यादायुः शताब्दपरिमितं मयि रोपय । संभारनिचयेन दक्षिणादानेन वा यज्ञयोजकोऽसि, तेजस्वी भवसि, अतो मम तेजो धेहि इत्याह ॥१॥

तौ शतमानौ ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वोक्तरथवाहने एवोपगूहितारमौदुम्बरीं शाखामुपस्पृशेत्—हे औदुम्बरि ! शाखे ! त्वम्—

❋ अस्य हंसः शुचिषदिति मंत्रस्य महीधरकृतोऽयमर्थः सर्वथैवाशुद्धउपहासयोग्यः ।

+ अत्रायं पाठश्चिन्त्यः ।

ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि ।२।

अन्नरूपा भवसि ततोऽन्नं मयि स्थापयेत्याह ॥२॥

ततोऽध्वर्य्यु र्यजमानबाहू व्याघ्रचर्म्मस्थापितायां मैत्रावरुण्यां पयस्या यां नीचौ करोति–

इन्द्रस्य वां वीर्य्यकृतो बाहू अभ्युपावहरामी ३।१८।२५।

वीर्यकारिणः परमैश्वर्य्ययुक्तस्य यजमानस्य संबन्धिनौ हे बाहू ! अहं युवां मैत्रावरुणी पयस्यां प्रति नीचौ करोमीत्याह ॥३॥

पयास्यायाः श्विष्टकृद्धोमात् प्राक् रज्जुभिर्व्युतां खादिरीमासन्दीं (मञ्चिकां) व्याघ्रचर्मदेशेमैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरो निदधाति—हे आसन्दि !

स्योनासि—सुषदासि ॥१॥

त्वं सुखरूपासि—सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि–इत्याह ॥१॥

आसन्द्यां वस्त्र माच्छादयति—हे अधिवास ! त्वं —

क्षत्रस्य योनिरसि ॥ २ ॥

क्षत्रियस्य मातृवद्धारकत्वेन कारणमसि इत्याह ॥२॥

सुन्वतमस्यामुपवेशयति—हे यजमान ! त्वम्—

स्योनामासीद—सुखदामासीद–क्षत्रस्य योनिमासीद ॥३॥१०।२६

ततोऽध्वर्यु र्यजमानहृदयं स्पृशति—

निषसाद धृतव्रतो, वरुण पस्त्यास्वा, साम्राज्याय सुक्रतुः॥१॥१०।२७।

स्वीकृतयज्ञकर्म्मा अनिष्टवारकः शोभनसंकल्पः शोभनप्रज्ञो वा असौ यजमानः सम्राडभावाय प्रजासु आ निषसाद । यदासन्द्यां निषण्णः स प्रजास्वेवाधिपत्येनोप विवेशेत्याह । "विशो वै पस्त्या" इति श्रुतिः ५।४।४।५।

अथ यजमानहस्ते द्यूतसाधनभूतान् पञ्चाक्षान् सौवर्णकपर्दान् निदध्यात् । तत्र चतुर्णामक्षाणां कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति यदा पञ्चाप्यक्षा एकरूपा निपतन्ति उत्ताना अवाञ्चो वा तदा देवितुर्जयः । तत्र कलिः सर्वानक्षानभिभवति, तं प्रति–तत्संबन्धेन यजमानं प्रति वा उच्यते ।

हे अक्ष ! वा हे यजमान ! त्वम्—

अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

अभिभविता अभितोव्याप्तासि । एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पूर्वाद्यूर्ध्वान्ताः पञ्च दिशस्त्वदर्थं प्रभवन्तु इत्याह ॥ १ ॥

अथ यजमानो राज्यं मे स्त्वित्यादिद्रव्यं संप्रार्थ्य पञ्चवारं ब्राह्मणमामन्त्रयते । ब्रह्माप्यामन्त्रितः सन पञ्चकृत्व एव व्यत्यासं यजमानं प्रत्याह—

ब्रह्मस्त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसवः ।
वरुणोऽसि सत्यौजाः । इन्द्रोऽसि विशौजाः, रुद्रोऽसि सुशेवः ॥२॥

अत्रैवं क्रमः । आदौ यजमानः—"ब्रह्मन्" इत्यामन्त्रयते । स च ब्रह्मा तं यजमानमेव व्यत्यासं प्रत्याह हे यजमान !–"त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव"–इति॥१॥ पुनर्यजमानः "ब्रह्मन्" इति ब्रह्माणमामन्त्रयते । स च ब्रह्मा तं प्रत्याह– हे यजमान ! "त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजाः" इति ॥ २ ॥ पुनर्यजमानः—

'ब्रह्मन्' इति मन्त्रेणामन्त्रयते। ब्रह्मा च प्रत्याह—हे यजमान! "त्वं ब्रह्मासि न्द्रोऽसि विशौजाः" इति ॥ ३ ॥ पुनर्यजमानः-"ब्रह्मन्" इत्यामन्त्रयते। ब्रह्मापि तं प्रत्याह हे यजमान!—"त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुशेवः" इति ॥ ४ ॥ पुनश्च यजमानः-"ब्रह्मन्" इत्यामन्त्रयते ब्रह्मा च-हे यजमान!-"त्वंब्रह्मासि" इत्येतावतैव पञ्चमं प्रतिवचनमाह ॥ ५ ॥ २ ॥

यजमानमाकारयति—हे! !! !!!

बहुकार! श्रेयस्कर! भूयस्कर! ॥ ३ ॥

अथ पुरोहितोऽध्वर्य्युर्वा द्यूतभूमिकरणाय स्फ्यं यजमानाय ददाति—हे स्फ्य

इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रध्य ॥ ४ ॥ १० । २८।

"इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार" इत्याद्युपक्रम्य "तस्य स्फ्यस्तृतीयम्" इति श्रुतिः। १।२।४।१ ॥ रध्यतिर्वशगमने। मम यजमानं वशवर्तिनं कुरु इत्याह ॥ "यो वै राजा ब्रह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान् भवति" इति श्रुतिः।५।४।४।१५॥ यद्वा यस्यांत्त्वं वज्ररूपस्तेन हेतुना मम द्यूतभूमौ परिलेखनरूपं कार्य्यं साधयेत्याह ॥४॥

एवं कृतायां द्यूतभूमौ कनकं निधाय तदुपरि चतुर्गृहीताज्यं जुहुयात्—

अग्निः पृथु धर्मणस्पतिर्जुषाणो
अग्निः पृथु धर्मणस्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ १ ॥

विशालः धर्मस्वामी, अग्निः प्रीयमाणः हविः सेवमानो वा घृतस्य पिबतु इत्याह ॥ आदरार्था पुनरुक्तिः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तपञ्चाक्षान द्यूतभूमौ क्षिपति-हे अक्षाः!—

स्वाहा कृताः सूर्य्यस्य रश्मिभि—
र्यतध्वं सजातानां मध्यमेष्ठ्याय ॥ २ ॥ १० । २९ ।

यूयं स्वाहाकारपूर्वकृतयाऽऽहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिः स्पर्द्धां कुरुत ॥ किञ्च समानजन्मिनां भ्रातॄणां क्षत्रियाणां मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय यत्नं कुरुत यथायं सर्व–क्षत्रियश्रेष्ठः स्यादित्याह ॥ २ ॥

ऋत्विजोऽन्ये विप्राश्च मिलिताः शतसंख्याः सन्तो दशपेययागे सौत्येऽहनि प्रति–सवनं सर्पणात् प्राक् स्वं स्वं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानामयममुकः प्रथमः सोमपः, असौ द्वितीयोऽसौ तृतीयः इत्येवं दशमपर्य्यन्तानां गणं गणयित्वा विभूरसीत्यादि सर्पणंकुर्वन्ति ।

अथ दशानां सोमयाजिनाममंमत्रे इममनुवाकं पठित्वा शतं विप्राः सर्पणं कुर्वन्ति । स यथा—

सवित्रा प्रसवित्रा, सरस्वत्या वाचा त्वष्ट्रा रूपैः, पूष्णा, पशुभिः, इन्द्रेणास्मे, बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनौजसा, ऽग्निना तेजसा, सोमेन राज्ञा, विष्णुना दशम्या, देवतया. प्रसूतः प्रसर्पामि ॥ १ ॥ १० । ३· ॥

अभ्यनुज्ञाकारिणा सूर्य्येण, वाग्रूपया सरस्वत्या, त्वष्टा रूपाणामधिपतिरित्युक्तैः रूपैरुपलक्षितेन त्वष्टृदेवेन, पशूपलक्षितेन पूष्णा, अनेन इन्द्रेण, देवयागे ब्रह्मत्वकर्त्रा बृहस्पतिना ओजस्विना वरुणेन, तेजस्विनाऽग्निना, ओषधिविप्राधिपेन दीप्यमानेन वा चन्द्रेण, दशसंख्यापूरिकया यज्ञाधिष्ठात्र देवतया चेत्येवमेताभिर्दशभिर्देवताभिराज्ञप्तोऽहं प्रसर्पामीत्याह ॥ १ ॥

इति राजसूयाधिकारः ॥ २ ॥

अथ राजसूयागत—

चरकसौत्रामणी मन्त्रा उच्यन्ते ॥

राजसूयपान्ते विहिता सौत्रामणी चरक सौत्रामणीत्याहुः ॥ जाताङ्कुरा अजाताङ्कुराश्च व्रीहयः क्षौमे बद्धाः सन्ति। तन्मध्ये आजाताङ्कुराणां व्रीहीणामोदनं पक्त्वा विरूढान व्रीहींश्चूर्णीकृत्यौदनेन मिश्रयति। हे सुरे!

"अश्विभ्यां पच्यस्व, सरस्वत्यै पच्यस्व, इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व" ॥

यतः सौत्रामण्येन्द्रस्य भैषज्यं कर्तव्यमस्ति। अतः पच्यस्वेत्याह। पाको नाम विपरिणामश्रेष्ठता ॥ १ ॥

पशूनां वपामार्जनान्ते कर्मणि कृते कुशैः सुरां कस्मिंश्चित्पात्रे पुनाति—

वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क् सोमो अतिस्रुतः।
इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ २ ॥ १० । ३१ ।

इन्द्रस्य योगार्हः सखा सोमो वायुना शोधितः कुशमयेन पवित्रेण. पूतः सन् अधोमुखः सन् अतिक्रम्य गतः इत्याह ॥

"सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्—ततो देवैर्वायुरुक्तः, त्वं सोमं सुगन्धं कुर्विति। ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपहृत्य सुगन्धः कृतः इति श्रूयते ॥ १२ । ७ । ३ ॥

पूतायां सुरायां वदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य वैकङ्कतपात्रेणैकं ग्रहं गृह्णाति त्रीन् ग्रहान् वा प्रतिदेवतं गृह्णाति—

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद् यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय ।
इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये वर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति ॥१॥
उपयामगृहीतोऽसि ।
अश्विभ्यां त्वा—सरस्वत्यै त्वा—इन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ॥१०।३२।

हे सोम ! यथा बहुयवसंपन्नाः कृषीवला बहुलं यवं सर्वं यवमयं सस्यं विचार्य्य आनुपूर्व्येण पृथक्कृत्य क्षिप्रं लुनन्ति, तथा एषां यजमानानां संबन्धीनि भोजनानि अस्मिन्नेव यजमाने कुरु; ये यजमानाः वर्हिषउपरि स्थिता हविर्लक्षणमन्नमादाय याज्यामभिधाय यागं कुर्वन्ति । हे सोम ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि—अश्विभ्यां त्वां गृह्णामि—इत्येकं ग्रहं गृह्णाति ॥ १ ॥ सरस्वत्यै त्वां गृह्णामि—इतिद्वितीयम् ॥ २ ॥ रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि—इति तृतीयं ग्रहं गृह्णाति ॥ कुविदिति बह्वर्थे । अङ्गेति क्षिप्रार्थे चिदिति वितर्के । नमइत्यन्नार्थे ॥

अतः परं द्वे ऋचौ सुराग्रहाणां प्रथमानुवाक्या—द्वितीया याज्या

युवं सुराममश्विना नमु चावासुरे सचा ।
वि पिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्म्म स्वावतम् ॥१॥१०।३३।
पुत्रामिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दंसनाभिः ।
यत् सुरामं व्यपिवः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥२॥१०।३४।

हे अश्विनौ ! नमुचिसंज्ञे आसुरे स्थितं सुरामं सुष्ठुरमयति यस्तं सुष्ठु रमणीयं वा सोमं महैकीभूय विविधं पिबन्तौ शोभनस्य कर्मणः पालकौ युवां कर्म्मसु निमित्तेषु इन्द्रमपालयतं स्वकर्मक्षममकुरुतम्—इत्याह—तथाच श्रूयते । १२ । ३ । ४ । १ ।

नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखासीत् स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्य्यं सुरया सोमेन सह पपौ। तत इन्द्रोऽश्विनौ सरस्वतीं चोवाच अहं नमुचिना पीतवीर्य्योऽस्मि ततोऽश्विनौ सरस्वती चापां फेनरूपं वज्रमिन्द्राय ददुः। तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिच्छेद। ततो लोहितमिश्रः सुरासहितः सोमस्तदुदरादश्विभ्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पितः इति तदर्पणेनेन्द्रमश्विनावरक्षताम्॥ १॥

हे इन्द्र! उभौ अश्विनौ कवीनां मन्त्रद्रष्टॄणां सम्बन्धिभिः काव्यैस्तथादंससः कर्मणः करणेन त्वामावतुः। यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतः यतः खलु हे इन्द्र! त्वं शचीभिर्नमुचिवधादिकर्मभिः सुष्ठु रमणीयं सोमं विशेषेण पीतवानसि। हे मघवन्! यस्माच्च सरस्वती देवी त्वामुपसेवते—अन्यथैतदुभयं न संभवेदित्याशयः॥ २॥

॥ इति चरकसौत्रामणी ॥

॥ तदित्थं वाजपेय राजसूयाधिकारद्वयोपेतं तृतीयं मण्डलम् सम्पूर्णम्॥

तेन मे भगवान् यज्ञपुरुषः प्रसीदतुतराम्॥

शुक्लयजुः संहितायामत्र दशमाध्यायः पूर्णः॥ १०॥

॥ इति सोमसवनाध्यायः प्रथमः ॥

॥ अथाग्निचयनम् ॥

इष्टयः पशवः सोमाः क्रमादेते प्रदर्शिताः ।
अथाग्निचयनग्रन्थं करोमि मधुसूदनः ॥ १ ॥

गार्हपत्यो नैर्ऋत्यं आहवनीयोऽग्नी धिष्ण्याश्चेत्येतेषामेकादशानामग्नीनां सोमसम्बन्धिनां संस्कारविशेषोऽग्निचयनं नामातियज्ञः ॥ अन्तरेणाप्यग्निचयनं सोमः क्रियते । इच्छतस्तु स महाव्रने सोमेऽग्निचयनमावश्यकमाहुः ॥ स्वातन्त्र्येणाप्यग्निचयनमिच्छन्ति । तत्रेदं द्विविधं भवति—अध्वरकर्म्म चाग्निकर्म्मचेति ॥

तत्र प्रथमायां फाल्गुन्यां पश्वालम्भो माघामावास्यायामिति केचित् । फाल्गुन्या अनन्तरायामष्टकायामुखासंभरणम् ततोऽनन्तरायामवास्यायां दीक्षा ॥ ततः संवत्सरं यावदुख्याग्निधारणं विष्णुक्रमं वात्सप्रादि कर्म्माणि । संवत्सरान्ते फाल्गुन्या अनन्तरायाममावास्यायां सोमक्रयः । सोमक्रयात् प्रागेव गार्हपत्य चयनम् । सोमक्रयादूर्ध्वं चैत्रशुक्लेऽन्तरोपसदा वाहवनीयचयनम् । तत्र शतरुद्रियहोमः । अग्निविकर्षणं प्रवर्ग्योत्सादन वसोर्धारा यजमानाभिषेको धिष्ण्याग्निचयनं पयस्याः इत्येतावानयमत्र कर्म्मक्रमः ॥

स चिकीर्षमाणः प्रथममुत्तरस्याः फाल्गुनपौर्णमास्याः द्वितीयेऽहनि कृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेनेष्ट्वा चयनाङ्गं पशुयागं कुर्य्यात् ॥ तत्र नवैतानि मतानि संज्ञपितेष्टका[१], सग्रामहतेष्टका[२], स्वयंशान्तेष्टका[३], अमृतेष्टका[४], मृन्मयेष्टका[५], सर्वपशुप्रचारः[६], अजैकप्रचारः[७], प्राजापत्यैकपशुः[८], वायव्यैकपशुश्चेति[९] ॥ तद्यथा—

१ २ ३ ४ ५

पुरुषः अश्वः, गौः, अविः, अजः—इत्येते पञ्चैव दिव्याः पशवो भवन्ति। अग्निभ्यः कामायैते पञ्चाप्यालब्धव्याः। संवत्सरजातस्य कुमारस्याग्नेरेष्वेवोपसन्नत्वात्॥ तस्यान्यतो लाभासंभवात्॥ नचेदं नृशंसकर्म्मतयोपेक्ष्यम्। अग्नेरनन्यलभ्यतया श्रेष्ठतमकर्म्मानुरोधेनास्य कर्तव्यतौचित्यात्। महतामुपयोगविशेषमनुरुध्यावरेषामात्मसमर्पणस्य विश्वजनीनव्यवहारसिद्धत्वादगर्हणीयत्वात्॥ तेषां विषमा रशनाः स्युः। पुरुषस्य वर्षिष्ठा। तत इतरेषामुत्तरोत्तरं ह्रसीयस्यः, स्वरूपानुरुप्यात्। वर्षिष्ठता चायामापेक्षया न तु स्थौल्यापेक्षया न तु स्थौल्यापेक्षया। अथवा सर्वेषां तुल्या एव सदृश्यः स्युः॥ तानेतान् पञ्चपशून् प्रयाजयाज्यादिभिः रामीभिः पर्य्यग्निकरणेन च संस्कृतानुदीचः शामित्रदेशं नीत्वोपांशु संज्ञपयेत्। संज्ञपनं मारणम्। तेषां पञ्चशीर्षाणि त्वङ्मांसतिस्कोद्धृतानि घृताक्तानि त्वङ्मस्तिष्क सहितानि वा चयनकाले उपधानार्थं क्वचिन्निदध्यात्॥ वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा, कण्ठेषु तृणमन्तर्धाय शिरांस्यादत्ते। इत्येकं मतम्॥ १॥ ये त्वेवं संज्ञपनमेषां नेच्छन्ति तेषामेकं संग्रामादिभिर्हतानामेषां शिरांसि गृह्णन्ति॥२॥ अन्ये स्वय मृतानां शिरांसि गृह्णन्ति॥ संग्रामादि हतानां पञ्चानामपि शिरसां यज्ञनियते काले लब्धुमशक्यत्वात्॥३॥ परे तु स्वयं मृतानामनाप्रीतत्वादेवरग्राह्यत्वादयज्ञियत्वम्॥ तस्माद्धिरण्मयान्येषां शीर्षाणि कृत्वोपदध्यात्। अमृतेष्टका ह्येता इत्याहुः॥ ४॥ अपरेत्वाहुः अमृतेष्टका ह्येता अनृतेष्टका द्रष्टव्याः। हिरण्मयानां पशुशीर्षत्वाभावात्। शिरोधेयानां श्रियां तत्र लेशतोऽप्यभावात्। श्रियामभावेन च ततोऽग्नेरलाभात् प्रयोगवैयर्थ्यात्॥ तस्मादिह मृन्मयान्येव पञ्चशिरांसि कृत्वोपदध्यात्॥ उत्सन्ना ह्येते पशवः। उत्सन्नानां चेयं भूमिरेव प्रतिष्ठा। तस्मादस्या एवाधि संभृत्य पश्विष्टकाः कार्य्याः इति॥ ५॥ अत्र प्रथमाः पुनराहुः। योह्येतेषामावृतं ब्राह्मणं च न विद्यात् तस्यैते पशव उतसन्नाः स्युर्नविदुषाम्॥ तस्मादिह यावदस्य वशः स्यात् स एतानेव पञ्चपशूनालभेत। तत्रेष्टकार्थं शिरांस्येषामन्यत्र निधाय तदवशिष्टैः सर्वैरेव पशुकु—

सिन्धैर्य्यागः संपादयितव्य इति सर्वपशुप्रचारमतम् ॥ ६ ॥ तदसत् । अग्नेर्ह्येतच्चयनम् । पशवो ह्यग्निः । तस्मात् पशुमयीभिरेवेष्टकाभिश्चयनं युज्यते । यजनं च पशुनाऽपेक्ष्यते । तदुभयसिद्ध्यर्थमजेनैकेन यज्ञं प्रचरेत् । इतरेषां तु चतुर्णां कुसिन्धान्यप्सु तटाकादौ क्वचित् प्रास्येत् संस्थिते तु यागेऽजस्यापि तस्य शेषोऽप्स्वेवावहरिष्यते । यत्र चाप्सु तानि प्रप्लावयति तत एव मृदो जलानि च गृहीत्वा पशुकुसिन्धैः कुथिताभिरेव मृद्भिरद्भिश्चाग्निधारिणार्थोखाचाषाढां च विश्वज्योतिषश्च निर्म्मापयेत् । तेनेष्टकाचयनमग्निचयनं संपद्यते ॥ ननु येषामेक एवाजः पशुरिष्यते प्राजापत्यो वा वायव्यो वा तेषामप्सु कायप्रासनं नास्तीत्यनन्तरेणैव पश्ववयव संभरणं केवलाभिर्मृद्भिरद्भिश्च यथेष्टकाः संपाद्यन्ते तथेहापि सर्वपशुप्रचारमते ताः संपद्येरन्"—इति चेत् सत्यम् ॥ अथापि यद्यैतैरत्र सर्वैर्यजेत तदेवाग्नेरन्तं परीयात्, देवानां तदितादियात्, अथोपथस्तदियात् । तस्माच्चतुर्णामप्सु कायप्रासनम् । अजेन तु प्रचर्य्य, संस्थिते तस्यापि शेषप्रासनमित्येव साधीयः"—इत्यैक पशुप्रचारमतम् ॥ ७ ॥ इत्थमेतस्मिन्मतसप्तके पञ्चपशु प्रतिपत्तिराख्याता ॥ उत्तरेतु मतद्वये एक पशु प्रतिपत्तिर्विधीयते । तत्र चरका आहुः । प्राजापत्यं श्यामं तूपरमालभेत । तूपरः शृङ्गी हीनः ॥ ८ ॥ अथवा वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरं लप्सुदिनमालभेत । कूर्चवान् लप्सुदित्येके । ललाटे शुक्लवर्णो लप्सुदित्येके नहि सर्वश्वेतस्य ललाटे श्वेतो विशेषः स्यात् । तस्मात्कूर्चल एव लप्सुदी ॥ ननु पञ्चैते पशवो ह्यग्निरूपम् । तदेक पशुत्वे नैष सर्वोऽग्निः कृत्स्नः संस्कृतः स्यादिति चेन्न । अजे ह्यस्मिन पञ्चमे पर्य्याये सर्वेषामेव पशूनां रूपैरस्याग्नेः संनिधानात् । एकेनैव कृतेन सर्वकरणात् ॥ यदयं तूपरो लप्सुदी तद्रूपं पुरुषस्य । तूपरः केसरवानित्यश्वस्य । अष्टाशफ इति गोः । अवेरिव शफा इत्यवेः । यदजस्तदजस्य । तेनैष एवैते पञ्च पशवो य एष प्राजापत्यो य एष नियुत्वतीयः । तेनैकस्यालम्भेन सर्वे पशव आलब्धाः स्युरित्य दोषात् ॥ ९ ॥ इत्थं नवैतानि

मतानि। तत्राषाढेः सौश्रोमतेयस्य पञ्चपशुकेऽग्नौ संज्ञपनमकृत्वा स्वयं मृतानामेव पञ्चशीर्षाण्युपादधुः, तत्र तैरनामीतैः प्रचरणात् स ह क्षिप्रं ममार। तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ अथैतान् पञ्च पशून् प्रजापतिः प्रथम आलेभे, अन्ततस्तु श्यापर्णः सायकायनः। एतौ चान्तरेकाले सर्वे पञ्च पशूनेवालेभिरे ॥ अथैतर्हीमौ द्वावेवालभ्येते—प्राजापत्यश्च वायव्यश्चेत्याह भगवान् याज्ञवल्क्यः ॥ ॥ सोऽग्नत्वेऽप्येकपशुरेवाग्निः संपाद्यः। प्राजापत्यो वा नियुत्वतीयो वा पशुरनः स्यान्न पञ्च पशव इति बोध्यम् ॥

अथैषु प्रकृत्यपेक्षया विशेषा अभिधीयन्ते प्रकृतौ तावदेकादशानामृचां प्रथमोत्तमयोस्त्रिस्त्रिः करणात् पञ्चदश सामिधेन्य उक्ताः। तासामेकादशी समिध्यमाना। द्वादशी समिद्धवती। तयोरन्तरतो नव धाय्या ऋचोधीयन्ते—'समास्त्वाग्न—इत्यादयः। तेन पञ्चपशौ चतुर्विंशतिः सामिधेन्यो भवन्ति ॥ आमियो द्वादशऊर्ध्वा—अस्य समिधो भवन्ति। किञ्च प्रकृतौ दशान्तरेशा स प्रैषाद्यभिहितम्। इह त्वेकादशान्ते करोति। परिवृते पुरुषसंज्ञपनम् ॥ वैश्वानरः पशुपुरोडाशः। स उपांशु प्रयोज्यः। पशुदेवता चोपांश्वेव ॥ आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः कामवत्य ॥ इति पञ्चपशुत्वे विशेषाः ॥ ॥

प्राजापत्यपशौ तु षड् धाय्या धीयन्ते। तेनैकविंशतिः सामिधेन्यः ॥ हिरण्यगर्भवत्या तु ऋचा स्रौवाघारमुत्तरमाधारयति। प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपालः। याज्यानुवाक्याः कद्वत्यः ॥ इति प्राजापत्यैकपशुत्वे विशेषाः ॥

वायव्ये तु नियुत्वतीये द्वेधाय्ये। तेन सप्तदश सामिधेन्यः ॥ इहापि प्राजापत्य एव पशुपुरोडाशो द्वादश कपालः ॥ वपापुरोडाशो हविश्चेत्येतावान् हि पशुरिष्यते। तत्रादौ वायव्य पशोर्वपां जुहोति। मध्ये प्राजापत्येन पशुपुरोडाशेन चरति। अन्ते च पश्वङ्गेन हविषा चरति। तत्र वपायाः शुक्लवत्यौ, पशुपुरोडाशस्य कद्वत्यौ,

हविषस्तु नियुत्वत्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ परे तु सर्वेषां शुक्लवत्यौ नियुत्वत्यौ याज्यानुवाक्या इत्याहुः ॥

एकादशानुयाजाः, एकादशोपयजः, द्वावाघारौ, द्वौ स्विष्टकृतौ, समिष्टयजूंषि, अवभृथश्चेति सर्वत्र समानानि ॥ यत्राहुः—नैतस्य पशोः समिष्ट यजूंषि जुहुयात्। न च हृदयशूलेनावभृथमभ्यवेयात्। पश्वनुष्ठानं ह्यग्नेरारम्भः। आरम्भे च समिष्ट यजुर्होमो नावकल्पते। तस्य देवता विसर्जनरूपत्वात् ॥ एवमवभृथोऽपि न। तस्य यज्ञसंस्थारूपत्वात्। तस्मात्तदुभयं न कुर्य्यादिति केचित्। तन्न एकेन पशुना संस्थितेऽपि यागे चतुर्णामन्येषामप्सुकायप्रासनात्। तत्परिमाणमृन्मयीष्टकोपधानादिकं विनाऽन्य-न्तगमनासंभवाददोषात्। पशुकर्म्मासंस्थापने तु पशुप्राणस्य व्यवहितकरणेन यजमानस्य मृत्युदोषप्रसङ्गाच्च ॥ तस्मादिह पशुकर्म्म संस्थापयेदेवेति सिद्धान्तः ॥

अथ पशुयागोत्तरं चिन्वतो यजमानस्य व्रतान्यादिश्यन्ते। नियमेन कर्तव्यतया विहितं व्रतम् ॥ तत्र केचित्। एतेन पशुनेष्ट्वानोपरिशयीत, न मांसमश्नीयात्, न मिथुनमुपेयात्। पूर्वदीक्षा ह्येष पशुः। दीक्षितस्य चोपरिशयनं मांसाशनं मैथुनोपगमनं च नावकल्पन्ते इत्याहुः। तदसत्। कृष्णाजिन मेखले हि दीक्षालक्षणं तदभावादस्य दीक्षात्वानवक्लृप्तेः ॥ इष्टकान्त्वेतामेतेन पशुयागेन संपादयन्ति न दीक्षाम्। तस्माद्दीक्षितधर्म्माणामप्रवृत्तेः काममुपरि शयीत। आ च मधुनो यान्यशनानि तेषामेष्य काममश्नीयात् ॥ मैथुनं तु वर्जयेदन्ते विहितां मैत्रावरुणीं पयस्यां यावत्। आमिक्षायागोत्तरं तु मैथुनत्याग—नियमोऽपि नास्ति ॥

अथाहुः केचित्। अदक्षिण यज्ञस्य निर्हतत्वादत्रापि पशुयागान्ते ब्रह्मणे आदिष्टि दक्षिणां दद्यादिति। तन्न। अत्र पश्वालम्भस्येष्टकार्थतया कर्णादिष्टकान्तात् प्राक् सत्यपि

कर्म्मसंस्थाविशेषे दक्षिणादानस्यानावश्यकत्वात्। अन्यथा व्रतीष्टका चितिसंस्थं दक्षिणादानं प्रसज्येत। तस्मात् सर्वचित्यान्ते दक्षिणादानकाले ब्रह्मणोऽपि दक्षिणां दद्याद् यदस्यो-कल्प्येतेति दिक्॥

॥❀॥ इति पशु यागः ॥❀॥

❀ अथ उख्यमृदाहारः॥ ❀

फाल्गुन्या उपरिष्टादष्टम्यां कृष्णायामुखासंभरणम्। तदर्थमृत्तिकासंस्कारः क्रियते॥ आऽवनीय दक्षिणाग्नी उद्धृत्य, आहवनीयात् पूर्वस्यां दिशि यथोपपन्ने देशे चतुःकोणं गर्त्तं खाता तत्र गर्त्ते पशुकायप्रासन स्थानात् तडागान्मांसादिकुषितं मृत्पिण्डमानीय भूसमं स्थापयेत्। पिण्डाहवनीयान्तले च व्यध्वे सच्छिद्रां वल्मीक वपां निदध्यात्॥ आहवनीयाद्दक्षिणस्यां दिशि त्रयः पशवोऽश्वगर्दभाजाः प्राङ्मुखाः पूर्वापराः कृत्वा मौञ्जीभिस्त्रिवृत्कृताभिः पश्वाङ्गीभिरश्वाभिधानीवत् सर्वतः परिशया नाभिर्वद्धाः स्थाप्यन्ते। तेषामश्वः पूर्वः पश्चादजो मध्ये तयो रासभः स्यात्॥

आहवनीयादुत्तरस्यां दिश्यरत्निमात्रे कल्माषीमकल्माषीं वोभयतः क्ष्णुतमन्यतः क्ष्णुतं वा रत्निमात्रीं प्रादेशमात्रीं वा सुषिरां वैणवीमभ्रिं स्थापयेत्॥ केचित्तु मन्त्रोहिरण्मयी लिङ्गाद्धिरण्मयीमिच्छन्ति। तदसत्। लोके हिरण्मय्या एवाभ्रेः प्रसिद्धत्वाच्छन्दोनिर्देशार्थतया मन्त्रे तत्पदोपादानात्॥

अथ स्रु वेणाष्टकृत्वः स्रु च्याज्यं गृहीत्वोर्द्धामुद्गृह्णन् सावित्रीभिर्यजुरष्टमाभिऋग्भि-रविच्छिन्नधारायैकामाहुतिं जुहोति ॥ ततोऽग्निं त्रिभिर्यजुर्भिरादाय चतुर्थेनाभिमन्त्र्य हस्ते वामाददान एवं त्रिभिः पशूनेतानभिमन्त्रयते । अथैतानुपस्पृशन्नेव पूर्वाभिमुखानुत्क्रमयति ॥ गार्हपत्यादीनग्नीनादीप्य प्रज्वलत्सु तेषु त्रिष्वग्निषु आहवनीयात्पूर्वतो गर्त्ते निहितं मृत्पिण्ड-मभ्याहर्त्तुमध्वर्य्युप्रभृतयो यजुर्वदन्तः प्राङ्मुखा गच्छेयुः ॥ तेषां च गच्छतां दक्षिणतस्ते पशवोऽपि त्रयो युगपद्गच्छेयुः ॥ तत्र देवपितृ मनुष्यानर्थकमनद्धा पुरुषं यजुषा वीक्षते ॥ अर्द्धपथे च निहितां वल्मीक वपा मादाय वपाच्छिद्रेण चतुःकोणगर्त्तस्थां तां मृदं यजुषावीक्षते दृष्ट्वा च वपामेनां निदध्यात् ॥ ततोमृद तामागत्य तत्राश्वमभि-मन्त्र्याक्रमयाति । मृत्पिण्डमश्वेनाधिष्ठाप्य ततः पुनरश्वमुन्मर्षयन्ननुपस्पृशन्नुत्क्रमय-न्नभिमन्त्रयते । पृष्ठोपरि पाणिधारणमुन्मर्षणम् ॥ तमश्वं तस्य मृत्पिण्डस्य दक्षिणं-स्यां दिश्यानीय तत्र पूर्वापरान् प्राङ्मुखानेतानश्वगर्दभाजान् आहवनीयवत् स्थापयेत् ॥ अथोपविश्य स्रु वेणाज्यं गृहीत्वा तत्र मृतपिण्डे यदश्वपदचिह्नं तस्मिन् व्यतिषक्ताभ्यामा-ग्नेयीभ्यां त्रिष्टुवभ्यां स्वाहाकारेण द्वे आहुती जुहोति ॥ एकस्याः पूर्वार्द्धोऽन्यस्या उत्तरार्द्ध इत्येका ऋक् । एवमितरयोरर्द्धयोर्योगादन्या ऋगिति व्यतिषङ्ग उच्यते ॥ ततोऽभ्रया गायत्र्यनुष्टुप् त्रिष्टुवभिस्त्रिः कृत्वः परिलिख्य तस्य मृत्पिण्डस्य बहिर्बहि-रुत्तरोत्तर वर्षीयसीस्तिस्रो लेखाः कार्य्याः । तत्र च लेखा लक्षिते त्रिपुरात्मके भूप्र-देशे समविलं चतुरस्रं गर्त्तं तयाऽभ्रया खनति । स यावत्य इष्टका उखापाढा विश्व-ज्योतिर्लोकम्पृणाख्याश्चिकीर्षितास्तावदेवेदं यजुषा खनेत् ॥ तत्रोत्तरतः प्राचानग्रीवमुपरि-लोम कृष्णाजिनं तूष्णीमास्तीर्य्य, तस्मिन् लोमवद्भागे किञ्चिदुत्तरतः पुष्करपर्णमास्तृ-णाति। पुष्करपर्णं विमार्ज्य युगपत् कृष्णाजिनपुष्करपर्णे आलभते। मृत्पिण्डं चालाभ्यसाग्नि दक्षिणपाणिसहकृतेन वामपाणिना परिगृह्य दक्षिणतःप्रदेशादुदङ्मुखमविच्छेदेनाहृत्य

पुष्करपर्णे निदधाति। यतः स मृत्पिण्डो गृहीतस्तत्रगर्त्ते योऽवनयति। वायुना च तं गर्त्तं पूरयति। ततोऽनामिकया पूर्वतः पश्चिमतो दक्षिणतउत्तरतश्च क्रमेण पांसु गृहीत्वा तत्र गर्त्ते संवपति॥ आस्तीर्णयोस्तु कृष्णाजिन पुष्करपर्णयोरन्तान् गृहीत्वोत्थापयति॥ उद्गृहीतानन्तान् त्रिवृता मुञ्जशोक्त्रेणोपनह्य वाससा परिवेष्ट्य, उत्तिष्ठन् प्रसारितबाहुः प्राश्वं मृत्पिडमादायोर्ध्वस्तिष्ठति। अवहृत्योपरिनाभ्येव हस्ते पिण्डं धारयन्नश्वं रासभमजं चाभिमन्त्रयते। तं च मृत्पिण्डश्वपृष्ठयोपरि अनुपस्पृशन्नेवै धारयित्वा ततः खरपृष्ठोपरि तथैव धारयित्वा यजुषा पश्चादजपृष्ठे निदधाति। अथ प्रत्यावर्तमानास्ते तान् पशूनपि मृत्पिण्ड वाहकान् स प्रत्यावर्त्तयन्ति तेषामजः प्रथम एति तमनु रासभस्तमनु—चाश्वः पूर्वं मृदाहरणार्थं गतानामेषामश्वः पुरस्सरस्तमनु रासभस्तमनु चाज आसीत्। तद्वैपरीत्येन प्रत्यावर्तन क्रमो नेयः। अथामद्धापुरुषमीक्षते पूर्ववत्। अजस्योपरि—मृत्पिण्डं धारयन्नेवाध्वर्य्युरागच्छति। स मृत्पिण्डमजपृष्ठाद्दक्षिणतउदश्चमुपावहरति यजुर्भ्याम्। तमाहवनीयस्योत्तरत उद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णो परिवृते प्राग्द्वारे निधाय विष्यति। विषायो वन्धनप्रमोकः। अजलोमान्यादाय तान् पशूनैशान्यां विसृजति॥ पलाशपर्णक्वथित मुदक यजुषा मृत्पिण्डे आसिच्य हस्तचालनाद्युद्भावितं तत्फेनं च तत्र तूष्णीमन्व वदधाति। अजलोमभिः शर्कराभिरयोरसैरश्मचूर्णैश्च संसृज्य मृतत्पिण्डं सयौति॥ इत्थं संस्कृता हीयं मृत्तिका चित्यानामुखाषाढाविश्वज्योतिषां यजुष्मतीनामिष्टकानां निर्म्माणायोपयुज्यते॥

॥❀॥ इति उख्यमृदाहारः ॥❀॥

अथोखानिर्माणम् ॥

यजुष्मती चितिकर्म्मणि मर्तिकानि द्रव्याणि यजुष्कृतया संस्कृतमृत्तिकयैव संपादयेत्। प्रथमविता यजमानपत्नी महिषी। सा प्रथमं मृत्तिकया यजमानपादमात्रीमर्द्ध चन्द्रकाभिरीषद्वक्राभिर्वातिस्रभिर्लेखाभिर्युक्तामषाढा नामेष्टकां करोति। सापि महिष्येवेष्यते द्वियजुषो यजमानस्य ॥

अथ यजमानः संस्कृतमृदं यजुषादाय उखां नाम स्थालीं प्रादेशोन्नतां तिर्य्यगपिप्रादेशमात्रीं संपादयति। पश्च पशुत्वे तु तिर्य्यक् सा पश्च प्रादेशा भवतीषु मात्री वा यावेन्तं पिण्डमलं निधये मन्यते तावन्नदाय प्रादेशमात्रं प्रथयन् सर्वतोऽन्तानुन्नीय तत्र प्रथममुद्धिं यजुषा दधाति। उखादिपात्राणामधस्तलं निधिः। तदुपरि धीयमानो धातुभूतो मृत्पिण्ड उद्धिः। प्रथितस्य तलप्रान्ता उन्नीता उद्धिनैव धातुना क्रमेणोर्द्धाः क्रियन्ते ॥ प्रथमाहितमुद्धिं संलिप्य श्लक्ष्णं कृत्वा पुनरुत्तरमुद्धिमादधाति येनेयमूर्द्धाप्रादेश मात्री स्यात्। तदित्थमयमूर्द्धभावे तिर्य्यग्भावे च प्रादेश प्रमाणेनोखा सपद्यते। सा यदि प्रादेशाद्वर्षीयसिस्यात् तर्हि यजुषा ह्रसीयसीं कुर्य्यात्। यदि वा ह्रसीयसी स्यात् तामपि यजुषा वर्षीयसींकुर्य्यात्। सर्वथा प्रादेशमात्रीं संभावयेत्। निधेरुद्धिद्वयस्य चान्तरतो बाह्यतश्च यथायथं समीकरणं भावयित्वा। तदुद्धिद्वयान्तराले छिद्राणि बहूनि सर्वतो रक्षयेत्। उखामुच्चत्वे त्रेधा विभज्योत्तरे वितृतीये सर्वतो दिक्षु तिरश्चीनां रास्नां यजुषा करोति रास्नावर्त्तिः। ऊर्ध्वाः प्रतिदिशं चतस्रोऽपगावर्त्तीस्तूष्णीं करोति। तासामूर्द्ध वर्त्तीनामेकैकस्या उपरि स्तनानिवोन्नयति। तत्र त्रीणि मतानि एके तावदेकस्या

एव वर्त्योरग्रे स्तनद्वयं कृत्वा द्विस्तनां कुर्वन्ति । परे चतसृणामग्रेष्वेकैकं कृत्वा चतुस्तनां कुर्वन्ति । अन्ये त्वेकैकस्मिन् वर्त्यग्रे द्वौ द्वौ कृत्वा तमाष्टस्तनां कुर्वन्ति ॥ तत्र चतुस्तनपक्ष एव श्रेयान् ॥ तां मुखबिले गृहीत्वा निदधाति ॥ मृदमुपशयां च तत्रैव निदधाति कार्यार्थम् ॥ इत्थमुखासंपद्यते ततस्तिस्रो विश्वज्योतिष इष्टकाः पृथग्लक्षणा-स्त्र्यालिखिताः कार्य्याः ॥

तत्रैके तिस्र उखाः कुर्वन्ति । एकस्याः प्रमादादिना भेदेनऽपरयाऽग्निधारणेन कर्म्मणोऽनन्तराय सिद्ध्यर्थं तासामावश्यकत्वादित्याहुः ॥ तदसत् । न्यूनस्येवातिरिक्त कृतस्यापि कर्म्मदूषणत्वात् । तस्मादेकामेवोखां कुर्य्यात् ॥ सा यद्युखा भग्ना स्यात्तर्हि प्रभूतविलायामन्यस्यामभग्नायां नवस्थाल्यां तमुखागतमग्निं पर्य्योप्य तस्यामेव स्थाल्यां पुरस्ताद्भग्नाया उखायाः कपालानि प्रक्षिपेत् तेनायमग्निः स्वयोनेर्न च्यवते । स उपशयां मृदमाहृत्य भग्नोखाकपालैः सह तां पिष्ट्वा संसृज्य पुनरन्यामुखां करोति पूर्ववत् । तत्र यजुरुपहरणं नास्ति सर्वं तूष्णीमेव कुर्य्यात् ॥ ता मुखां पक्त्वा तत्र स्थालीस्थमग्निं पर्य्यावपेत् । सैषा कर्म्मणिरेव तदुखाभेदन प्रायश्चित्तिः । पुनः करणं कर्म्मणः ॥ पुनस्तत्कपालमुखायामुपसमस्योखां चोपशयां च पिष्ट्वा संसृज्य निदधाति प्रायश्चित्यर्थम् । यद्युत्तरतोऽप्युखाभेदनं स्यात् तदेत्थमेव भूयोऽपि कुर्य्यात् ॥

अथ सप्तानामश्वशकानामेकैकेन दक्षिणाग्न्यादीप्तेन निर्म्मन्थ्यादीप्तेन वा पृथक् पृथगुखामिमां यजुषा धूपयति । ततस्तयैवाभ्र्या पृथिव्यामुखास्थापनार्थं च चतुः स्रक्तिमवटं खनति ॥ मृत्पिण्डा वटोखावटयोरेवाभ्रिप्रदेशतया तदुभय खननोत्तरम-स्यागतार्थत्वात् परित्यागः ॥ तस्मिन्नवटे पचनार्थमधस्तात् तृणादिकं श्रपणमास्तीर्य्य तत्रादौ तूष्णीमषाढामवधाय ततोऽवाङ्मुखीमुखां यजुषा, ततः पुनरिमास्तिस्रो विश्वज्यो-

तिषस्तूष्णीं, तदुपरि पुनः पचनार्थं तृणादिना श्रपणेनावच्छाद्य दक्षिणाग्न्यग्निना निर्म्मन्थेन वा दीपयति। तत्रोखामीक्षमाणो यजूंषि त्रीणि जपति। तत्रावटे यजुषोपन्याचरति यदा यदेच्छति। उपन्याचरणं श्रपणप्रक्षेपः। दिवैव प्रदहनोद्धरणे कुर्य्यात्॥ श्रपणाद्युद्वाप्यतामुखामुत्तानां पर्य्यावर्त्य गर्त्तादुद्धरति। तां परिगृह्य क्षीरसेचनार्थं पात्रे स्थापयति। ततोऽजायाः पयसा नामान्छर्णात्त उखाग्नित्वपक्षेऽप्युत्तानकरणाद्यजापयोऽवसेकान्ता चैकैका कार्य्या तादृस्थमुखाषाढा विश्वज्योतिषः कृता भवन्ति॥

इति उखानिर्माणम्॥

अथेष्टका करणम्॥

इष्टकाः पुरीषाणि चाग्निचित्यासाधनानि। इष्टका द्विविधा—लोकम्पृणा यजुष्मत्यश्च। इष्टकाकरणी परिच्छिन्नैरार्द्रपुरीषैः संघट्टिताः समचतुरस्रा दीर्घचतुरस्रा वोत्सेधवत्य इष्टका लोकम्पृणाः। लोकम्पृणा पुरीषाभ्यामन्यानि यजुषोपधेयानि चितिसाधनानि यजुष्मत्यः। तत्रैता लोकम्पृणेष्टका उपरिफलके तिसृभिर्लेखाभिस्त्र्यालिखिताः कार्य्याः। ताश्च ऋज्वीभिर्ऋज्वालिखिताः, वक्राभिर्वक्रालिखिता उच्यन्ते। द्वितीयचतुर्थ्योस्तु चित्योरपरिमितालिखिता इत्येके। त्र्यालिखिता एव सर्वत्रेति सिद्धान्तः। नैर्ऋत्येष्टका त्वेका निर्लक्षणा कार्य्या॥

ताश्चैता इष्टकाः पादमात्र्यः प्रथमायां चोत्तमायां च। पादमात्र्यो वाहुमात्र्य इति तुल्यार्थाः। ऊर्वस्थमात्र्यो वर्षिष्ठाः स्युरित्याम्नायते॥ परेत्वाहुः। नैता एक प्रमाणा

इष्यन्ते। क्षेत्राणां न्यूनाधिक प्रमाणतयैकप्रमाणाभिः सर्वक्षेत्र प्रच्छादना संभवात्। न च लोकवदिहेष्टकानां भेदनं कृत्वोपधानमिष्यते। तस्मादख एडताभिश्चेतु नाना प्रमाणास्ताः कार्य्याः। ता द्विविधाः—समचतुरस्रा विषमाश्च। तत्राह बौधायनः। सम-चतुरस्राभिरग्निं चिनुते। तस्येष्टकाः कारयेत् पुरुषस्य चतुर्थेन पञ्चमेन षष्ठेन दशमेन चेति। विंशतिशताङ्गुलस्य पुरुषस्य चतुर्भागीया स्त्रिंशदङ्गुलाः। पञ्चमभागीयाश्च—तुर्विंशत्यङ्गुलाः। षड्भागीया विंशत्यङ्गुलाः। दशमभागीया द्वादशाङ्गुलाः। इत्येताश्चतुर्विधा एवापस्तम्ब आह—"पादमात्र्यो भवन्ति, अरत्निमात्र्यो भवन्ति, ऊर्वस्थमात्र्यो भवन्ति, अनूकमात्र्यो भवन्तीति विज्ञायते"—इति॥ ता यथा—

अनूक मात्री	अरत्नि मात्री	ऊर्वस्थ मात्री	पाद मात्री
३०—३०	२४—२४	२०—२०	१२—१२

माध्यन्दिनीयास्त्वाहुः—चतुर्विंशत्यङ्गुलाबृहती। अष्टादशाङ्गुला जङ्घामात्री। द्वादशाङ्गुला पद्या। षडङ्गुला पादभागा। ता यथा—

बृ०	जं०	प०	पा०
२४	१८	१२	६
२४	१८	१२	६

एता एवैकतो न्यूनताया मर्द्धपूर्वा उच्यन्ते। चतुर्विंशत्यष्टादशिका चतुर्विंशतिद्वादशिका वा अर्द्धबृहती। अष्टादशद्वादशिका नवाष्टादशिका वा अर्द्धजङ्घामात्री। द्वादशषडिका अर्द्धपद्या षडङ्गुलत्र्यङ्गुला अर्द्धपादभागा ॥ तां यथा—

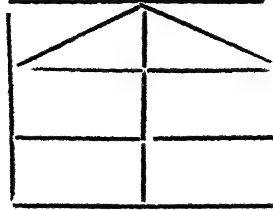
अ० बृ०	अ० ज०	अ० प०	अ० पा०
२४—१८	१८—१२	१२—६	६—३

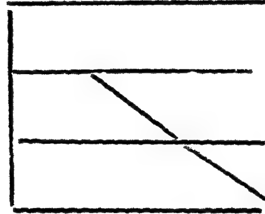
परे त्वन्या अपीष्टका आहुः। समचतुस्रासु तावत्—अध्यर्द्धा जङ्घामात्री सप्तविंशिका सा त्रिग्राहिणीत्युच्यते। पञ्चदशिका अनूकपादाः। दशिका ऊर्वस्थपादाः। अष्टिका पञ्चमीचेति। विषमासु पुनः सट्त्रिंशच्चतुर्विंशिका द्वितीयाख्या, चतुर्विंशति द्वादशिका तृतीयाख्या। ता एता यथा—

त्रिग्रा०	अ० पा०	ऊ० पा	प० ५		द्वि० २	तृ० ३
२७–२७	१५–१५	१०–१०	८–८		३६–२४	२४–१२

अन्याश्च गार्हपत्यादि मण्डलक्षेत्राणां पूरणार्था वक्रेष्टकाः संपादयन्ति। तथाहि चतुर्विंशतिद्वादशिकाया अर्द्धबृहत्या द्वादशकौ भुजावष्टकौ कृत्वा तदनुसारेण तमेकं चतुर्विंशकं भुजं चेतुरङ्गुलेनोभयतो वक्रयेत्। तच्च व्यामार्द्ध त्रिज्यया वक्रं स्यात्। सा वक्रार्द्ध बृहती नाम चतुरस्रा स्यात्। ताश्चतस्रः कार्य्याः॥ एवमर्द्धबृहत्या एकं द्वादशकं भुजं तृतीयांशेन चतुरङ्गुलेन ह्रासयेत्। तेनासावष्टकः स्यात्। इतरं तु द्वादशकं भुजं विलोपयेत्। ततश्चतुर्विंशकाष्टकाभ्यां भुजाभ्यान्तृतीयं वक्रं भुजं व्यामार्द्ध त्रिज्यया संपादयेत्।

सातिवक्रार्द्धबृहती नाम त्र्यस्रा स्यात् । ता अष्टौ कार्य्याः । इत्यापस्तम्बीयानां गार्हपत्ये वक्राः । ता यथा—

आसामुत्सेधस्तु चित्युच्छ्रायानुसारेण कल्प्यः । तथाहि — गार्हपत्येष्टकाचितिर्वा, धिष्ण्येष्टकाचितिर्वा, आहवनीयेष्टकाचितिर्वा, सर्वा एव प्रथमं चिन्वानानां जानुदघ्नोत्सेधा श्चीयन्ते । जानुश्च द्वात्रिंशदङ्गुला ३२ ॥ अत एवैकचित्ययोर्गार्हपत्यधिष्ण्ययोर्द्वात्रिंशदङ्गुलोत्सेधा भवन्ति । पञ्चचित्यस्त्वाहवनीयः । तस्मात्तदिष्टका जानुपञ्चमोत्सेधाः स्युः । षडङ्गुलान्यर्द्धचतुर्दशतिलोपेतानि च जानोः पञ्चमो भागः । नाकसदानां पञ्चचोडानां च पञ्च पञ्चेष्टका जानुपञ्चमार्द्धेन कार्य्याः । एकस्मिन्नेव प्रस्तारे तासामुभयविधानामौत्तराधर्य्येणोपधीयमानत्वात् । इत्थं पञ्चचित्योऽयमाहवनीयो जानुदघ्नः संपद्यते ।

आसां संख्यासु मतभेदा भवन्ति । प्रथमं चिन्वानो जानुदघ्नं साहस्रं चिन्वीत नाभिदघ्नं द्वितीयम्, आस्यदघ्नं द्विषाहस्रे द्विप्रस्ताराश्चितयो भवन्ति, त्रिषाहस्रे त्रिप्रस्ताराः"—इत्याम्नानात् प्रथमासु पञ्चचित्यास्त्वाहवनीयस्येष्टकाः सहस्रं स्युः । प्रतिचित्यं तु द्विशती प्रायेणेत्येकं मतम् ॥ कात्यायनस्त्वाह । द्विसाहस्री प्रथमा लोकम्पृणानां पञ्चाशदूना भवन्ति । उत्तराश्च । त्रिसाहस्री तूत्तम । तेन दशसहस्राण्यष्टौशतानि चेष्टकानां संपद्यन्ते । १०८०० ॥ षटत्रिंशच्छत्या वा—तृतीया, अष्टादशशत्या इतरा इति । तेनापि दशसहस्राण्यष्टौ शतान्येवेष्टकानां सपद्यन्ते ॥

१०८००॥ उत्तरमुत्तरं ज्यायासं महान्तं बृहन्तमपरिमितं चिन्वीतेति विज्ञायते। तत्र ज्यायांसमुत्कृष्टैः कल्पैः। महान्तमुत्सेधतः। बृहन्तं परिमाणतः। अपरिमितं संख्यातः। नज्यायांसं चित्वा कनीयांसं चिन्वीतेति बोध्यम् ॥

एताश्च सर्वा एवेष्टका अग्निपक्वाः सूर्य्यपक्वा वा कार्य्याः। अग्निपाके तु दक्षिणाग्न्यग्नौ निर्म्मन्थ्याग्नौ वा पाकः॥ पक्वाः कृष्णवर्णतां गतास्तु परित्याज्याः॥ कृष्णेष्टकोपधानस्य नेष्टत्वात्॥ अथ पाककाले कस्यचित्प्रत्यंशस्यविशरणे तु उपधानकाले पुरीषेण सोंऽशः पूर्य्यते। आधिक्येन विशीर्णानां खण्डितानां तु परित्याग एव। दुष्टानामुपधानावशिष्टानां चोत्करे प्रक्षेपः॥ नैर्ऋत्यस्तुपादमात्र्यस्तिस्रो निर्लक्षणा इष्टका स्तुषाग्निपक्वाः कृष्णा एवेष्यन्ते इति विशेषः॥ ता एता लोकम्पृणा आख्याताः। यजुष्मती स्तूपरिष्टाद्वक्ष्यामः॥-

इति इष्टका निर्म्माणम्॥

अथ संवत्सर दीक्षाः।

(तत्र दीक्षणीयेष्टिः)

फाल्गुन्यमावास्यायामामावास्येनेष्ट्वा दीक्षणीयेष्टिः क्रियते॥ अग्निचयनं हीदमुभयं भवति—अध्वरकर्म्म चाग्निकर्म्म चेति। तस्य त्रीणि हवींषि भवन्ति—आग्नावैष्णव एकादशकपालोऽध्वरस्य दीक्षणीयम्॥ वैश्वानरो द्वादशकपालश्च, आदित्यो घृतेचरुश्चेति द्वे हविषी अग्नेर्दीक्षणीयम्॥ उपांश्वेतानि कुर्य्यात्॥

(अथ औद्ग्रभण होमः)

अथौद्ग्रभणानि जुहोति । प्रथमं प्राकृतानि पञ्चध्वरिकाणि ततः सप्ताग्नि-कानि ॥ तान्युखायामेव तप्तायामेके जुह्वति । तदसत् । संस्थिते यज्ञे हुतेष्वौद्ग्रभणे-पूखाप्रवृञ्जनौचित्यात् ॥ अवृञ्जनमाहवनीयेऽधिश्रयणं कृत्वा प्रतितपनम् ॥

(अथ उखा प्रवृञ्जन समिदाधाने)

अथदण्डोच्छ्रयणान्तमाध्वरिकं कर्म्म कृत्वाऽध्वर्य्युर्वा यजमानो वा प्राङुदङ्-मुखस्तिष्ठन् उखामाहवनीयेऽधिश्रयति । तत्राग्नेरुद्दीपनायोखाया मुञ्जकुलायेनावस्तरणं शणकुलायमन्तरतः कृत्वा कुर्य्यात् ॥ उखाया अन्तरे मुञ्जास्तदन्तरे शणाः स्युः तत्रार्चिष्येनामुखामारूढे त्रयोदश घृताक्ताः प्रादेशमात्रीः समिधस्तिष्ठन् स्वाहाकारेण प्रतिमन्त्रं आदधाति । यत्तु—उखायामर्चिरारोहणे विलम्बं दृष्ट्वा तत्रोखायामङ्गारा-नोप्य तत्र समिदाधानं कुर्वन्ति । तदसत् । अर्चिष्येव तदौचित्यात् ॥ तत्र कार्मुकी वैकङ्कतीमौदुम्बरीमपरशुवृक्णा मधः शया मष्टौ तु पालाशीरादध्यात् । तासु त्रयो-दशी पुरो हितस्यैवाधीयते । द्वादशी क्षत्रियस्यैव । अन्येषां त्वेकादशैव न द्वादशी त्रयोदशी वा ॥ सर्वेषां त्रयोदशेत्येके ॥

(अथ विष्णुक्रम, वात्सप्रे)

अथ यजमानः प्रागुदङ मुखस्तिष्ठन् रुक्म नाम स्वर्णाभरणं परिमण्डलमेक-विंशतिपिण्डं कृष्णाजिनस्य शुक्लकृष्णलोमरेखोपरि निष्यूतं त्रिवृत्ति शणसूत्रे प्रोतमुपरि नाभि कण्ठादौ वहिः पिण्डमुखायां प्रतिमुच्य, परिमण्डलाभ्यां मुञ्जरज्जुमयीभ्यां त्रिवृत्कृताभ्यां मृद्दिग्धाभ्यां मिण्ड्वाभ्यां तामाग्निगर्भामुखां परिगृह्य यजुषा हृत्य आहवनीयस्य पुरस्तादासन्द्यां धारयति ॥ सा चेयमासन्दी औदुम्बरो प्रादेश-

मात्रोर्ध्वा तिर्य्यगरत्निमात्री चतुः स्रक्तानुच्चा मौञ्जीभिस्त्रिवृत् कृताभी रज्जुभिर्य्युता मृदादिग्धाशिक्यवती च कार्य्या। इह द्विपादेशोऽरत्निरित्याहुः ॥ पादाङ्गेष्वायत तिर्य्यक् काष्ठान्यनुच्चानि ॥ अथैनामाग्निगर्भामुखां शिक्येन षडाभिर्मौञ्जैस्त्रिवृद्भिर्मृदा-दिग्धैर्दामभिरुपेतेन धारायितुमुखाया ग्रीवायां शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते। ततोविकृति-यजुषाऽभिमन्त्रय भावना मात्रेण तमग्निं सुवर्णस्य गरुत्मतः पक्षपुच्छवतो रूपेण विकरोति। केचिदनेतया विकृत्याऽभिमन्त्र्य सुपर्णरूपेण तं भावयित्वाऽप्युपरिष्टादन्यां चितिं चिन्वन्ति-द्रोणचितं वा, रथचक्रचितं वा, प्रऊगचितंवा, उभयतः प्रउगंवा समुह्य-पुरीषं वेति। न तथा कुर्य्यात्। विकृत्यभिमन्त्रणविरोधात्। तस्मात् सुपर्णचितमेव चिन्वीतेति सिद्धान्तः ॥ साशिक्यं च तं प्राञ्चं परोत्राहुप्रगृह्यतमुपाहृत्योरिनाभि धारयति ॥ नाभिसमे देशे हस्तेन धारयन्नास्ते यजमानः। अथ सप्रामुदङ् मुखस्ति-ष्ठन् विष्णुक्रमान् क्रमते। तत्र त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं पुरोदेशे पादं नीत्वा प्रक्षि-पति। तमग्निं नाभेरुपरिदेशं प्रत्युद्गृह्णीयात्। इत्थं त्रिः पादप्रहारं त्रिःश्चादग्नेरुद्ग्रहणं कृत्वा चतुर्थेन मन्त्रेण सर्वादिशोऽनुवीक्ष्य तमग्निमेवोर्ध्वं मुप्रागुदञ्च मुद्गृह्णाति न त्वत्र। पादं प्रहरति। इत्थं चतुरुदारुह्योपावहरति चतुः कृत्वा। तमुपवहृत्योपरिनाभ्येव धारयन्नाभिमन्त्रयते। अभिमन्त्रणमुपस्थानम् ॥ अथ शिक्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मु-ञ्चते। उन्मोको विस्रंसनम् ॥ प्रागुदक्षिणा तं परोवाहु प्रगृह्यावहृत्य चासन्द्यां प्रतिष्ठाप्यत्रिभिरुपतिष्ठते ॥ इति विष्णुक्रमः ॥ अथ वात्सप्रो स्थानम्। आग्नेय्य एकादशत्रिष्टुभो वात्सप्रम् ॥ स दीक्षा प्रथमदिवसे दीक्षमाणोऽपराह्णे काले विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा तदानीमेव वात्सप्रेणोपतिष्ठते ॥

(अथ प्रात्यहिके समिदाधान—व्रतग्रहणे)

अस्तमिते रवौ पूर्वमुखातो भस्मनामुद्धरणं कृत्वा वाचं विसृज्य पुनस्तस्मि-

न्नुख्येऽग्नौ समिधमादध्यात् । एवं प्रातरुदिते रवौ पुनरुखातो भस्मान्युद्धृत्य वाचं विसृज्य तस्मिन्नुख्येऽग्नौ समिधमादध्यात् ॥ अहरहरेवमनुवर्तयेत् ॥ यर्हि पुनरस्मै यजमानाय व्रतं प्रच्छन्ति तदा तस्मिन्व्रते पयसि समिधं न्यजादधाति । यजमानस्य प्रात्यहिक भोजनार्थमाहृतं नियतं पयो व्रतमित्युच्यते । स समिध मादाय ततो व्रतयति । समित्संस्कारश्चायं व्रतसंस्कारश्च । अथवा समित्संस्कार एव न व्रतसंस्कारः ॥ तेन व्रत बहुत्वेऽपि न सर्वव्रतेषु न्यञ्जनम् ॥

(अथ प्रात्यहिके विष्णुक्रम वात्सप्रे)

एकस्मिन्नहनि विष्णुक्रमः, अपरस्मिन्नहनि वात्सप्रमित्येवं क्रमेणाहर्व्यत्यासेन विष्णुक्रमवात्सप्रे संवत्सर पर्य्यन्तमनुवर्तनीये यदि संवत्सरं दीक्षा इष्यन्ते । अथ दीक्षाणामुत्तमेऽहनि संनिवप्स्यन प्रातरुदिते आदित्ये भस्मैवप्रथममुदुप्य, वाचं विसृज्य समिधमादधाति । भस्मापोऽभ्यवहरति । भस्मनः प्रत्येत्योखामोप्योपतिष्ठते । अथ प्रायश्चित्ती करोति । तद्यदि विष्णुक्रमीयमहः स्यात्तर्हि पूर्वाह्णे क्रमान् क्रान्त्वा तस्मि-न्नेवाहनि वात्सप्रेणोपतिष्ठते । अथ यदि वात्सप्रीयं स्यात्तर्हि वात्सप्रेणोपस्थाय ततो विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा पुनर्वात्सप्रमन्ततः कुर्य्यात् ॥ सर्वथापि वात्सप्रमेवान्ततः करोति न विष्णुक्रमान्ते कुर्य्यात् ॥ तदित्थं प्रथमोत्तमयोरह्णोर्विष्णुक्रम वात्सप्रयोः समुच्चयेन प्रयोगोऽन्येषु तु संवत्सरस्याह्नः सुदिनव्यत्यासेनेति विशेषः ॥

(अथ वनीवाहनम्)

दीक्षासु वनिवाहनमैच्छिकं प्रयुज्यते । स यदि चिकीर्षति तदा दीक्षाणामुत्तमे-ऽहनि वाग् विसर्गानन्तरं वनीवाहनं कृत्वा ततो भस्माभ्यवहरणादिकं कुर्य्यात् ॥ तथा—हियदहर्दीक्षां समाप्य चितिप्रदेशं प्रयास्यन् स्यात् तदहरुख्याग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुखमनः

उपस्थाप्य तत उख्याग्नौ समिधमादधाति बुद्धवत्या ॥ अथानम उपरि स्थापयितु-मासन्दी सहितमुख्याग्निमुद्यच्छति चितिमत्या । उद्यमनमुद्धरणमूर्ध्वं धारणम् । तमु-द्धृतं दक्षिणत उदञ्चमनस्याऽदधाति । तथा कस्यांचित् स्थाल्यां गार्हपत्य-मग्निं समुप्यानसि तदुख्याग्नेः पश्चाद्देशे स्थापयति दक्षिणाग्निं च वितृतीये दक्षिणतः ॥ अथ यजमानोऽपि यदीच्छति शकटमेवाधिरोहति, अथवा पदापार्श्वतः सह व्रजति । तत्र शकटेऽनड्वाहौ युनक्ति दक्षिणमग्रे ततः सव्यम् । स यां कांचिद्दिशं प्रयास्यन् स्यात् इतः स्थानात्तु प्राङ् वाग्ने प्रयायात् प्रयाणवत्या । तत्र यदाक्ष उत् खर्जेत् तदा शान्तियजुर्जपति । उत् खर्जनमरमणीय शब्दकरणम् । यात्रायमुख्याग्निः प्रणेत-व्यस्तदिदं चयनस्थानमस्य गच्छतोऽग्नेऽर्वसतिरुच्यते । स यदि वसतेरर्वाङ्मध्येमार्ग-मेव क्वचिद्दनो विमुञ्चति तदायमग्निरनस्येव यथावन्निहितं भवति नावतार्य्यते । अथ यदि वसतिं प्राप्य विमुञ्चति तदा प्राग्देशेऽनउपस्थाप्य तदुत्तरतो भूमिमुद्धत्यावोक्षति । अनसो दक्षिणत उदञ्चमुपावहृत्य तमुख्याग्निं तत्रावोक्षिते प्रदेशे निदधाति । ततोऽस्मि-न्नुख्याग्नौ समिधमादधाति स्थितवत्या ॥ तदिदं वनीवाहनं दीक्षासु महावीरकरणपू-पच्छेदनवदैच्छिकमित्याहुः । कुर्य्यादेवेति तु सिद्धान्तः ॥ इति वनीवाहनम् ॥

(अथाभ्यवहरणम्)

वनीवाहनान्ते उख्याग्नेर्भस्मोद्धृत्य पलाशपुटेन तदपो द्विरभ्यवहरति त्रिभिर्यजुर्भिः जले प्रक्षेपोऽवहरणम् ॥ अप्सु प्रक्षिप्ताद् भस्मनः पुनरीषद्भस्मानामिकया गृह्णाति चतु-र्भिर्यजुर्भिः । प्रत्यावृत्य तद्भस्मोखायामोप्योपतिष्ठते बुद्धवतीभ्यां गायत्रीत्रिष्टुब्भ्याम् ॥

(अथ प्रायश्चित्तयः)

उपस्थानानन्तरं द्वे प्रायश्चित्ती करोति अग्नेरपोऽभ्यवहरणं यत्करोति तन्निमित्त द्वीमे प्रायश्चित्ती भवतः अथ वर्षमध्ये—यदि कदाचिदस्याय मुख्याग्निः स शाम्येत् तर्हि गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुद्धृत्योपसमाधायोखां पूर्ववदावृता प्रवृञ्ज्यात्तूष्णीमेव । तां यदाग्निरारोहति तदा तत्र द्वे प्रायश्चित्ती करोति—पूर्वमध्वरप्रायश्चित्तिं ततोऽग्निप्रा-श्चित्तिं च ॥ स समिधाज्यस्योपहत्यासीन आहुतिं हुत्वोपोत्थाय समिधमादधाति ॥२॥ अथ यदि गार्हपत्यः संशाम्येत् तर्हि अरणिभ्यामेवैनं मथित्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति ॥ ३ ॥ अथ यदि प्रसुत आहवनीयः संशाम्येत् तर्हि गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चं

सांकाशिनेन हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति ॥४॥ अथ यद्याग्निध्रीयः संशाम्येत् तर्हि तमपि गार्हपत्यादेव प्राञ्चमुत्तरेण सदो हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति ॥ ५ ॥

(अथ भृति परिचक्षा)

इत्थमुख्याग्नेः संवत्सरभरणमाख्यातम् । संवत्सरभृते ह्यग्नौ चयनं क्रियते । येन तु पुरा संवत्सरं भृतः स्यात् तस्य संवत्सरभृतिनोऽसंवत्सरभृतेऽप्यग्नौ चयनं भवति ॥ यो वा संवत्सरमभिषवं करिष्यन् स्यात्, यो वा सोमाधानिकः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयात्, यो वा संवत्सरंजातः स्यात् तस्य तस्य चा संवत्सरेभृतेऽप्यग्नौ चयनं भवति । अथेदमन्त्यं मतं यदिड् षण्मासानुख्यभरणंकृत्वाऽग्निश्चीयते इति । वसन्ते आरभ्य शरदि सुत्या, यद्वा शरद्यारभ्य वसन्ते सुत्या स्यात् । शरद्येव वा तथारम्भः कर्तव्यो येन वसन्त यजनीये सुत्या भवन्तीत्याहुः ॥

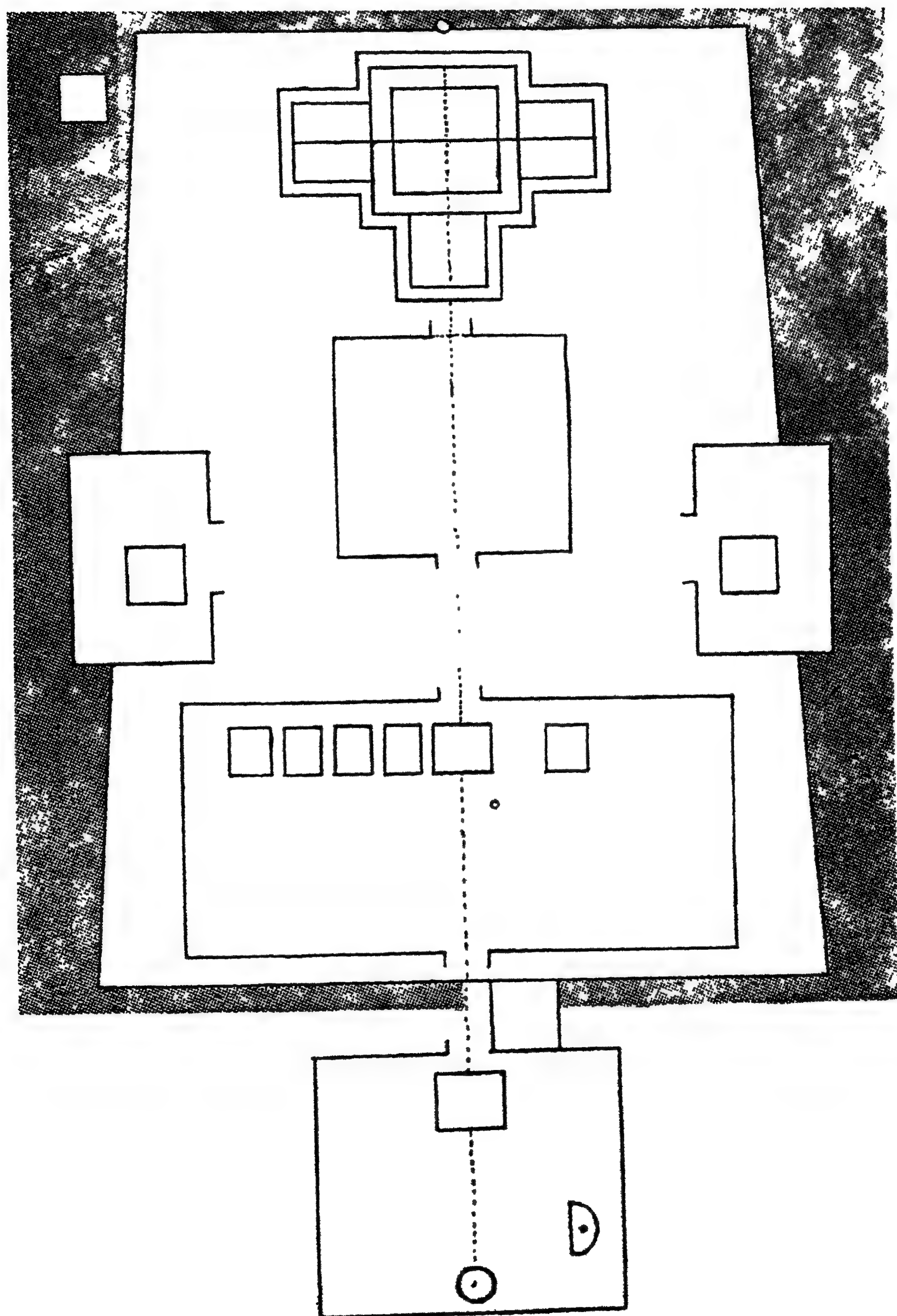
इतिदीक्षा ॥

अथ वेदो निर्म्माणम् ॥

दीक्षाणामुत्तमेऽहनि वेद्यग्निमानम् । तत्र देवयजने अकल्पिते कंचन भागं पश्चिमतोऽवकाश्य पत्नीशालीयापरान्तशङ्कुः क्रियते । अपरान्तात् प्रभृतिप्राच्यां सप्तचत्वारिंशत् प्रक्रमेषु व्यामाधिकेषु (१७८८अं) (७४॥अरत्निषु) यूपावटीयशङ्कुः क्रियते स पूर्वान्तः । त्रिपदः प्रक्रमः षट्त्रिंशदङ्गुलः । चतुर रत्निर्व्यामः षण्नवत्यङ्गुलः ॥ अपरान्तात् प्राच्यां प्रक्रमान्तरे गार्हपत्यः । ततः सप्त प्रक्रमान्तरे योविन्दुस्ततो व्यामं विमिमीते व्यामस्य मध्ये आहवनीयः । व्यामान्तविन्दोः प्राच्यां त्रिप्रक्रमान्तरे वेद्यन्तः । स शालामुखीयशङ्कुः । वेद्यन्तात् प्रतीच्यां त्रिपदा वहिर्वेदिः । तमेतावन्तं संचरार्थमवकाशं परित्यज्य पश्चिमतः प्राग्वंशशाला संनिविशते । तथा च व्यामैकादशाः प्रक्रमा अन्तरा वेद्यन्त च गार्हपत्यं चोपपद्यन्ते ॥ अथ वेद्यन्तात् षट्त्रिंशत् प्रक्रमा प्राचीं वेदीं मिमीते । त्रिंशतं पश्चात् तिरश्चीम् । चतुर्विंशति तु पुरस्तात् तिरश्चीम् । सैषा महावेदिः । यूपावटीयशङ्कोः पश्चात् पदमात्रं संचरं त्यत्कोत्तरवेदिः

❋ सचितियागाधिकार: ❋

क्रियते । सा सर्वतो दशपदास्याद् युगमात्री वा । तां सिकताभिरनुविकिरति । उत्तरत्रेदिस्थेऽन्यस्मिन्नाहवनीये क्लृप्ते तदपेक्षया प्राग्वंशशाला द्वार्य्यस्य प्राकृतस्याहवनीयस्य गार्हपत्यसंज्ञा क्रियते अन्तः पात्यसंज्ञा च ॥ तस्यैव गार्हपत्यस्य चयनं क्रियते न प्राकृतस्य गार्हपत्यस्येति बोध्यम् ॥ आग्नीध्रीयमार्जालीययोः स्व स्व शालायामितरेषां च षण्णं प्रशास्त्रीय— होत्रीय ब्राह्मणाच्छंसीय—पोत्रीय— नेष्ट्रीयाच्छावाकीयानां सदोमण्डपे संनिवेशः पवित्रे सोमे व्याख्यात ॥ सैषा नवति प्रक्रमा वेदिः । तस्यां सप्तविधमग्निं विदधाति ॥

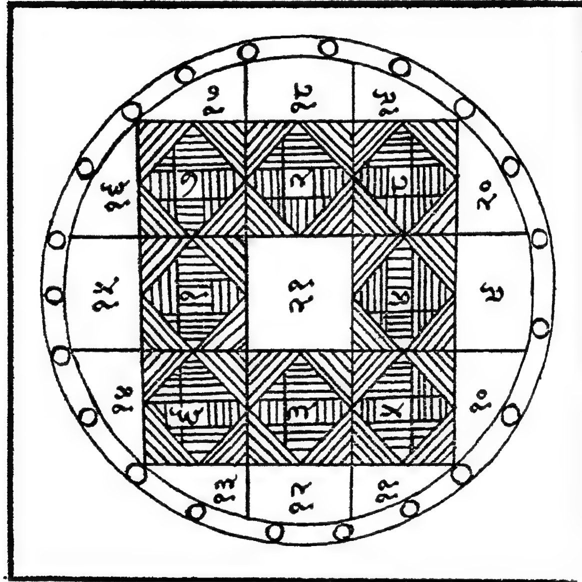
॥ इति वेदिमानम् ॥

॥❀॥ अथ गार्हपत्यचयनम् ॥❀॥

उख्यस्थाने गार्हपत्यचयनं कार्य्यम् । तत्र यावति प्रदेशे गार्हपत्यमण्डलं चयनाय चिकीर्षितं तावान् प्रदेशो गार्हपत्यमित्युच्यते । तच्च गार्हपत्यं स्थानमादौ पलाशवृक्षशाखया व्युदूहति । तत्स्थाने पतितानां तृणपर्णलोष्ट्रादीनां संमार्जनेन बहिरपसारणं व्युदूहनम् । व्युदुह्य तां शाखामुदगग्रामुत्तरस्यां दिशि प्रक्षिपति । परिमार्जिते च तस्मिन् स्थाने ऊषान्निवपति । ऊषाः क्षारमृत्तिकाः । निवाप उपस्थापनम् ॥ न्युप्तैश्च तैरूषैः सर्वं तद्गार्हपत्यस्थानं प्रच्छादयति । पुनरूषवत् सिकतान्युप्य ताभिरपि सर्वं मन्मण्डलं छादयति । ततः शर्कराभिरस्य गार्हपत्यस्य परिश्रयणं करोति । ताः परिश्रितः शर्कराः सूक्ष्मपाषाणाः । परिश्रयणं परितोवेष्टनम् । तच्च मण्डलस्य चतुर्दिक्षु खातं विधाय तत्र खाते पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरश्चेत्येवं दक्षिणावर्त्तं निहिताभिरूर्ध्वमुखाभिरेकविंशतिशर्कराभिः संपाद्यते । तानचिरश्रीस्तत्रावस्थापयेत् बाह्याः परिश्रितः । तदन्तरे ऊषाः । तदन्तरे सिकताः । तत्रैकविंशतीष्टका उपदध्यात् ॥ यथाहापस्तम्बः ।

समे शुचौ क्वचिद्भूतले व्याममात्राधिकविस्तारं जानुपश्चमोर्ध्वप्रमाणं संमर्जनीयैर्द्रव्यैः संस्तृष्टया संप्रकृष्टया मृदा विम्बं कृत्वा तन्मध्ये व्यामचतुरस्रक्षेत्रं मण्डलीकृत्य तस्मिश्चतुरस्रमेकमवदध्याद्यावत्संभवेत् ॥ तन्नवधा व्यालिख्य त्रेधमेकैकं प्रधिं विभजेत् । तेन-चतुरस्रं नवेष्टकम् ॥ नवाप्येता इष्टका अरत्निमात्र्यो बृहत्य स्युः । तस्य चतुर्दिक्पार्श्वेषु धनुराकाराश्चत्वारः प्रधयस्त्रेधा विभक्ताः । प्रतिपधि च मध्ये वक्रार्द्धबृहती स्यात् । तामुभयतोऽतिवक्रार्द्धबृहत्यौ स्याताम् । ततो द्वादश । एवमेकविंशतीष्टकाः" इति ॥ तद्यथा—

अथ यदि पक्वेष्टका उपाधातुमिच्छेत् तर्हि तत्रादौ दक्षिणत उदङ्मुखासीनो नवेष्टके चतुरस्रे क्रमादुत्तरां पूर्वां पश्चिमां दक्षिणां चोपदध्यात् । जघनेनोत्तरतो गत्वा नैर्ऋतीं वायव्यां चोपदध्यात् । जघनेन पुनर्दक्षिणतो गत्वा ऐशानीमाग्नेयीं चोपदध्यात् ।

ततः उत्तरतो गत्वा प्रधिषु दक्षिणस्य मध्यादारभ्य दक्षिणावृदुत्तरस्य प्रधेः प्रथमां यावदुपदध्यात् । ततो दक्षिणाभागत्योत्तरस्य प्रधे मध्यादारभ्य दक्षिणावृत्सर्वा इष्टका उपदध्यात् । इति क्रमः । इह हि नवेष्टके चतुरस्रे सर्वमध्यमातिरिक्ता अष्टाविष्टका यजुष्मत्यः । तदितरास्त्रयोदश लोकम्पृणा इति विवेकः ॥

वाजसनेयिनस्त्वाहुः। गार्हपत्यायतनस्य दक्षिणदेशे उदङ्मुखासीनो मध्ये तावञ्चतस्रोऽर्द्ध बृहतीः प्राचीरुत्तरातो दक्षिणां दक्षिणां क्रमेणाभ्यात्ममुपदधाति प्राचीः प्रागायताः॥ इह हि चतुर्विंशति द्वादशिकार्द्ध बृहती नेया। अथापरेण परिक्रम्योत्तरदेशे दक्षिणामुख आसीनः पश्चात्संलग्ने पादमात्र्यौ तिरश्चावुपधाय, पुनरपरेण परिक्रम्य दक्षिण देशे उदङ्मुखासीनः पुरस्तादपि संहिते पादमात्र्यौ तिरश्चावुपदध्यात्। तिरश्च्यौ तिर्य्यगायते उभयतो द्वादशिका समचतुरस्रा पादमात्री। इत्थमुपधाने नायमग्निः पक्षपुच्छवानिव जायते इति विशेषः॥ तिरश्चीषु स्रक्तिषु पादमात्रीः। पूर्वदक्षिणस्यां तु स्रक्त्यां द्वे अर्द्धपद्ये षड् द्वादशिका अर्द्धपद्या॥ शेषेष्वष्टौ वक्राः। तद्यथा—

२४। १२	अर्द्ध बृहती	१। २। ३। ४।
१२। १२	पाद मात्री	५। ६। ७। ८। १४। १७। २०।
१२। ६	अर्द्ध पद्या	१०। ११।
	वक्रा	९। १२। १३। १५। १६। १८। १९। २१।

अस्य गार्हपत्यमण्डलस्य विष्कम्भो व्याममात्रः षण्णवत्यङ्गुलः। तत्र चतुर्विंशत्यङ्गुलां बृहतीमपरेण पूर्वेण च पादमात्र्यौ द्वादशाङ्गुले भवत इत्यष्टचत्वारिंशदङ्गुलश्चतुरस्रविष्कम्भः॥ ततः पुरस्ताच्चतुर्विंशत्यङ्गुलोऽवकाशः पश्चाच्च तावानिति मण्डलविष्कम्भो व्याममात्रः संपद्यते। तत्राष्टौ प्रथमा इष्टका यजुष्मत्यः इतरास्त्रयोदश लोकम्पृणाः॥ यजुष्मतीष्वाद्यानां चतसृणां चत्वार्य्युपधानानि। तासां सकृदेव च सूददोहसाधिवदनं कार्य्यम्॥ इतरासां तु चतसृणां यजुष्मतीनां चत्वार्य्युपधानानि, चत्वारि सादनानि, चत्वार्य्येव सूददोहसाऽधिवदनानि॥ तदित्थमष्टावुपधानानि। पञ्च सादनानि पञ्चैव सूददोहसाधिवदनानि च यजुष्मतीनामुपपद्यन्ते॥ अथेतरासां त्रयोदशानां लोकम्पृणानामुपधाने मतद्वयमाहुः। तिसृणां दशानां च विभागद्वयेनेत्येकम् द्वयोर्दशानामेकस्याश्च विभागत्रयेणेत्यपरम्। प्रत्युपधानं प्रतिसादनं प्रत्यधिवदनं च मन्त्रभेदः॥

उपधानमिष्टकाया भूमौ स्थापनम्। उपहिताया इष्टकाया यथा संचलनं न स्यात् तथा समभूमौ सुदृढकरणं सादनम्। अन्याभिरिष्टकाभिरस्या इष्टकायाः संतननमधिवदनम्। संतननं संयोजन संधानमित्येकार्थः। संतनने क्रियमाणे तत्प्रयोजकेन सूददोहः संज्ञेन कारुहस्तनिहितेनायुधेनेष्टकाः। सादनानन्तरं नियमेमोद्धन्यंते। उद्धनने च शब्दो भवति। तस्मात् संतननमधिवदनमित्युच्यते। इह तु चितौ तत्र तत्र नियमेन मन्त्रः प्रयुज्यते तस्मात् "तया देवतया, अङ्गिरस्वद् ध्रुवासीद्" इति मन्त्रः सादनमुच्यते। "ता अस्य सूददोहस" इतिमन्त्रस्तु सूददोहःसंज्ञः। तदुच्चारणमेवाधिवदनम्॥ त एते सादन सूददोहसौ उपधानादुत्तरे सर्वास्विष्टकासु यजुष्मतीषु नित्ये भवतः। अविशेषोपदेशात्। यत्र तु नेष्येते तत्र प्रतिषेधः करिष्यते। लोकम्पृणासु तु दशदशोपधायाभिमन्त्रयते। सादनाभिमन्त्रणं तु लोकम्पृणानां नेष्यते। सूददोहसाधिवदनं तु भवत्येव। अप्रतिषिद्धत्वात्। प्रतिचिति द्वे द्वे उपधाय मन्त्रवचनमित्याहुः॥ अभ्यात्मं यथास्यात्तथा चयनं

कर्तव्यम् उपविश्य सव्यबाहुमन्तरं कृत्वोत्तर लक्षणाभिरिष्टकाभिश्चयनं कर्त्तव्यमिति च नियमो द्रष्टव्यः ॥ अथ यत्रेष्टकानामयुग्मगणो विधीयते तत्र तासां मध्यमा क्षेत्रस्यानूके उपधेया । यत्र चैकैवेष्टका विहिता साप्यनूके एवोपधेया । युग्मास्तु विहिता अनूकमभितोऽर्धार्धिकगोपधीयन्ते ॥ अथ यत्रेष्टकाः पूर्वापरसंनिवेशा विधीयन्ते तत्र ते उदगायामास्थाप्याः । दक्षिणोत्तर संनिवेशास्तु प्रागायताः कार्याः । भिन्नानामिष्टकानां कृष्णवर्णानां च नोपधानमित्युक्तम् आदौ यजुष्मत्य इष्टकाः । ततो लोकम्पृणा इष्टकाः ततः पुरीषमित्येवं चयन क्रमो द्रष्टव्यः ॥ एषां च गार्हपत्ये आहवनीयेऽन्यत्र च सर्वेष्टका साधारण्येन परिभाषा व्याख्याता ॥

अथ लोकम्पृणोपधानानन्तरं चात्वालवेलाया आहृत्य पुरीषं निवपति । इष्टका सन्धिषु छिद्रपूरणार्थमुपरिष्टात् पुरीषनिवापः । पांसवः पुरीषम् । तच्च चात्वाल प्रान्तादानेयम् । उत्तरवेद्यर्थानां पांशूनां निर्हरणस्थानं चात्वालः । स चोत्तरवेद्य सामन्तप्रदेशः । तस्य वेला समसूत्रामन्नदेशः । ततः पुरीषमाहरेत् ॥

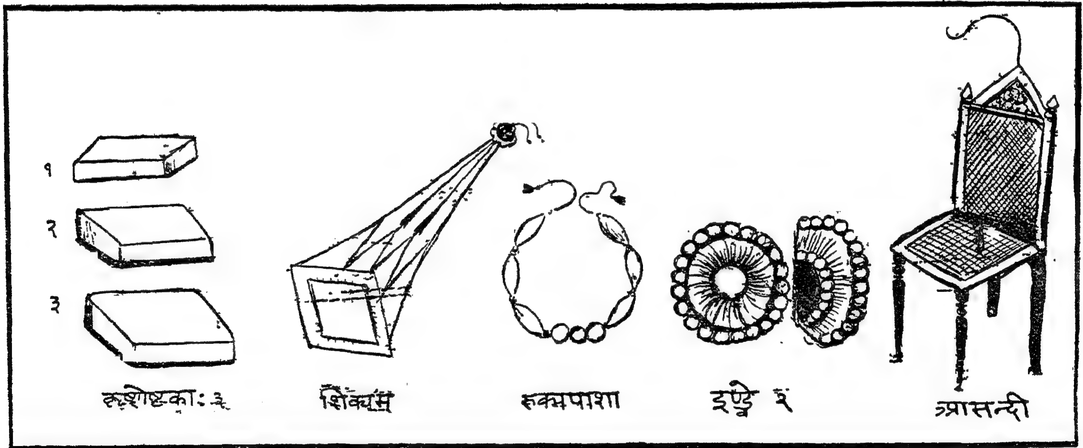
सेयं गार्हपत्यचितिः समंविला व्याममात्री परिमण्डला च भवति । अनुच्चावचरूपेण कृतसंनिवेशासमंविला । इत्थमिष्टकाभिश्चिते गार्हपत्यधिष्ण्ये उखयमग्निं स्थापयति । अग्निस्थापनानन्तरमेतां रिक्तामुखामध्वर्युर्यजमानश्च नावेक्षेताम् । सत्वरमेवास्या रिक्तत्वाभावाय सिकता आवपति ताभिर्बिलं पूरयित्वा स समंविला क्रियते । तां शिक्यात् पृथक्कृत्य चिति स्थापितस्याग्नेरुत्तरतोऽरत्निमात्रे निधाय तस्यां तथा प्रभूतं पयः स्तूष्णीमासिञ्चति, येनैताभ्यः सिकताभ्यः पयउत्तरं स्यात् ।

तमेतं गार्हपत्येमेके त्रिचितं चिन्वन्ति । तदसत् । अतिरिक्त करणस्य दुष्टत्वादितिदिक् ॥

॥ इति गार्हपत्याग्नि चयनम् ॥

अथ नैर्ऋत्याग्निचयनम् ।

अथ गार्हपत्यचयनानन्तरमस्मात् स्थानान्नैर्ऋत्यां दिशि गत्वा तत्र स्वतः सिद्धे निस्तृणे ऊषरस्थाने वा गर्त्ताकारेण स्वतः प्रदीर्णप्रदेशे वा दक्षिणामुखोऽध्वर्युरनुपस्पृशन् नैर्ऋतीरिष्टका निरस्येयुः । ता यथा—अलक्षणास्तुषपक्वाः कृष्णाः पादमात्र्यस्तिस्रो नैर्ऋत्य इष्टकाः, शिक्यं, रुक्मपाशा, इण्डूवे, आसन्दी चेति ।। भरण समये उखाधारणार्थं शिक्यम् । सौवर्णस्य रुक्मस्य प्रतिमोचनार्थं सूत्रं पाशा । अग्नि सहिताया उखाया उभयतो धारणाय रज्जु निर्मिते तृणपिण्डनिर्मिते वा साधने इण्डूवे । समिदाधानानन्तर मुख्याग्निधारणार्था चासन्दी ।।

तत्रादौ तिसृणामेकां दक्षिणतः प्रक्षिप्य, ततो दक्षिणनैर्ऋत्यामन्यां ततोऽपि दक्षिणनैर्ऋत्यां तृतीयामेकत्रैव स्थितः प्रास्येत् । नात्रोपस्पर्शनं न सूददोहपाधिवदनमिच्छन्ति । केचित्पुनरेता इष्टकान्तरवद् अभ्यात्ममेव चिन्वन्ति । तन्न । अनिष्टावहत्वात् । तस्मादेताः पराचीर्दक्षिणोत्तरा एवोपदध्यात् ।। ताः परेण शिक्य रुक्म पाशेण्डूवासन्दीः क्रमेण प्रक्षिपेत् ।।

इत्थं प्रासनानन्तरमध्वर्य्युः स्वात्मन इष्टकाश्चान्तरेणोचमसं निनयति। ततः सर्वेऽपि शान्तिस्वस्त्ययनमन्त्रं जपन्तं उपोत्तिष्ठन्ति। चित्तं च तन्नैर्ऋत्यस्थानमपश्यन्त एव सर्वे शालां प्रत्यागच्छन्ति। इत्थं प्रत्यावर्त्य शालाद्वार्य्यं गार्हपत्याग्निमुपतिष्ठते यजुषाध्वर्य्युः॥

॥ इति नैर्ऋत्याग्निचयनम्॥

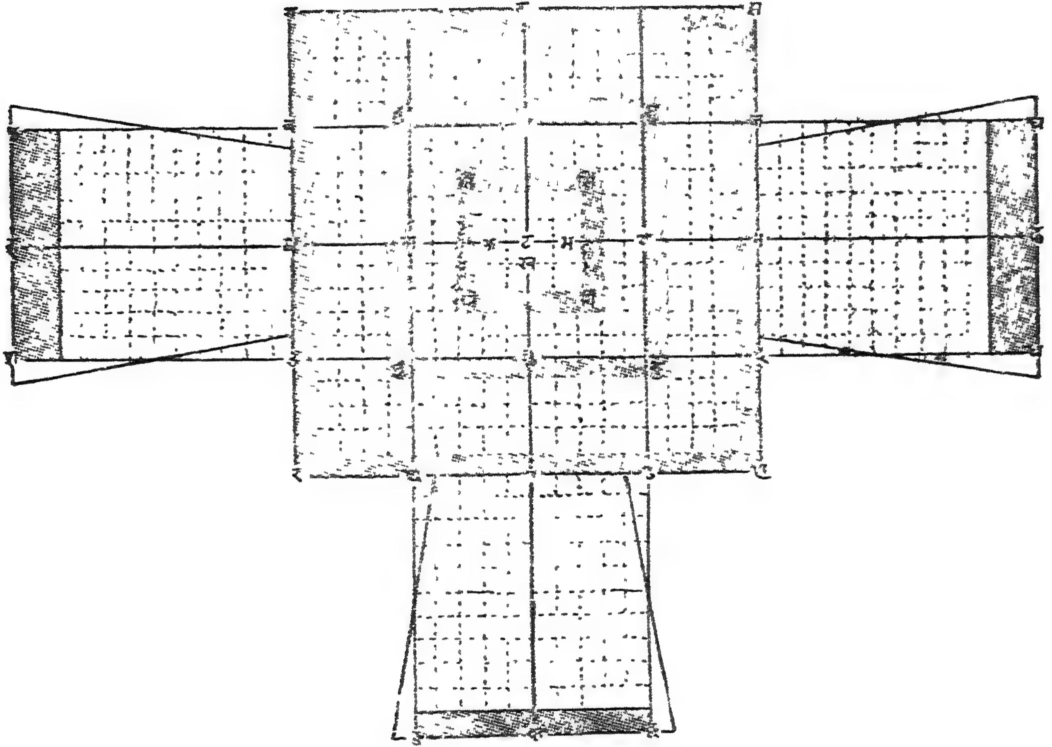
अथाहवनीय चयनम्॥

दीक्षणाग्नुत्तमेऽहनि महावेदेरुत्करकरणान्ताः क्रियाः कृत्वा चित्यर्थं क्षेत्रं विमिमीते। इह हि यूपावत्याच्छङ्कोः पश्चिमे पदमात्रान्तरे चित्यस्य स्थानं भवति। तत्रेष्टकाचयनार्थमग्निक्षेत्रं सार्द्ध सप्तपुरुषप्रमितं क्रियते। पञ्चारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशताङ्गुलः पुरुषः। इह तु यावानूर्ध्ववाहुर्यजमानः प्रपदोच्छ्रितः समस्थितो वा तत्पुरुष प्रमाणम्। द्विपुरुषां रज्जुमुभयतस्पाशां कृत्वा तस्यां समचतुर्भागनिमित्तानि त्रीणि लक्षणानि कुर्य्यात्। मध्यमं चैकमर्धपुरुषीये च द्वे। अथ मध्यमात् पुरुषपञ्चमे पञ्चमभागार्द्धे च लक्षणं कुर्य्यात्। ततो रज्जुमनुपृष्ठ्यामायम्य पाशयोः शङ्कूकार्य्यौ। मध्ये चार्द्धपुरुषयोश्च तदेवं पञ्चशङ्कवः स्युः कचटप संज्ञाः। कपाभ्यां पाशावुन्मुच्यार्धपुरुषीययोश्चकारतकारयोः प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्ये निमित्तं करोति न संज्ञम्। निमित्तं शङ्कुर्नितोदोवा। च ताभ्यां पाशावुन्मुच्य, एकं मध्यमे ठकारे प्रतिमुच्य दक्षिणाधिनिमित्तमायम्य मध्येऽर्द्धपुरुषे शङ्कुर्यसंज्ञः। तत्र यकारे पाशमेकं, तथा पूर्व्येऽर्धपुरुषे चकाराख्ये पाशमन्यं प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्येशङ्कुः ससंज्ञः। स क्षेत्रस्य दक्षिणोंऽसः स्यात्। पूर्वाध्यांच्चकारात् पाशमुन्मुच्य पश्चार्धे तकारे प्रतिमुच्य दक्षिणा—

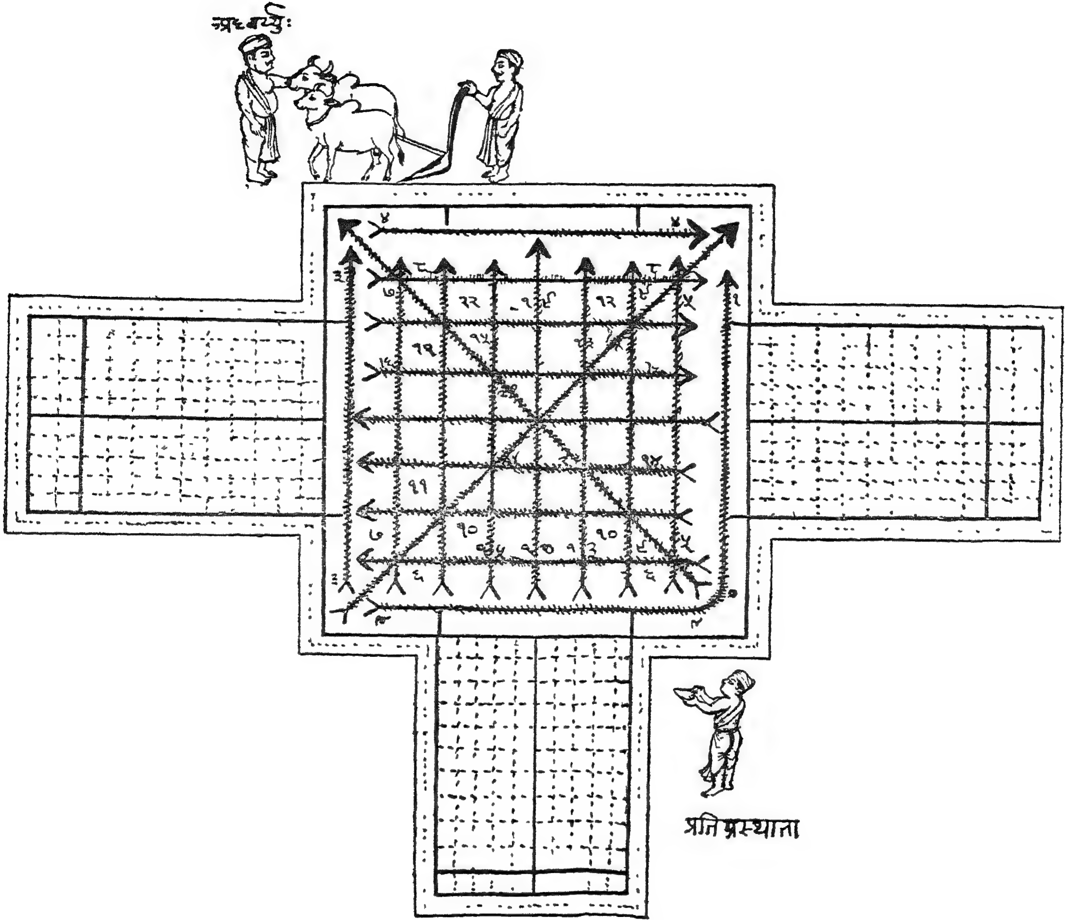
यस्य मध्ये शङ्कुर्णसंज्ञः । स क्षेत्रस्य दक्षिणा श्रोणिः स्यात् ॥ एवमुत्तरतः कृते मध्यमात्णकारादुत्तरतः पुरुषे मकारो नितोदः । अर्द्धपुरुषे तु लकारः । उत्तरोऽसोगकारः । उत्तराश्रोणी रकारः ॥ अथ दक्षिणतः सनणेषु द्विपुरुषाभ्यां रज्जुं पातयित्वा नकारमुभयतोऽर्धपुरुषयोर्जकारदकारौ पूर्वापरौ तथोत्तरतो गमरेषु रज्जु पातनेऽर्धपुरुषयोर्वकारडकारौ पूर्वापरौ पश्चिमतश्च रपणेषु रज्जु पातनेऽर्धपुरुषयोष्ठकारथकारौ दक्षिणोत्तरौ । अथैतां द्विपुरुषां रज्जु मटनोपरि पातायित्वा दक्षिणा पञ्चमभागीये शङ्कुर्भकारः । तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य भयनेषु दक्षिणायम्य शङ्कुः ढकारः । एवं च जाभ्यां तदाभ्यां च दक्षिणायम्य घकारधकारौ । इत्थंजदघधेभ्यो दक्षिणःपक्षः ॥ तथोत्तरतः पञ्चमभागीयं भकारं संपाद्य फहशाः पूर्वापरास्त्रयः शङ्कवः साध्याः । इत्थं वउफशेभ्य उत्तरः पक्षः ॥ अथानुपृष्ठ्यां रज्जुं निपात्य टकारात् पश्चिमतः पञ्चमभागार्धे शङ्कुः कार्य्यः ख संज्ञः । खतपानुगतां रज्जुं पातयित्वापश्चिमः शङ्कुः क्रियते क्ष संज्ञः । ततो यठाभ्यां छशङ्कुसिद्धिः । लथाभ्यां तुङशङ्कुसिद्धिः । इत्थंठछङथेभ्यः पुच्छं स्यात् ॥ तदित्थमग्निक्षेत्रं संपद्यते । विहाराध्याये वंशेनास्य सिद्धिराख्याता । इह रज्ज्वा व्याख्यातं बुद्धिवैशद्यार्थम् ॥

इच्छन् पक्षपुच्छाप्ययेषु चतुरङ्गुलं चतुरङ्गुलं संकर्षति विकर्षत्यन्ते ॥ रज्ज्वा सर्वतो वेष्टयित्वा रज्जु वहिर्भागे संलग्ना एकषष्ट्यधिके द्वे शते [२६१] परिश्रितो मिनोति । चतुर्नवत्यधिकानि त्रीणिशतानि वा [३९४] ऊर्ध्वाः शर्करा दधाति ॥

इत्थमिदं सार्धसप्तपुरुषं सुपर्णचिति क्षेत्रं संपद्यते । तदग्निरित्याचक्षते ॥ तत्र मध्यमश्चतुरस्रश्चतुः पुरुष आत्मा । दक्षिणोत्तरौ तु द्वौ पुरुषौ प्रत्येकंपञ्चमांशेनाधिकौ पक्षौ । पश्चिमे पुरुषो दशमांशेनाधिकः पुच्छम् । आत्मपक्षयोः सन्धिः पक्षाप्ययः । आत्मपुच्छयोः सन्धिः पुच्छाप्ययः । पश्चिमेन पक्षावपिकक्षौ । पूर्वेणोपलवयौ । स्रक्तिरात्मनः पूर्वदक्षिणा दक्षिणोंऽसः । दक्षिणपश्चिमा दक्षिणा श्रोणिः । पश्चिमोत्तरा उत्तराश्रोणिः । उत्तरापूर्वा तूत्तरोंऽसः आत्मनि विंशत्या विंशत्या विमक्तिभिरन्वक् च विभाजिते चत्वारिशतानि लोकाः स्युः । नाभेः प्रतिदिशं तृतीया लोका रेतः सिग्वेला । तत्र विंशतिर्लोकाः । नाभेः प्रतिदिशं षष्ठालोका अपाढात्रेला । तत्र चतुश्चत्वारिंशल्लोकाः ॥ नाभेः प्रतिदिशं दशमाल्लोकाः प्रान्तः । तत्र षट्सप्ततिर्लोकाः । नाभेः प्रान्तमनुगता ऋज्वी लेखा कनीयसी अनूकम् ॥

अत्र गणसर मितश्चतुरस्र आत्मा ॥ जघयद्-मितो दक्षिणः पक्षः । बडशफ-मित उत्तरः पक्षः । ठछङथ-मितं पुच्छम् ॥ जनदाः दक्षिणपक्षाप्ययः । बमडा उत्तरपक्षाप्ययः । ठपथाः पुच्छाप्ययः ॥ जघौ दक्षिण उपब्लयः । बफावुत्तरउपब्लयः ॥ दघौ दक्षिणोऽपिकक्षः । उशावुत्तरः ॥ सो दक्षिणोंऽसः । ग उत्तरोंऽसः । णो दक्षिणा श्रोणिः । र उत्तरा ॥ टकारो नाभिः ॥ तिसिगिवि-मितं चतुरस्रं रेतः सिगवेला ॥ तुसुगुबु-मित मषाढावेला ॥ गकसनण परमाः प्रान्तः ॥ कक्षौ प्रागनूकम् । ढहौ तिर्य्यगनूकम् ॥

अथ क्षेत्रकर्षणम्

इत्थं पूर्वेद्यवि क्षेत्रं विमाय तत्रेदानीं स्फाद्याः संमर्शनान्ताः क्रियाः क्रियन्ते । तत्रादौ ज्योतिष्टोम दर्शितयावृता प्रायणेष्टिः । तत्रादित्यै चरुं निर्वपति । हविष्कृता वाचं विसृज्य महावेद्यां स्तम्बयजुर्हरति ॥ स्तम्बयजुर्हरणं पुरीषंहरणकर्मणो नामधेयम् । पूर्वेण परिग्रहेण वेदिं परिमृह्यस्फ्येन प्राचीस्तिस्रो लेखाः कृत्वाऽध्वर्युराग्नीध्रं प्रेष्यति —त्रिर्हरेति ।

स त्रिः पुरीषं हरति । एतच्च महावेद्यां क्रियते न प्रायणीयवेद्याम् । अतो महावेदेः प्रत्यागत्य प्रायणीयेन प्रचर्य्याहवनीयचित्यर्थे क्षेत्रे हलकर्षणं करोति । तत्र सीरं तावदौदुम्बरं । परितः सीरस्य योजनायोपयुज्यमानदामादिकं परिसीर्य्यं तच्च सर्वमेव रज्जव्यं मौञ्जं त्रिवृत्कृतं ग्राह्यम् । सोग्नेः क्षेत्रस्यात्मनो दक्षिण श्रोणेः पश्चाद्भागे तिष्ठन् प्रतिप्रस्थाता तस्तोत्तरांसाः पुरस्ताद्भागे युगबलीवर्दादिभिः सह रज्ज्वा बध्यमानं सीरमभिमन्त्रयते गायत्री त्रिष्टुब्भ्याम् तत्राध्वर्य्युर्दक्षिणमेवाग्रे धुर्य्यं संयोज्य पश्चात् सव्यं युनक्ति । अनुडुहां संख्यायां मतत्रयमाहुः –षड्गवं द्वादशगवं चतुर्विंशतिगवं वा तत्र द्वावेव यजुषा युनक्ति तूष्णीमितराः । अथ क्षेत्रं परितः वल्मे खाते वल्मानां परिश्रितामन्तरतः समासक्तां सीतामादौ सर्वतः कृषति । कृष्टलेखा सीता । तत्रादावात्मनो दक्षिणभागे दक्षिणश्रोणेरारभ्य प्रागपवर्गां कृष्ट्वा ततः पश्चिमभागे दक्षिणश्रोणेरेवारभ्योदगपवर्गां द्वितीयां, तथोत्तरभागे प्रागपवर्गां तृतीयां, ततः पूर्वभागे दक्षिणापवर्गां चतुर्थीं क्रमेण चतुर्भिर्मन्त्रैः कर्षयेत् । अथ पुनरनेनैव क्रमेण तत्तदन्तरतस्तस्रस्तिस्रः सीतास्तूष्णीं कृषति । ताः षोडशलेखाः संपद्यते । ततः एकं तिर्य्यगनूके एकमक्ष्णया श्रोण्यंसयोरेकं प्रागनूके पुनरेकमक्ष्णयाश्रोण्यंसयोः कृषति सोऽध्वर्य्युरेव दायप्रयुक्तेषु तु कर्षणेष्वन्येऽपि पुरुषाः नियोगमर्हन्ति ॥ आत्मन्येवेदं कर्षणं न पक्षपुच्छेषु कर्षणानन्तरंताननडुहः पूर्वोत्तरदिशि विमुञ्चेत् । त एते मध्यन्दिनसवनीये दक्षिणाकालेऽध्वर्य्यवे दक्षिणात्वेन प्रदास्यन्ते ॥ सीरंतूत्करे कुर्य्यात् ॥

अथ दर्भस्तम्बोपधानम् ।

एकमूलोऽनेकशाखः स्तम्ब इत्युच्यते । दर्भस्तंबः कुशमुष्टिः ॥ सकृष्टे क्षेत्रमध्ये सर्वत्र सीतासमरे कुशमुष्टिं तूष्णीं विकिरेत् । सीतोत्खातमृत्तिका संघर्षः सीतासमरः । अथ यजमानः पञ्चया गृहीतेनाज्येन स्रुचमूर्ध्वां कुर्वन् तत्र दर्भस्तम्बेऽभिजुहोति ।

अग्निहोमीयमन्त्रात्मिकानां त्रयोदशव्याहृतीनां सप्तात्र चितयः कल्प्यन्ते षट् पुरीषाणि। अथ कर्षणक्रमेणोदचमसान् निवार्यति ॥ उदचमसा जलपूर्णानि जलपात्राणि। ते चौदुम्बराश्चतुः स्रक्तयः स्युः। चतसृषु चतसृषुसीं तासु त्रिभिस्त्रिभिरुदचमसैः प्रतिदिशमपां निनयनात् कृष्टे भागे द्वादश निनयनानि भवन्ति। त्रीन् पुनः कृष्टे चाकृष्टे च। तेन पञ्चदशैतान्यपांशेचनानि संपद्यन्ते। अथैवमेव तैरौदुम्बरैश्चतुः स्रक्तिभिश्चमसैर्द्वादशधा कृष्टे भागे, त्रिधा पुनः कृष्टेचाकृष्टे चेति कृत्वा पञ्चदशैव तत्र सर्वौषधान्यावपेत्। ओषधयश्चात्र ग्राम्यारण्यादिवीजानि तत्र तेषां धान्यानामेकमुद्धरेत्। उद्धारः पृथक् करणम् तद्धान्यं नावपेत्। नवातदन्नं यावज्जीव मश्नीयात्॥ तदित्थं प्रायणीयादूर्ध्वमेतैः सीरयोजनकर्षणा दर्भस्तम्बाग्निहोमसिञ्चन धान्यवपनैः क्षेत्रसंस्कारः कृतो भवति ॥

गार्हपत्य चयनानन्तर माहवनीयनात् प्रागेत्रामावस्यायां सोमक्रयणीयेऽहनि सोमक्रयोविहितः। गृहे गृहे सोमलतां विक्रेतुमायातिस्म पुरायुगे सोमविक्रेता। वतः क्रीणात्यध्वर्युः स क्रीतस्य परिवहणं कृत्वा ततोऽस्मै सोमायातिथ्येष्टिं करोति। वाचं यच्छेति पूर्वविहितस्य वाक् संयमस्य तत्रेष्टौ "हविष्कृदेही" तिहविष्कृदाह्वानशब्दोच्चारणाद्व विसर्गः कृतो भवति। तदित्थं सोमनिवपनाद्यातिथ्य हविष्कृतः कृत्वाऽऽहवनीयप्रदेशमागत्य तत्परिश्रितोऽभिमन्त्रयते ॥

अथ लोगेष्टकोपधानम् ।

लोष्टरूपा इष्टका लोगेष्टका मृत्खण्डानि । सोऽग्निक्षेत्रतो महावेदेश्च बहिर्देशो-दिह स्फ्येनाहृत्यतिष्ठन्नेव स्थापयति । तत्र पुरस्तादेकामाहृत्यात्मनः पूर्वार्धे परिश्रिता-मभ्यन्तरतः सश्लिष्योपदधाति । दक्षिणतस्त्वेकामाहृत्य दक्षिणपक्षाप्यये, पश्चादेकामा-हृत्य पुच्छाप्यये, उत्तरतश्चैकामाहृत्योत्तरपक्षाप्यये यथायथमात्मन्येवोपदधाति । अत्र पश्चिमां लोगेष्टकां न साक्षात्सम्प्रति पश्चिमदिशः किन्तु वायव्याभिमुखात् प्रदेशादाहरे-दित्याहुः ॥ वास्तवदिग् विज्ञानार्थन्त्वादनूचीनाग्राएवैता आत्मनिस्थाप्या न तु दिक् विमोकेन । इत्थं चतस्रो लोगेष्टकाः । तासां चत्वार्य्युपधानानि, चत्वारि सादनानि चत्वार्य्येव सूददोहसाधिवदनानि ॥ अथोत्तरस्या दिशः सिकताः प्रमार्ज्य ता उत्तरस्यां स्थापयति । उत्तरवेद्याः सर्वतः कुशस्तम्बे ताः सिकतान्युप्य ताभिः सर्वमात्मान प्रच्छा-दयेत् । सिकतोपधाने सादनं नास्ति । किन्तु न्युप्ताना सिकतानामाप्यानवतीभ्यामृग्भ्या-मभिमर्शनं कार्य्यम् ॥

इत्थमुत्तरवेद्यां सिकताभिमर्शनान्तं कर्म समाप्य ततः प्राग्वंशं प्रत्यागत्य, आति-थ्येष्टिकर्मणः शेषं समापयेत् । आतिथ्येन प्रचर्य्य प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरेत् । ततोऽन्तः पात्यस्य गार्हपत्यस्यानत्ति दूरे प्राग्देशेऽन्तर्वेद्य्येवोत्तरलोम प्राचीनग्रीवमानडुह चर्म्मोप-स्तीर्य्य तत्र चर्मणि लोहितवर्णे लोमवद्भागे प्रथमचितिपर्य्याप्तमिष्टकासघ समवशमयन्ति । तसानामिवेष्टकानां सम्यग् घृतावोक्षणेनाभिषेचनं समवशमनम् । ततस्तमिष्टकासमूहमाज्या-भ्यक्तै दर्भाग्रभागैस्तूष्णीं प्रोक्षति । ततो यजमानपरिचारकास्तस्मिश्चर्मणिस्थितास्ताइष्टका उद्गृह्य हवनीयदेशं प्रति निनयन्ति । तत्राश्वं श्वेतं पुरस्तान्नयन्ति । श्वेतस्यालाभे त्व-श्वेतमश्वाभावे तु श्वेतमेव वृषभम् । अथैवमिष्टकानयनार्थमुद्यतेषु तेष्वध्वर्युर्होतारमनु-वाचयति—"अग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति" । स प्रेषितो होता तिस्र आग्नेयीः कामवतीर्गायत्रीरूपांश्चनुब्रुवन् स्वयमपीष्टका अनुगच्छति । तदित्थं अश्वप्रमुखास्ते सर्वे

ऋत्विग्यजमाना इष्टकाभिः सहाहवनीयाग्निसमीपमागच्छेयुः । आगत्य चाग्निपुच्छस्य दक्षिणभागे ता इष्टकाः स्थापयन्ति । उत्तरतोऽश्वमाक्रमयन्ति । त पच्छस्योत्तरपक्षस्य च मध्यभागेन क्षेत्रमारोहयन् परिश्रितोऽभ्यन्तरतः प्राङ्मुखं नयेत् । ततोऽग्नेः पूर्व-भागेऽप्येव परिश्रितोऽभ्यन्तरतो दक्षिणामुखं नयेत् ॥ ततोदक्षिणस्या प्रत्यङ्मुखं नयंस्तमश्वं तथा प्रेरयेद्यु येनायमश्वोऽग्निपुच्छस्य दक्षिणतो निहितास्ता आनीता इष्टका अवजिघ्रेत् । अवघ्राप्य ततः प्रतीच्यामुदङ्मुखं नयेत् एवं चतसृषु दिक्षु परिक्राम्य तमश्वं प्रागुदङ्मुखमुत्सृजेत् । अथैनमश्वं सायाह्ने उपास्तमनकालेऽग्निक्षेत्रं परितस्त्रि-ष्कृत्वः परिणीय प्रागुदङ्मुखंमुत्सृजेत् । सोऽश्वः पुनरप्युपधानकाले कर्मणोऽङ्गभावं प्रतिपद्यते इति बोध्यम् ॥

अथ पुष्करपर्ण-रुक्म-पुरुष-स्रुचामुपधानानि ॥ २ ॥

तत्र तावदग्निक्षेत्रमुत्तरपार्श्वतोऽभ्यारुह्य उत्त० वेदिप्रोक्षणादिकमासंभारनिवपनात् सर्वमौत्तरवेदिकं कर्मकृत्वोत्तरवेदेः पश्चिमतस्तिष्ठन् यजमानो मन्त्रेणात्मन्यग्निं गृह्णीते "मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्य्याय" इति । अथानुपविश्य पुर-स्तात् सत्यं सामगायति ॥ (सामवि० ब्रा० १ । १ । २) सत्यगानोत्तरं तत्रस्तम्बे पुष्कर-पर्णमुपदधाति स्वराजा । तदनुविमार्ष्टि । सादयित्वा सूददोहसाभिवदति ॥३ ॥ अथै-तस्मिन् पुष्करपर्णे हिरण्मयं परिमण्डलमधस्तादेकविंशतिनिर्बाधं रुक्मं नाम कण्ठाभरण-द्रव्यमुपदधाति त्रिष्टुभा निर्बाधः पुलकः पिण्डो मण्डलरश्मिरूपः ॥ सादयित्वा सूददोह-

साधिवदति ॥ ४ ॥ तस्मिंश्च रुक्मे हिरण्यमयं पुरुषाकारं पुरुषं पूर्वशिरस्कमुत्तानं मुपदधातित्रिष्टुब्भ्याम् । सादयित्वा सूददोहसाधिवदति ॥ अथैनं पुरुषमन्वालभमानः साम गायति चित्रलिङ्गे मन्त्रे (७ । ४२ ॥ अथवा १३ । ४६ अथवा २७ । ३६) पुरुषमुपधाय न पुरस्तात् परीयात् तिष्ठन् यजमानः सर्पनामैस्त्रिभिर्मन्त्रैः पुरुषमुपतिष्ठते ॥ अथोपविश्य पञ्चगृहीतेनाज्येन चतुर्दिक्षु प्रतिमन्त्रं परिसर्पन् पुरुषमभि जुहोति रक्षोघ्नैः पञ्चभिस्त्रिष्टुब्भिराग्नेयीभिः । स पश्चादग्नेः प्राङ्मुखासीनः । अथोत्तरतो दक्षिणामुखः । अथ परस्तात् प्रत्यङ्मुखः । अथ जघनेन परीत्य दक्षिणत उदङ्मुखः । अथानुपरित्य पश्चात् प्राङासीनः इति । इत्थमत्र प्रथमं चोत्तमं च पश्चादुपविश्यजुहोतीति प्रागेवकर्म कृतं भवति ॥ ५ ॥ अथैतस्य हिरण्मयपुरुषस्य बाहुत्वेन कल्पिते द्वे स्रुचावुपदधाति त्रिष्टुभाग्नेय्या ॥ तत्र कार्ष्मर्य्यमयीं पाणिमात्रपुष्करा बाहुमात्रीं पादमात्रीं वा जुहू-माज्येन पूर्णां दक्षिणतः । एकमौदुम्बरीमुपभृतं दध्नापूर्णामुत्तरतः ॥ स पुरुष मेवच्चक्षाद्य तमस्पृशन्नेव यजमानः पुरुषोरः प्रभृति संप्रति दक्षिणतश्चोत्तरश्च बाहू दर्शयन् यत्राभ्या-प्नोति तत्रैते स्रुचौ प्रागग्रतया स्थापयेत् तिरश्च्यावेके स्थापयन्ति तदसत् । अग्नेः प्रागग्रतयैव चेतव्यत्वात् । अर्द्धपद्मे चैते भवत इति संप्रदायः ॥ तयोर्द्वे उपधाने, द्वे सादने, द्वे एव च सूददोहसाधिवदने भवतः इतिबोध्यम् ॥ ६ ॥

अथ स्वयमातृणा-दूर्वा-द्वियजू-रेतः सिचामुपधानानि (३)

पाषाणस्य प्राग्भावावस्था शर्करा । सा क्षुद्रखण्डात्मिका पाषाणप्रायाकुब्जाकृतिः स्वतो रन्ध्रपूर्णा स्वयमातृणा नाम । तां पुरुषस्योपरिष्टादुपदधाति तिसृभिरृग्भिर्यजुषा च । सादयित्वा सूददोहसाधिवदति ॥ अथैतस्यामालभ्य साम गायति व्याहृतिषु ॥ ७ ॥ ततः पुनरस्याः स्वयमातृणाया उपरिष्टाद्दूर्वां साग्रमूलामनुष्टुब्भ्यां भूमितथोपदधाति यथास्या दूर्वाया अग्रभागः पुरस्ताद्द भूमिमभिस्पृशेत् । सादयित्वा सूददोहसाधिवदति ॥ ८ ॥

अथ मृत्तिकयाकृतां द्वियजुषं नाम पुरुषमूर्तिं दूर्वाग्र संनिधानेन पुरस्तात् द्वितीये लोके उपदधाति द्वाभ्याम्। सादयित्वा सूददोहसाधिवदति ॥ ९ ॥ अथ द्वियजुषः पुरस्तात् संनिधाने रेतः सिचावुपदधाति द्वाभ्यां यजुर्भ्यां विराड् स्वराड् लिङ्गाभ्याम् ॥ आण्डा- विवैतौ भवतः। द्वे उपदधाति, सकृत्सादयति सकृदेवाभिवदति इति बोध्यम् ॥ १० ॥

अथ विश्वज्योतिॠतव्याषाढाकूर्मोपधानानि (४)

अग्निर्वायुरादित्यश्चेत्येतास्तिस्रो देवता विश्वज्योतिषः। एतान्निदानेन संपादिताः पृथग्लक्षणास्तिस्रो मृन्मय्य इष्टका विश्वज्योतिषो नामेत्युखानिर्माणे व्याख्याताः। ता स्वेकामग्निलक्षणां विश्वज्योतिषं नामेष्टकां व्यालिखितां रेतः सिग्भ्यां पुरस्तादुपदधाति। सादयित्वा सूददोहसाभिवदति ॥ ११ ॥ अथ ऋतव्या वसन्ताद्या ऋतवः। तत्रेह द्वे वासन्तिके ऋतव्ये इष्टके विश्वज्योतिषः पुरस्तादुपदधाति ॥ मधुश्चमाधवश्चेति नामभ्या- मेवैने उपदध्यात् ॥ द्वे उपदधाति। सकृत् सादयति सकृदधिवदति ॥१२॥ अथ ऋत- व्याभ्यां पूर्वार्द्धेऽषाढां वामभृतं नामेष्टकां यजमानपादमात्रीं त्र्यालिखितामुपदधाति। सादयित्वा सूददोह साधिवदति ॥ १३ ॥ आसु स्वयमातृण्णा रेतः सिग् विश्वज्योति- ॠतव्याषाढासु रज्ज्वां वेलार्थानि लक्षणानि कार्य्याणि। स्वयमातृण्णातः पूर्व पूर्वा- र्द्ध्येता उपधीयन्ते। न चैतस्या अषाढायाः पुरस्तादन्या यजुष्मत्य इष्टका उपधेया ऋते- ऽपस्याभ्यो वक्ष्यमाणाभ्यः ॥ तासामनुपारश्रितः पुरस्तादुपधेयत्वात् ॥ अथान्या इष्टकाः स्वयमातृण्णामभ्युपधीयन्ते इत्यनुसन्धेयम् ॥ अथैतस्या अषाढाया दक्षिणभागेऽरत्नि- मात्रान्तरे कूर्म्मं दधिघृतमधुभिरभ्यञ्जितं पुरुषाभिमुखं कृत्वोपदधाति तिसृभिः। तस्या- धस्तादुपरिष्टाच्चावकाः स्थाप्याः। अवकाशैवालम्। अथैनं मध्यमया ऋचा संचालयन् नवकासु दृढीकृत्यावस्थापयेत्। सादयित्वा सूददोहसाधिवदति इति बोध्यम् ॥१४॥

अथोलूखलमुसलोखापशुशीर्षोपधानानि (५)

स्वयमातृण्णाया उत्तरतोऽरत्निमात्रान्तरे उलूखलमुसले औदुम्बरे प्रादेशमात्रे उपदधाति द्विदेवत्ययैन्द्रावैष्णव्या तत्रोलूखलं चतुः स्रक्ति मध्ये संगृहीतमुत्तरतः। वृत्त-मिव कृतं तु मुसलं तदासन्ने दक्षिणतः॥ ते द्वे उपदधाति। सकृत् सादयति। सकृत् सूददोहसाधि-वदति॥ १६॥ अथोलूखले उखामुपदधाति द्वाभ्याम्॥ उखामुपधाय तस्याः पुरस्ता-दुपशयां चूर्णीकृत्य निदध्यात्॥ उखादिनिर्म्माणादवशिष्टा यजुः कृता मृदुपशया। सादयित्वा सूददोहसाधिवदति॥ अथोखायः सिकतापूर्णाया उपरि स्रुवेणाज्येन स्वाहाकारेण गायत्रीभ्यामाग्नेयीभ्यां युक्तवतीभ्यामभिजुहोति॥ उखायामग्नेः संवत्सरभरणे चासंवत्सरभरणे चेष्यते चयनम्। तत्र यद्ययं संवत्सरभृतः स्यात् तदाभि जुहुयात्। असम्वत्सरभृतं तूपतिष्ठेतैवेत्याहुरेके। उभयथाप्यभिजुहुयादेवेति सिद्धान्तः॥ १७॥ अथोखायां सिक-तोपरि पुरस्तात् प्रत्यञ्चिपञ्चपशुशीर्षाण्युपदधाति पञ्चभिः॥ तत्रादौ मध्ये पुरुषमुपधाय पूर्वोत्तरेऽश्वं, पूर्वदक्षिणे गां, पश्चिमोत्तरेऽविं, पश्चिमदक्षिणेऽजंकुर्य्यात्॥ एतदुपधानक्रमे-णैव च प्रतिशीर्षं सप्त सप्त हिरण्यशकलान् प्रास्यति। एकं मुखे, द्वौ नासिकयो द्वावक्ष्णो द्वौ श्रोत्रयो रित्येवं क्रमतः पञ्चपञ्चोपधानानि च सादनानि चाधिवदनानि चेत्याहुः॥ एक पशूपधानपक्षे तु पञ्चपशूपधेयान् सर्वानपि हिरण्यशकलानिहैकस्मिन्नेवाजशीर्ष्णि दध्यात् पञ्चपञ्च कृत्वा मुखादिष्विति पञ्चत्रिंशदेव शकलानत्रापीच्छन्त्येके॥ एकपशु-योग्यान् सप्तैवा दध्यादिति सिद्धान्तः॥ अथ पुरुषशीर्षमभिजुहोत्याज्येन स्वाहाकारेण त्रिष्टुभा॥ अथोत्सर्गमन्त्रैरुपतिष्ठते। तत्रैके यं यमेव पशुमुपदधाति तस्य तस्य शुच-मुत्सृजन्ति। यांहि पूर्वस्यशुचमुत्सृजन्ति तामुत्तरेण सहोपदधति॥ केचित्तूखां परिक्रम्य परिक्रम्येह स्थिता एव तं पशुमुपतिष्ठन्ते। वस्तु वस्तु वाह्यो नैवाग्निं बहिर्वेदि उदङ् तिष्ठ-न्नुत्सृजेत्। प्रथमं पुरुषस्य, ततोऽश्वस्य, ततो गोः, ततोऽवेः, ततोऽजस्य। सर्व-मन्त्रानप्येकस्मिन्नेके॥ अथ प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते गायत्र्याग्नेय्या यविष्ठवत्येति बोध्यम्॥१८॥

अथापस्या छन्दस्या प्राणभृदुपधानानि (६)

आरुह्याग्निं पश्चिमेन स्वयमातृणां पर्य्यागत्यात्मनः प्रान्तेषु चतुर्दिक्षु पञ्चपञ्चा—पस्यानामेष्टकाः उपदधाति। तत्र पूर्वदक्षिणपश्चिमेषूपहिताः पञ्चदशैता अपस्या एवो—च्यन्ते। यास्तु पञ्चोत्तरास्ताश्छन्दस्याः॥ चतुर्धोऽदधाति। सकृत् सकृदधिवदति॥२०॥ अथ प्राणभृतो नामेष्टकाश्चतुः कोणेषु मध्ये चेत्येवं सर्वतो दश दश कृत्वा पञ्चोपदधाति॥ ताश्चादौ दक्षिणां सादारभ्य पुरुषपर्य्यन्तं, तत उत्तरां सादारभ्य पुरुषपर्य्यन्तमित्येवं तावदक्षणयादेशेषूपधाय ततो मध्यभागे रेतः सिचोर्वेलया सर्वतोऽनूचीश्च तिरश्चीश्च संस्पृष्टा उपदध्यात्॥ ता एवं पञ्चाशत् भवन्ति। ताः पञ्चधोपदधाति। सकृत् सकृत् सादयति। तथाधिवदति॥ ता हैके पुरुषमुपाय्योपदधाति। तदसत्॥ परिश्रित्स्वेवोपा—य्योपधानेन मध्योपधानेन च सर्वाङ्गेषु प्राणोपधानेस्येष्टत्वात्॥ २१॥ ता एता एकविं—शतिरिष्टकाः[२१]॥ अथवा-दर्भस्तम्बः[१]। चतस्रो लोगेष्टकाः[१]। पुष्करपर्णम्[१]। रुक्मः[१]। पुरुषः[१]। द्वे स्रुचौ[२]। स्वयमातृणा[१]। दूर्वा[१]। द्वियजुः[१] द्वे रेतः सिचौ[२]। विश्वज्योतिः[१]। द्वे ऋतव्ये[२]। अषाढा[१]। कूर्म्मः[१]। उलूखलम्[१]। मुसलम्[१]। उखा[१]। पञ्चपशुशीर्षाणि[५]। पञ्चदशापस्याः[१५]। पञ्चछन्दस्याः[५]। पञ्चाशत्प्राणभृतः[५०]। इत्येवमष्ट नवति[९८] यजुष्मत्य इष्टका आहवनीयचितेः प्रथमे प्रस्तारे भवन्तीति सिद्धम्॥

अथ लोकम्पृणा पुरीषोपधाने ।

आत्मनि दक्षिणां सादारभ्य आमध्यात् प्रदक्षिणमा पूर्वस्मादनूक्रान्ताल्लोकम्पृणा उपदधाति प्रत्येत्य शेषं पूरयति ॥ पक्षपुच्छानि त्वप्ययेभ्य आरभ्य परागिभरिष्टकाभिश्चिनोति । सर्वास्वेव चितिष्वेव । चितिष्वेवमेव पक्षपुच्छानां चयनम् । लोकम्पृणा संख्यान् मुक्तं वक्ष्यतेच ॥ मध्ये पुरीषं निवपति । तत्र पूर्वमर्धानूक्तं छादयित्वा प्रदक्षिणमात्ममानं पुरीषेण छादयति । ततो दक्षिण पक्षं पुच्छमुत्तरपक्षंच ॥

यजुष्मतीष्टकाः, लोकम्पृणेष्टकाः, पुरीषनिवापश्चेति त्रीणि चयन साधनानि । तत्रात्मन्येव यजुष्मत्य उपधीयन्ते न पक्ष पुच्छेषु । लोकम्पृणास्तु सर्वत्र । लोकम्पृणान्ते पुरीषनिवापः पुरीषान्ता चितिर्भवति ॥ तां च पुरीषवतीं चितिमुपतिष्ठते सप्तभिरष्टाभिर्दशभिर्वान्यूनातिरिक्त मिथ्याकृतिदोष शान्त्यर्थमिति दिक् ॥

उपास्तमयकाले त्रिः कृत्वोऽश्वमग्निं परिक्राम्योत्तरपूर्वस्यां दिशि तमश्वं विसृज्य तावत् प्रतिपर्य्येति ॥ यत्राप्येष्म चितिर्बहुभिरहोभिः क्रियते तत्राप्येतदश्वपरिणयन मग्निनिधानात् प्राक् प्रत्यहं प्रत्यस्तमयं कार्य्यम् ॥

॥ इति प्रथमा चितिः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया चितिः ॥

रेतः सिग् वेलायां प्रतिदिशं पञ्चाश्विनीरथ पञ्चप्राणभृतोऽथपञ्चापस्याः क्रमेणोपदधाति । तत्राश्विनी तावदनूकमुत्तरेण पूर्वा, पूर्वेण दक्षिणा, दक्षिणेन पश्चिमा, पश्चिमेनोत्तरा, दक्षिणनिहिता मुत्तरेणा तु पञ्चमीत्येवमनूकाद् द्वितीये द्वितीये लोके स्थाप्याः ॥ ततो

वैश्वदेवीयमेतामाश्विनीं दक्षिणेन पूर्वा, पश्चिमेन दक्षिणा उत्तरेण पश्चिमा पूर्वेणोत्तरा, अथ दक्षिणानिर्हितामुत्तरेण पञ्चमीत्येवं स्थाप्याः। एवं वैश्वदेवीभ्यः प्राणभृतः प्राणभृद्भ्योऽपस्याः। पूर्ववत् पञ्चम्यः सर्वासाम्॥ आश्विन्यादयोऽर्धपद्याः प्रत्येकं मासां पञ्चपञ्चोपधानानि, पञ्च पञ्च सादनानि तावन्त्यधिवदनानि॥ तासु चाश्विनी रुपधाय पूर्वयो द्वयोरिष्टकयोरुपरि द्वे ऋतव्ये ग्रैष्मे शुक्रः शुचीनामोपदध्यात्। पञ्चस्वपि चितिषु ऋतव्याना मेतदेवस्थानं नियतम्॥ ऋतव्योपधानादूर्ध्वं वैश्वदेव्यादय उपधीयन्ते॥ इत्थं द्वाविंशतिः॥ २२॥

अथोन विंशतिर्वयस्या अनूक्रान्तेषूपदधाति। ता एवैताश्छन्दस्याश्च पशव्याश्च। तत्रादौ चतस्रः पुरस्तात् पञ्चदक्षिणतः, पञ्चोत्तरतः पञ्चपश्चादिति क्रमः। तासां द्वे जङ्घामात्र्यौ द्वे चाध्यर्धे अथ शेषा अध्यर्धाएव॥ इत्थमेकचत्वारिंशता यजुष्मतीनां द्वितीयाचितिः॥

लोकम्पृणा दक्षिणश्रोणेरारभ्य पूर्ववत् तत्रोपधीयन्ते। पुरीषनिवापश्च। सप्तभिरष्टभिर्वा समृद्धयुपस्थानं च। उपास्तमयेऽश्वपरिणयनं च॥

॥ इति द्वितीया चितिः॥

अथ तृतीया चितिः।

आत्मनोमध्येस्वयमातृण्णा मुपदधाति। सादयित्वा सूददोहसाधिवादति॥ अथ सामगायति॥ १॥ अथ रेतः सिग्वेलायामनूकेषु प्रतिदिशमेकैकां दिश्यामुपधाय, दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमी मुपदध्यात्॥ पञ्चोपदधाति, पञ्चसादयति, पञ्चाधिवदति॥२॥ अथ पूर्वस्यादिश्यायाः पुरस्ताल्लोके विश्वज्योतिषमुपदधाति। सादयित्वा सूददोहसाधिवदति॥ ३॥ अथ पुरस्तान्नियतेलोके नभश्च नभस्यश्चेति द्वौ वार्षिकावृतू इषश्चोर्जश्चेति द्वौ शारदावृतू इत्थं चतस्र इष्टका ऋतव्या अर्धोत्सेधा द्वे द्वे कृत्वा स्थाप्याः।

द्वे द्वे सकृत् सादयति । अवकामुपधायावकाभिः प्रच्छादयति । अन्यासु चितिषु द्वयो द्वयोरेव ऋतव्ययोरुपधानम् । इहैव तु चतसृणाम् । उत्सेधस्तु यावानेव द्वयोस्तावानासां चतसृणाम् । द्वयोर्द्वयोरर्योत्सेधयोरौत्तराधर्य्येणोपधानात् ॥ ४ ॥

अथ पूर्वप्रान्ते परिश्रितोऽनुगता दशप्राणभृत उपदधाति ॥ ५ ॥ अथ पक्षपुच्छाप्ययेषु प्रतिदिशं द्वादश द्वादश कृत्वा षट्त्रिंशच्छंदस्या उपदधाति दक्षिणतश्चोत्तरतश्च पश्चाच्च । तत्रयाः पश्चादुपधीयन्ते ताः पुच्छाप्यये वालखिल्योपधानार्थं लोकानवशेष्य ततः पुरस्ताद्भागे उपधेयाः ॥ ६ ॥ अथ चतुर्दश वालखिल्या उपदधाति ॥ तत्र सप्त पुरस्तात् प्राणभृद्भ्यः पश्चिमतः पूर्वतो वा संलग्नाः क्रियन्ते । सप्त तु पश्चाच्छन्दस्यानां पश्चिम संलग्ना एव स्युः ॥ ७ ॥ इत्थमेक सप्तत्या यजुष्मतीनां तृतीया चितिः । अथ यां कां च यजुष्मतीमिष्टकां विद्यात् तां मध्यमायां चितावुपदध्यात् ॥ इत्याहुः । तदसत् । देवैरकृतत्वात् । यद्देवा अकुर्वंस्तत्करवाणीति सिद्धान्तत्वात् ॥ एतावद्वा देवा अकुर्वन् । तस्मात् स्वयमातृणा, पश्वदिश्याः, विश्वज्योतिः । चतस्र ऋतव्याः, दश प्राणभृतः, षट्त्रिंशच्छन्दस्याः, चतुर्दश वालखिल्याः—इत्येता एकसप्ततिरेव यजुष्मत्य उपधेया न त्वतिरेच्याः ॥

लोकम्पृणा उत्तरश्रोणेरारभ्य पूर्ववत् तत्रोपधीयन्ते । पुरीष निवपनं च समूह्यु पस्थानंच उपास्तमयेऽश्वपरिणयनं च ॥

॥ इति तृतीया चितिः ॥

॥ अथ चतुर्थी चितिः ॥

अत्राह कात्यायनः । प्रतिदिशम् अनूकान्तेषु दक्षिणोत्तरे द्वे द्वे इष्टके उपधीयेते । तत्र पुरस्तात् पश्चाच्च द्वे द्वे जङ्घामात्र्यौ । दक्षिणे चोत्तरेचानूकान्ते द्वे द्वे पद्ये ॥ पूर्वाभ्यामपराश्चतुर्दशार्द्धपद्याः । ताभ्योऽप्यपराः षट् पद्याः । इष्टमष्टाविंशतिः । केचित्वाहुः—पूर्वदक्षिणेऽवान्तरदेशे चतुर्दश षट्

चोपदध्यात् । तथाहि । दक्षिणांसे उपहिताया जङ्घामात्र्याः पश्चात्संलग्नायाऽध्यर्धा तस्या उत्तरतो नवार्धपद्याः प्रागायताः स्युः । द्वितीयामध्यर्धां जङ्घामात्रीं चोत्तरतः पश्चार्ध-पद्या उदगायताः स्युः । इत्थं चतुर्दश । एतत्संलग्ना एव षट्पद्याः स्युः । ताश्च नवाना-मधश्चतस्रः प्राग्लक्षणाः । पश्चानां तूत्तरतो द्वे उदग्लक्षणे । इत्थं षट् ॥ अन्ये त्वाहुः । दक्षिणाभ्यामनूक्रान्तोपहिताभ्यां पद्याभ्यामुत्तरतोऽनूकमभितोऽर्धार्धिकया चतुर्दशोपद-ध्यात् । तासामप्युत्तराः उदगायताः षडुपधेयाः । तथा च पुरस्तान्मतवदेतस्मिन्मते दक्षिणतस्ता उपहिता भवन्ति ॥ सर्वथाऽप्येता । अष्टाशितिरेव स्युः । तत्राष्टादशस्तोमा दश स्पृतः इति भेदः । तासामुपधाने क्रमो यथा— पूर्वयोरुत्तरां त्रिवृतं, पश्चिमयोर्दक्षि-णामेकविंशम्, दक्षिणयोर्दक्षिणां पञ्चदशम् । उत्तरयोर्दक्षिणां सप्तदशम्, चोपधाय चतु-र्दशस्तोमानुपदध्यात् ॥ ता एता अष्टादशस्तोमाः ॥१॥ अथ पूर्वयोर्दक्षिणामग्नेर्भागम् पश्चिमयोरुत्तरां मित्रस्य भागम्, दक्षिणयोरुत्तरां नृचक्षसां भागम्, उत्तरयोरुत्तरामिन्द्रस्य भागम् चोपधाय षडुपदध्यात् । ता एता दश स्पृतः स्युः ॥२॥

अथ नियते लोके सहः सहस्यश्चेति द्वे ऋतव्ये उपदधाति ॥३॥ अथ रेतः सिग्वे-लायां सप्तदशसृष्टीरुपदधाति । तत्रानूकमभितो द्वे द्वे कृत्वा प्रतिदिशं चतस्रश्चतस्रः स्युः । दक्षिणस्तु पञ्च । तत्रानूक्या मध्यमा पद्या । तामभितो द्वे अर्धपद्ये । ते अभितो द्वे पद्ये । तेन पञ्चोपपद्यन्ते । ॥४॥ इत्थं सप्तचत्वारिंशता यजुष्मतीनां चतुर्थी चितिः ॥

लोकम्पृणा उत्तरां सादारभ्य पूर्ववत् तत्रोपधीयन्ते । पुरीषनिवपनं च । समूढ्यु-पस्थानं च । उपास्तमयेऽश्वपरिणयनं च ॥

॥ इति चतुर्थी चितिः ॥

अथ पञ्चमी चितिः ।

प्रतिदिशं श्रान्ते पञ्चासपत्ना उपदधाति । तत्र प्रागनूकमुत्तरेण द्वितीये लोके पूर्वाम् । पश्चादनूकं दक्षिणेन द्वितीये लोके पश्चिमाम् । दक्षिणानूकं पूर्वेण द्वितीये लोके दक्षिणाम् । उत्तरानूकं पश्चिमेन द्वितीयेलोके उत्तराम् । दक्षिणोपहिताया असपत्नाया दक्षिणतोऽरत्निमात्रान्तरे तृतीये लोके पञ्चमी मित्येवं क्रमेणोपदध्यात् ॥१॥ अथ नाभितो नवमस्य लोकस्य वेलयाऽनूकस्यार्धार्धिकया प्रतिदिशं दशदशेति कृत्वा चत्वारिंशद्विराज उपदध्यात् ॥ तत्र पूर्व्या दशार्धपद्या उदगायता अन्याः पद्याः॥ आभ्योऽर्धपद्याभ्यः पुरस्तादनूकानुगतास्तिस्रोऽर्धपद्या उदगायता उष्णिहश्छन्दस्यासुर्वक्ष्यन्ते । उष्णिहां पुरस्तादनूक्या पद्या, तामुभयतोऽर्धपद्ये प्रागायते । एतास्तिस्रो गायत्र्योपिश्छन्दस्यासु-वक्ष्यन्ते । इत्थ पूर्वस्यामसपत्नानां विराजां च किञ्चित्प्रधानेनावस्थानं भवति । अन्यत्र तु संलग्ना एव ता असपत्ना विराजश्चेति दिक् ॥२॥ अथ प्रति दिशमषाढावेलायां स्तोमभागा उपधीयन्ते पद्याः ॥ अष्टावष्टौ पुरस्तात् पश्चात् । षडुत्तरतः । सप्त-दक्षिणतः । तत्र तत्रानूक्यां पद्यामभितोऽर्धपद्ये उदगायते अथ पूर्व्यामधपद्यां पूर्वेण द्वे पद्ये, अपरामर्धपद्यामपरेण च द्वे पद्ये ! इत्थं सप्त ॥ ता ऊनत्रिंशत् ॥ त्रिशत्तमीमप्येके मन्यन्ते ॥ आसुस्तोमभागासु पुरीषमावपति तूष्णीम् ॥३॥ अथ प्रतिदिशमृतव्यावेलाया-मनूकेषु पञ्च नाकसदः उपदधाति । दक्षिणोपनिहिताया दक्षिणतस्तस्मिन्नेवलोकेऽर्द्ध पद्यां प्रागायतां पञ्चमी माश्विनीवत् ॥ ततोऽन्यास्तिस्रः पद्याः ॥ पुरस्तात्तु अनूकमुभयतऋत-व्यालोकौ निम्नतावित्यतोऽनूकमुत्तरेण द्वितीयेलोके पूर्वां नाकसदमुपदध्यात् ॥ ता एता अर्धोत्सेधाः कार्य्याः । आसामुपर्य्येव पञ्चानामर्धोत्सेधानां पञ्चचूडानामुपधानेन जानु-पञ्चमोत्सेधत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् ॥ नाकसत्सु पुरीषमावपति ॥४॥ अथ नाकसदा-मुपरि पुरीषे न्युप्ते पञ्च पञ्चचूडा उपदधाति । तत्र पुरस्तादुपधाय दक्षिणतः पश्चादुत्त-

रतो मध्ये चेति नाकसदामुपधानम् । पुरस्तादुपधाय दक्षिणत उत्तरतो मध्ये पश्चादिति पञ्चचूडानाम् ॥५॥

अथैकत्रिंशच्छन्दस्या उपदधाति । तत्र पुरस्तादनूकान्ते तिस्रो गायत्र्यः पुरस्ताद्रेतः सिग्वेलायां तिस्रस्त्रिष्टुभः[३] । पश्चात्तु रेतः सिग्वेलायां तिस्रोजगत्यः[६] ॥ जगतीभ्यः पश्चिमास्तिस्रोऽनुष्टुभः[१२] ॥ अपाढावेलायाः पुरस्तात् तिस्रोबृहत्यः[१५] ॥ बृहतीभ्यः पूर्व्यास्तिस्रः ककुभः[१८] ॥ गायत्रीभ्यः पश्चिमास्तिस्रउष्णिहः[२१] ॥ अथ दक्षिणानूकान्ते तिस्रः पङ्क्तयः[२४] ॥ उत्तरानूकान्ते तिस्रः पदपङ्क्तयः[२७] ॥ दक्षिणयोरुत्तरायाऽसपत्ना तस्याः पुरस्तादतिच्छन्दः[२८] । इमे प्राच्यौ पुरीषसहिते च कार्य्ये ॥ अथ पश्चादनूकान्ते तिस्रो द्विपदाः[३१] ॥ इत्यमेकत्रिंशच्छन्दस्याः । तासां सर्वासामेव गायत्र्यादीनां त्रिकोपहितानां मध्यमा पद्या, अभितोऽर्धपद्ये । उष्णिहस्तु तिस्रस्तिर्य्यगर्द्धपद्याः उदगायताः । पङ्क्तिपदपङ्क्तयश्चार्द्धपद्या उदगायताः । अन्याश्छन्दस्यानामर्द्धपद्याः प्रागायताः ॥६॥

अथ मध्येऽष्टेष्टकं गार्हपत्यं तैरेव यजुर्भिस्तथैव चावृता चिनोति ॥ तत्रार्द्धबृहतीस्थानेऽर्द्धपद्या निवेशयन्ते इति विशेषः ॥७॥ तस्यैव च गार्हपत्यस्योपरि तद्वदेवाहवनीयरूपा पुनश्चितिमुपदधाति ॥ अस्मिंश्चमतेऽर्धोत्सेधा इष्टकाः कार्य्याः पूर्णोत्सेधानां संनिवेशानुपपत्तेः ॥ केचित्तु पुच्छाप्यये पुनश्चितिमिच्छन्ति । तस्मिन् मते द्विपदा अर्धोत्सेधाः स्युः ॥ अन्ये पुनः पूर्वार्द्धे पुनश्चितिमिच्छन्ति । तत्र यथासंभवमर्धोत्सेधाः । अथैके पुच्छाप्यये गार्हपत्यं कृत्वा पूर्वार्द्धेपुनश्चितिमिच्छन्ति । त एते चात्वारो विकल्पाः ॥८॥

अथ ऋतव्यालोके तपस्तपस्यश्चेति द्वे ऋतव्ये उपदधाति ॥९॥ ऋतव्याभ्यां पश्चिमे विश्वज्योतिषमुपदधाति॥ १०॥

अथ दक्षिणांसात् पश्चिमतोऽरत्निमात्रान्तरात् तृतीयेलोकादारभ्य पूर्वोक्तरीत्या लोकंपृणा उपदधाति ॥ ११ ॥ पुरीषं निवपति ॥१२ ॥

पुरीषेण प्रच्छाद्य विकर्णी स्वयमातृण्णे परस्परसंस्पृष्टे उपदधाति । शालग्रामाकृतिः सच्छिद्रा शर्करा विकर्णी । अकृत्रिमरन्ध्रयुक्ता विषमाकृतिः शर्करा स्वयमातृण्णा

तत्रेयं विकर्णी स्वयमातृणाया उत्तरपार्श्वे संलग्नोऽधीयते। तयोः सादनं सूददोहसाधिवचनं च सकृदेव कार्य्यं ॥१३॥ स्वयमातृणासु सामानि गायति व्याहृतिषु। अथ पुरुषाभिहोमवत् तिष्ठन्नग्निं हिरण्यशकल सहस्रेण प्रोक्षति ॥ स पश्चात् प्राङ्, तत उत्तरतो दक्षिणा, ततः पुरस्तात्प्रत्यङ्, ततः पश्चिमेन पर्य्यागत्य दक्षिणत उदङ्, पुनरनुपरीत्यपश्चात् प्राङ्। तत्र द्वे द्वे शते प्रकिरति ॥

॥ इति पञ्चमी चितिः ॥

अथोपसत्सु क्रमं वक्ष्यामः ॥

पौर्वाह्णिक्यापराह्णिक्यो रुपसदोरन्तरे चयनं पुरीष निवपनं च ॥१॥ त्र्युपसत्केतुक्रतौ प्रथमायामुपसदि द्वे चिति उपधीयेते, मध्यमायां तिस्रः, उत्तमायां तूपसदि स्वयमातृणा व्याघारणाग्निसमुक्षणाद्युत्तरकर्माणि ॥ २ ॥ षट्सूपसत्सुसपुरीषचितिमेकैकां कृत्वा उत्तमोपसदि प्राग्वदुत्तरकर्माणि ॥ ३ ॥ द्वादशोपसत्के क्रतौ व्यत्यासेन चिति पुरीषे कृत्वैकादश्यामुपसदि विकर्ण्यादि कर्माणि उत्तमोपसदितु प्राग्वत् ॥ ४ ॥ चतुर्मासोपसत्के तु द्वादशभिर्द्वादशभिरहोभिश्चितिपुरीषे भवतः। (अन्त्यंपुरीषमेकादशभिरहोभिर्विकर्ण्यादिच। उत्तमोपसदि तु प्राग्वत्) ॥५॥ अथसंवत्सरोपसत्के षट्त्रिंशद्भिः शट्त्रिंशद्भिरहोश्चिति पुरीषाणि ॥६॥ तापश्चिने तु मासेन चितिर्मासेन पुरीषमित्येवं चतसृणां चितीनामष्टौ मासाः। पञ्चम्यां तु चितौ प्रथमेऽह्न्यसपत्ना विराजश्चोपधी—

यन्ते स्तोमभागा अन्वहमिति नवमो मासः ॥ मासं पुरीषं तूष्णीमिति दशमो मासः ॥ नाकसत्प्रभृत्येकादशे मासे ॥ पुरीषं द्वादशे मासे ॥ उत्तमयोस्त्वह्नोः पूर्वेऽहनि विकर्ण्यादिक मुत्तमेऽहनि च प्राग्वदुत्तरकर्माणि इति वोध्यम् ॥

अथ लोकम्पृणान्वादेशः ॥

प्रथमं चिन्वानो जानुदघ्नं साहस्रं चिन्वीत नाभिदघ्नं द्विसाहस्रं मुखदघ्नं त्रिसाहस्रमित्याहुः कात्यायनस्त्वाह । लोकम्पृणानां द्विसाहस्री पञ्चाशदूना प्रथमायां द्वितीयस्यां तृतीयस्यां चतुर्थ्यां च उत्तमायां त्रिसाहस्री ॥ तथाचोक्तं पूरणसूत्रेषु—

(१) लोकम्पृणाः प्रथमायां षट् सप्तति पादमात्रीणामुपदध्यात् । (७६) । अष्टाविंशति मर्द्धपद्यानाम् । (२८) । पादभागानां नवशतानि चतुर्विंशान्यात्मनि ॥ (९२४) ॥ तासां विभागः ॥ प्राणभृदपस्यान्तरेषु षट् षट् पादमात्रीः । तन्मध्येष्वेकैकामर्द्धपद्याम् । पुरस्तात्तु पादमात्र्यौ । अंसौ चापरेण द्वितीयेऽर्द्धपद्ये द्वे ॥ १ ॥ पूर्वार्द्धे द्वादश पाद्याः ॥ षोडश पश्चात् । विश्वज्योतिषमभितोऽर्द्धपद्ये । पश्चाच्च तद्वेलायाम् । न तृतीयायाम् । दिश्यास्त्वभितोऽर्द्धपद्याः । द्वियजुषं च । सर्वतः शेषाद्दक्षिणयोः पुरुषयोः पूर्वस्मात् पद्यामुद्धृत्यापरस्मिन्नुपदध्यादर्धपद्यामुत्तरयोः ॥ षट्पञ्चाशतं

चोपदध्यात् । तथाहि । दक्षिणांसे उपहिताया जङ्घामात्र्याः पश्चात्संलग्नायाऽध्यर्धा तस्या उत्तरतो नवार्धपद्याः प्रागायताः स्युः । द्वितीयामध्यर्धां जङ्घामात्रीं चोत्तरतः पश्चार्धपद्या उदगायताः स्युः । इत्थं चतुर्दश । एतत्संलग्ना एव षट्पद्याः स्युः । ताश्च नवाना- मधश्चतस्रः प्राग्लक्षणाः । पश्चानां तूत्तरतो द्वे उदग्लक्षणे । इत्थं षट् ॥ अन्ये त्वाहुः । दक्षिणाभ्यामनूक्रान्तोपहिताभ्यां पद्याभ्यामुत्तरतोऽनूक्रमभितोऽर्धार्धिकया चतुर्दशोपद- ध्यात् । तासामप्युत्तराः उदगायताः षडुपधेयाः । तथा च पुरस्तान्मतवदेतस्मिन्मते दक्षिणतस्ता उपहिता भवन्ति ॥ सर्वथाऽप्येता । अष्टाशितिरेव स्युः । तत्राष्टादशस्तोमा दश स्पृतः इति भेदः । तासामुपधाने क्रमो यथा— पूर्वयोरुत्तरां त्रिवृतं, पश्चिमयोर्दक्षि- णामेकविंशम्, दक्षिणयोर्दक्षिणां पञ्चदशम् । उत्तरयोर्दक्षिणां सप्तदशम्, चोपधाय चतु- र्दशस्तोमानुपदध्यात् ॥ ता एता अष्टादशस्तोमाः ॥१॥ अथ पूर्वयोर्दक्षिणामग्नेर्भागम् पश्चिमयोरुत्तरां मित्रस्य भागम्, दक्षिणयोरुत्तरां नृचक्षसां भागम्, उत्तरयोरुत्तरामिन्द्रस्य भागम् चोपधाय षडुपदध्यात् । ता एता दश स्पृतः स्युः ॥२॥

अथ नियते लोके सहः सहस्यश्चेति द्वे ऋतव्ये उपदधाति ॥३॥ अथ रेतः सिग्वे- लायां सप्तदशसृष्टीरुपदधाति । तत्रानूकमभितो द्वे द्वे कृत्वा प्रतिदिशं चतस्रश्चतस्रः स्युः । दक्षिणस्तु पञ्च । तत्रानूक्या मध्यमा पद्या । तामभितो द्वे अर्धपद्ये । ते अभितो द्वे पद्ये । तेन पञ्चोपपद्यन्ते । ॥४॥ इत्थं सप्तचत्वारिंशता यजुष्मतीनां चतुर्थी चितिः ॥

लोकम्पृणा उत्तरां सादारभ्य पूर्ववत् तत्रोपधीयन्ते । पुरीषनिवपनं च । समूह्य- पस्थानं च । उपासनमयेऽश्वपरिणयनं च ॥

॥ इति चतुर्थी चितिः ॥

लोके	जङ्घामात्र्यः	अध्यर्द्धा	चिग्राहिणी	पादमात्र्यः	अर्द्धपद्याः	पादभागाः	अर्द्धं पादभागाः
आत्मनि	१६	४१	०	२४	१२	९५६	४
पक्षे	२	७	१२	०	०	२१२	१
पक्षे	२	७	१२	०	०	२१२	१
पुच्छे	४	७	१०	०	०	२६५	२
१८०९	२४	६२	३४	२४	१२	१६४५	८
१२०				१६८९			

(३) प्रथमया तृतीयोक्ता । अथ विशेषः षोडशार्द्धपद्या उपदध्यात् चतस्रश्च बृहतीः स्रक्तिषु । विंशतिं पादभागानधिकानात्मनि । प्राणभृत्स्थानेषु पादमात्रीः । बृहती सहिते चान्तर्द्वे द्वे । पश्चाच्छन्दस्या अभितश्चैकैका सार्द्धा । दक्षिणोत्तरे च द्वे द्वे सार्द्धे । प्राणभृतां च तिस्रस्तिस्रः । वालखिल्यानां चतस्रश्चतस्रः । पश्चिमा सार्द्धाः । पक्षपुच्छेभ्यस्तिस्रास्तिस्रोऽर्द्धपद्या उद्धृत्य षट् षट् पादभागानधिकानुपदध्यात् ॥

(४) द्वितीयावच्चतुर्थी । अथ विशेषः । पक्षाग्ययोर्दक्षिणोत्तरेऽभितश्चतस्रश्चतस्रोऽर्धपद्याः । पश्चाज्जङ्घामात्र्यावभितोऽध्यर्द्धे । पुरस्ताच्च । चतुर्दश चार्द्धपद्ये द्वे द्वे षट् चैकैका म (भि) त श्रोण्योर्बृहत्यौ । तदन्तरे त्रिग्राहिण्यः । पादमात्र्यो च शेषे पादभागांश्चातुर्भिरधिकान् ॥

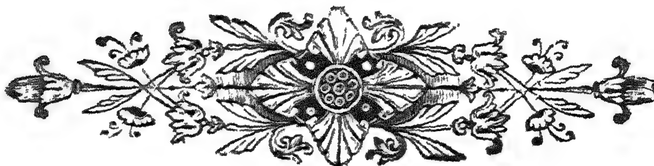
(५) पञ्चम्यामन्तराविराजः पुच्छस्रक्त्योः पादलोका वष्टौ च मध्यत आपूर्वान्तात् स मध्यमो भागः तस्मिन् ऋज्व्यालिखिताः दक्षिणोत्तरयोर्वक्रालिखिताः मध्यमे पादभागानां चतुःसप्ततानि पञ्चशतान्युपदध्यात् । चत्वारि चार्द्ध पादभागानाम् । विंशं विंशं च शतमर्द्ध पादभागानाम् उत्तरे षोडश पादभागानधिकानुपदध्यात् । दक्षिणेऽर्द्ध पादभागानाम् ॥

इह हि गार्हपत्यं लोकम्पृणाः प्रथमायां चितौ विगणयितव्याः।, धिष्णीयास्तूत्तमायामित्याहुः॥ अथवा षट्त्रिंशच्छत्या तृतीया अष्टादशशत्या इतराः। उभयथाप्याहवनीयस्येष्टका दशसहस्राण्यष्टौ शतानि च संपद्यन्ते॥

प्र०	—	१६५० ।	१८००
द्वि०	—	१६५० ।	१८००
तृ०	—	१६५० ।	३६००
च०	—	१६५० ।	१८००
पं०	—	३००० ।	१८००
		१०८००	१०८००

अथवाऽयमपरिमितेष्टकोऽग्निश्चेतव्यः॥

प्रथमोत्तमयोरतिरिक्ता इष्टकाः पादमात्र्यः स्युः। पञ्चम्यां चितौ त्रेधाग्निं विमाय दक्षिणोत्तरयोर्वक्रालिखितानामिष्टकानां चयनम्। मध्ये तु ऋज्वालिखितानाम्॥

	दूर्वा		
			कूर्मः
उलूखल — मुसले			

॥*॥ अथ संचित कर्माणि ॥*॥

तत्र प्रथमं शतरुद्रिय होमः ॥

(१) उत्तरपक्षस्य पश्चिमायां स्रक्त्यां परिश्रित्सु अर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन् सन्ततं जर्तिलमिश्रान् गवेधुका सक्तूनुदङ्मुखस्तिष्ठन् जुहोति नमस्ते इत्यध्यायेन॥१॥ अजाक्षीरेणैके जुह्वति ॥ अनुवाकान्ते स्वाहाकारो यदि जानुदघ्नं चितं स्यात् । नाभिदघ्नचिते तु पश्चानुवाकान्ते स्वाहाकारः । मुखदघ्नचिते तु प्रत्यवरोहेभ्यः प्राक् स्वाहाकारः । अथ द्वन्द्विभ्यो जातेभ्यश्च हुत्वा सप्तयजुंषि जपति । ततोऽवतानान् जुहोति । अथ प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति–प्रथमं मुखदघ्ने ततो नाभिदघ्ने, ततो जानुदघ्ने इति । नमोऽस्तुरुद्रेभ्यो ये दिवीत्यादयः प्रत्यवरोहाः ॥ कर्मापवर्गान्ते ते अर्कपर्णार्ककाष्ठे प्रास्यति चात्वाले ॥

(२) अग्नीध्रश्चित्यमग्निमद्भिस्त्रिः परिषिञ्चति । स दक्षिणे निकक्षेऽश्मानं कृत्वा तत्राभिषिच्य तत्राश्मनि कुम्भं निधाय पुनरादाय तत्राश्मनि द्वितीयपरिषिञ्चति एवं तृतीयम् । उदहरणं निधाय त्रिस्त्रिःपर्य्ययते ॥ कुंभेऽश्मानमवधाय दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ्मुखस्तिष्ठन दक्षिणस्यां वहिर्वेदि प्रक्षिपति ॥ स तथा प्रक्षिपेद्यथेनैष कुम्भः प्रक्षिप्तो भिद्येत । यदि न भिद्येत तर्हि प्रतिप्रस्थाता भेत्तुं नियुक्तोऽध्वर्य्युस्तं कुम्भं भेदयेत् । अश्मानमपि भेदयेदित्येके । अप्रतीक्षं ततः प्रत्यायान्ति । प्रत्यागत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन् आत्मन उपरि यत्राभ्याप्नोति तत्राभिमृश्य यजुर्जपति ॥

(अथ अग्निविकर्षणम्)

(३) मण्डूक मवकां वेतसशाखां च वेणौ बध्वा तेनैनमग्निं विकर्षति सप्तभिः स दक्षिणार्धेनाग्नेरन्तरेण परिश्रितः प्रागग्रे विकर्षति । ततः पश्चिमार्द्धेनोदक् । तत उत्तरार्धेन प्राक् । ततः पूर्वार्धेन दक्षिणा । ततो दक्षिणपक्षं पुच्छमुत्तरपक्षं च । तत्राभ्यात्ममेव पक्षपुच्छानि विकर्षति ॥ वेणुमुत्करे प्रक्षिप्य, चित्यमालभ्य तिष्ठन्नध्वर्य्युरेव हि कृन्य साम गायति । पुरस्ताद्गायत्रम् । दक्षिणे पक्षे, रथन्तरं उत्तरे पक्षे, बृहत् । आत्मनि वामदेव्यम् पुच्छे यज्ञा यज्ञियम् अथात्मानि दक्षिणे निकक्षे प्रजापतेर्हृदयं गायति ॥ अथाग्न्युक्थ्यांशंसेत्याह होतारम् ॥

(अथ आरोहावरोहौ)

(४) औपवसथ्येऽहनि प्रातरुदिते सूर्य्ये वाचं विसृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृहीत्वा तत्र पञ्चहिरण्यशकलान् प्रास्यति ॥ अथ कस्यांचित् पात्र्यां वा विपुलोदरमुखायां स्थाल्यां वा दधिमधुघृतान्यासिच्य तदुपरि कुशमुष्टिं निदधाति ॥ एतदुभयमादाय चितिमारुह्य स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतमाज्यं जुहोति हिरण्यं तत्र पश्यन् वेट्कारेण । ताः पञ्चाहुतीर्हुत्वा दधिमधुघृतैः समासक्तैः कुशाग्रैश्चितिरूपमेतमग्निं सर्वतोऽपि वाह्येन परिश्रितः समुक्षति द्वाभ्याम् ॥ ततोऽवरोहति ॥ अत ऊर्ध्वमेवमेवारोहणावरोहणे कार्य्ये ॥

(अथ प्रवर्ग्योत्सादनम्)

(५) स प्रत्यागत्य प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति । अथास्मै व्रतमर्द्धव्रतं वा प्रयच्छति । अथ प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति ॥ अथोपसदन्ते प्रवर्ग्यमुत्सादयति परिष्यन्दे-वाऽग्नौ वा । यत्र देशे समन्तमापः परियन्ति स परिष्यन्दः ॥ स्वयमातृण्णायां संस्पृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति ॥

(अथ समिदाधानम्)

(६) प्रत्यागत्याग्निं प्रहरिष्यन् शालाग्नौ पञ्चगृहीतमाज्यं जुहोति । पुनः षोडशगृहीतं समान्यां स्रुचि गृहीत्वा तिस्र आहुतीर्जुहोति ॥ अथ समिधस्तिस्र औदुम्बरीरार्द्रा एकरात्रं घृतोषिता आदधाति ॥

(अथाग्निप्रणयनम्)

(७) अग्निं प्रणयति । तत्रादौ संप्रेक्ष्यति—"उद्यच्छेध्मम्, उपयच्छोपयमनीः, अग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूहि, अग्नीदेकस्फ्ययानूदेहि, ब्रह्मन्नप्रतिरथं जप" इति ॥ ततो होत्रा प्रथमायामृचि त्रिरुक्तायां मुद्यम्याग्निं चित्यं प्रतिगच्छन्ति । तत्रान्तरेणाहवनीयं च

गार्हपत्यं चाग्नीध्रवेलायां व्यध्वे आग्नीध्रदेशाद्दक्षिणं पृष्ठया सहितं पृश्न्यश्मानमुपदधाति द्वाभ्यां त्रिष्टुब्भ्याम्। न सादयति, न सूददोहसाधिवदति। निधाय तमतिक्रम्य त्रैजनग्रे-पुरतः श्रित्यमग्निमारुह्य स्वयमातृण्णाया उपरिष्टादग्निं धारयन् कृष्णाया गोः शुक्ल-वत्सायाः पयसो दोहनेनाभिजुहोति वषट्कारेण द्वाभ्याम्। अथ स्वयमातृण्णायामग्निं निधाय सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदनं च कृत्वा तिष्ठन् तत्र तिस्रः समिध आदधाति-शमीमयीं वैकङ्कतीमौदुम्बरीं च। तत्रौदुम्बरी सकर्णका स्यात् कर्णकाभावे दधिद्रप्स-मुपहत्य तत्रादध्यात्॥ उपविश्य तिस्र आहुतीर्जुहोति स्रुवेण पूर्वे स्रुचोत्तराम्। वैश्व-कर्मणीं जुहोति। पूर्णाहुतिं जुहोति। इत्थं चैषा पंचमी चिति रत्नमर्वोशहिता भवति। तस्मादस्मिन्नवसरे मञ्चम्याश्रितेः सप्तर्चोपस्थानं कार्य्यम्॥ अथवा धिष्ण्याग्नींश्चित्वा सप्तर्चोपस्थानं कुर्य्यात्। पञ्चमचित्यानन्तर्य्येण धिष्ण्यचितेर्विहितत्वात्॥ अत्राग्निमभि-मृशेदिच्छया। प्रतिचिति चैवमभिमर्शनमिच्छन् कुर्य्यादित्याहुः॥

[अथोत्तरा नवाहुतयः]

(८) वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्त वषट्कृते स्रुचा तिष्ठन् जुहोति॥ १॥ ततो मारुतान् सप्तकपालान् हस्तेनैवासीनः स्वाहाकारेण जुहोति। तत्र प्रथमौ मरुतौ शिरोलक्षणस्याधिश्रितस्य वैश्वानरस्य मध्य एव दक्षिणो-त्तरौ श्रोत्रवत् कार्य्यौ। ताभ्यां पश्चात् संनिकृष्टौ द्वौ मारुतौ चक्षुर्वत्॥ ततोऽपि पश्चात् समन्तिकतरौ द्वौ मारुतौ नासा पुटवत्। ततोऽपि पश्चादरण्येनूच्य एको वाग्वत्। स पुच्छात् पश्चिमतः कुशानास्तीर्य्य तत्रैता नासादयेत्। वैश्वा-नरे प्रथमौ द्वौ मारुता विधिश्रित्य ततः पश्चात्पश्चादितरान् कपालानधिश्रयेदित्येकः

प्रकारः ॥ अथवा वैश्वानरमेव पृथुं कृत्वा तत्र वैश्वानरे एव सर्वानेतान् सप्तकपालान पूर्वरीत्याद्विशः संनिवेश्य जुहुयादित्यन्यः प्रकारः ॥ अन्ते च मन्त्रं जपति वा वाचयति वा ॥२॥ अथ तस्मिन्ननुच्येऽग्निप्राप्ते सति तत्र यजमान औदुम्बर्या स्रुचा पञ्चगृहीतेनाज्येन संततं वसोर्धारां जुहोति 'वाजश्चमे'— इत्यादिभिरूनत्रिंशन्मन्त्रैः ॥ हुत्वा च तां स्रुच तत्रैवाग्नौ प्रक्षिपति येनात्र लिप्तम ज्यमग्नेर्वहिर्धा न भवेदिति ॥ ३ ॥ अथौदुम्बरेण चतुः स्रक्तिना चमसेन, औदुम्बरेण चतुः स्रक्तिना स्रुवेण वाजप्रसवीयं सर्वौषधं जुहोति। तेषामेकमन्नमुद्धरेत् तद्यावज्जीवं नाश्नीयात् ॥ तत्र षट् पार्थानि राजसूयिकानि वाजप्रसवीयानिस्युः। सप्तोत्तराणि वाजपेयिकानि वाजप्रसवीयानि तानि चतुर्मुष्टिकानि। सप्तोत्तमानि त्वाग्निसवात्मकानि वाजप्रसवीयानि। तान्यपि चतुर्मुष्टिकान्येव ॥ ४ ॥ स्रुवमग्नौ प्रक्षिप्य तदन्ते परिश्रित्संलग्नं पुच्छादुत्तरतः कृष्णाजिनमुपरिलोमं प्राचीन ग्रीव वस्ताजिनं वास्तीर्य्य तत्रासीनंभूतं यजमानमभिषिञ्चति अपसंयुतेन हुतशेषेण क्षीरोदकाभ्यां वा वाजपेयिकहुतशेषाभ्याम्। अभिषिञ्चन् दक्षिणं वाहुमनुपर्य्यावर्तयेत् ॥ तं हैके दक्षिणतोऽग्नेरभिषिञ्चन्ति। तत्र। तथाभिषेकस्य सत्वरमृत्युहेतुत्वात्। केचित्त्वाहवनीये एवाभिषिञ्चति। तदपि न मर्त्येनानेन यजमानात्मनादैवस्य यजमानात्मनोऽनुप्रसङ्गात् ॥ तस्मादुत्तरत एवैन मभिषिञ्चेत्। किञ्च ब्रह्मवर्चसकामं कृष्णाजिने, पुष्टिकामं वस्ताजिने इत्याहुः। उभयकामं तूभयत्र यथेच्छमिति युक्तम् ॥ वुभूषन्तं तु तिष्ठन्तमभिषिञ्चेत्। केचित्वाग्निमन्वारब्धं तिष्ठन्तमभिषिञ्चति। तन्वद्दैवमानुषात्मनोरनुषङ्गदोषस्योक्तत्वात्। तस्मात् परिश्रिदास्पृष्ट एव कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चेदिति नियमः॥ अग्नौ चमसं प्राश्य पुनः षट् पार्थानि पूर्ववज्जुहोति—इति वोध्यम् ॥५॥ अथ द्वादश गृहीतेनाज्येन विगृह्य द्वादशाहुतीः राष्ट्रभृतो मिथुनानि जुहोति। तत्र वाट्कारेण च स्वाहाकारेण च पूर्वं पूर्वं पुंसे हुत्वा परतः परतः स्त्रीभ्यः स्वाहा कारेणैव जुहुयात् ॥६॥ अथ पुनरध्वर्य्याहवनीयमुपरिधार्य्यमाणे रथ शिरसि पञ्चगृहीतेनाज्येन पञ्चाहुतीः समानेन मन्त्रेण सर्वतः परिहारमदक्षिणमाभिषिञ्चति पुरुषाहुतिवद्वा ॥ तत्रायमध्वर्य्युराहुतिदानकाले रथशिरोऽभिमुखः स्यात् ॥ ७ ॥ अथ वाह्मनाग्नि वहिर्वेदेरञ्जलिनाऽऽहृत्य अग्नो-

धोधुरं वातहोमान् जुहोति । तत्र पुरस्तादाहृत्य दक्षिणस्यां धुरि, उत्तरत आहृत्योत्तरस्यां धुरि । दक्षिणतःपश्चादाहृत्य दक्षिणामष्टेः । अथ होमानन्तरं योक्त्रं परिहृत्य रथं प्रगृह्याध्वर्यो-गावमथमन्वाहरन्ति । तं रथमश्वांश्च दक्षिणाकालेऽध्वर्य्यवे ददाति ॥ ८ ॥ अथ रुङ्मती-स्तिस्रः, वारुणीमेकाम्, अर्काश्वमेधयोः संततीः पञ्चाहुतीरित्येवं नवाहुतिर्जुहोति ॥ किंच यां काञ्चिद्ब्राह्मणवतीमाहुतीं विद्यात् तामेतस्मिन्नवसरे जुहुयात् । न जुहुयाद् अतिरिक्तत्वा-दित्यन्ये ॥ ९ ॥

॥ इत्याहवनीयाग्निचयनम् ॥

(अथाष्टधिष्ण्याग्नि चयनम्)

(१) प्रत्येय धिष्ण्यानां कालेधिष्ण्यान्निवपति । स हविर्धान प्रक्षालनाद्याग्नीध्रा-लम्भनान्तं प्राकृतं कर्म कृत्वा धिष्ण्याग्नीं श्चिनोति । आहवनीयस्तावदिष्टकाभिर्यजुष्मतीभिर्लो-कम्पृणाभिश्चोर्ध्वचितः पञ्चचितिको व्याख्यातः । धिष्ण्याः पुनर्लोकम्पृणाभिरेव केवलाभिस्ति-र्य्यक्चिता एकचितिका इष्यन्ते । तत्र यं यमेवाध्वरधिष्ण्यं निर्वपति तं तं चिनोति ।

तथा चाग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोति दक्षिणत उदङ्ङासीनः । तस्मिन्नष्टाविष्टका उप दधाति ,अश्मा पृश्निर्नवमः, यश्चितेऽग्निर्निधीयते स दशमः ॥ सकृन्मन्त्रं प्रयुङ्क्ते ॥ १ ॥ एकविंशतिर्लोकम्पृणा होत्रीये त्रिर्मन्त्राः । चतुर्विंशतिरित्येके । षोडशेत्येके । द्वादशेत्येके ॥२॥ एकादश ब्राह्मणाच्छंस्ये द्विर्मन्त्राः ॥ ३ ॥ अष्टावष्टौ तु मैत्रावरुणीये पोत्रीये नेष्ट्रीयेऽ-च्छावाकीये च ॥७॥ षण्मार्जालीये ॥ ८ ॥ दक्षिणत एतान् पर्य्यूहिरे ॥ तदित्थमरत्निमात्रा-श्चतुरस्रा अष्टौधिष्ण्या उक्ता वाजसनेयिनाम् । येषां त्वेते परिमण्डला इष्यन्ते तेषा मेत एव छिन्नकोणा अरत्नि विष्कम्भाः परिमण्डलाः संपाद्याः । जानुदघ्नं मृत्तिकाबिम्बं कृत्वा लेखाभिरिष्टका विभजेदित्याहुः । इष्टकाभिश्चिकीर्षायां तु परिमण्डलचयनोपयुक्ताः सम-

विषमा इष्टकाः कल्प्याः ॥ अथैनान् परिश्रिद्भिः परिश्रयति । तत्र यावत्य एव यस्येष्टकाः स्युस्तावन्य एव तस्य परिश्रितः कार्य्याः । तासां च शर्कराणां परितो निधानमात्रं न तु गार्हपत्यादिवत् खननमिहापेक्ष्यते ॥ तूष्णीमेषुपुरीष निवापः ॥

॥ इति धिष्ण्याग्नि चयनम् ॥

अथोत्तर कर्माणि ॥

(२) अथाग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामष्टानां देवस्त्वामिष्टीरुपांशु निर्वपति । तत्र पञ्चहवींषीत्येके, दशहवींषीत्येके । समानः स्विष्टकृत् । समानीडा ॥ अथैनं पूर्वाभिषेकेणाभिमृशति ॥

(३) अथ प्रातः प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् सर्वस्य कर्मणः पुरस्तादग्निं परिधिषु युनक्ति । यदत ऊर्ध्वं किञ्चित्कर्मक्रियते तत्सर्वं युक्ते समाधीयते । स यजुषा मध्यमं परिधिमुपस्पृश्य दक्षिणमुत्तरं च क्रमेण स्पृशति । तदित्थं त्रिभिरग्नियोजनं कृत्वा तत्राग्नौ सोमं राजानमभिषुत्य जुहोति । अग्नौ हुत्वा भक्षयति ॥ अथ यज्ञायज्ञियस्याग्नि मारुतस्तोत्रस्य पुरस्तादेवैनमग्निं परिधिसन्ध्योरुपस्पृश्य विमुञ्चति द्वाभ्यां यजुर्भ्याम् ॥ तं हैके प्रायणीयेऽतिरात्रे युक्त्वोदयनीये विमुञ्चन्ति । तत्र अहरहर्वा एष यज्ञस्तायते, अहरहः संतिष्ठते, अहरहरेनं स्वर्गस्य लोकस्य गत्यैयुङ्क्ते, अहरहरेनेन स्वर्गं लोकं गच्छति । तस्मादहरहरेव युञ्ज्याद्‌–अहरहर्विमुञ्चेत् ॥

(४) उभयं हीदं भवति–अध्वरंकर्मचाग्निकर्मच । तेनाध्वरस्य नवसमिष्ट यजूंषि हुत्वा द्वे अग्नेजुहोति ॥ १ ॥ तदित्थमेकादशसमिष्ट यजूंषि हुत्वाऽवभृथं

गस्वा तत उदेत्योदयनीयेन च इति ॥३॥ ततो अनूबन्ध्यस्य पशुपुरोडाशमनु ॥४॥ देविकानां पञ्चहवींषि उपांशु निर्वपति । अनुमत्यै एकायै सिनीवाल्यै कुह्वै च चरवः । धात्रो द्वादशकपालः पुरोडाशश्च । समानः स्विष्टकृत् समानीडा पशुपुरोडाशेन । अथापि उच्चैः पशुपुरोडाशः उपांश्वेतानि । अनुब्रूहि प्रेष्येति पशुपुरोडाशस्याह, अनुब्रूहि यजेत्येतेषामिति विशेषः ॥५॥ तस्यैतस्य पशोः समिष्टयजूंषि जुहति ॥६॥ हृदयशूलेनावभृथमभ्यवयन्ति ॥ ७ ॥

(वैश्वकर्म्मणा होमः)

(५) ततः प्रत्यागत्य स्रुवेण वैश्वकर्मणान्यष्टौ जुहोति । अस्याग्नेर्यथादौ प्राग्रणमष्टौ सावित्राणि हुतानि तथान्तेऽप्युदयनमेतान्यष्टौ वैश्वकर्मणानि हूयन्ते ॥ १ ॥ इत्थं चिति समाप्तै चितस्यै तस्याग्नेश्चित्रोऽसीति नामकृत्वा तमुपतिष्ठते ॥ २ ॥ अथोदवसानीयान्ते मैत्रावरुण्या पयस्ययोपांशुयजते । तस्या वाजिनेन चरति । तस्मिन् तूपरौ मिथुनौ दक्षिणां दद्यात् ॥ ४ ॥ अथैतस्य कर्मणेन्यूनातिरिक्त कृतदोषनिवृत्यः च सप्तर्चेनोपतिष्ठते— वार्त्रघ्नीभ्यां वैमृधीभ्यां वैश्वानरीभ्यां कामवत्या च । कामवतीभ्यां च कृत्वाऽर्द्धर्चेनोपतिष्ठेतेत्येके ॥ तत्र केचित्कर्मणः कर्मणः प्रतिपदमेतदुपस्थानं कुर्वते ॥ केचित्तु पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेतेत्याहुः ॥ स यथा कामयेत तथा कुर्य्यान्नात्र विसंवादः ॥

(अथाशक्तौ व्यवस्था)

(६) पुनश्चित्यायामशक्तौ सोमेष्यायां स्वयमातृण्णां च विश्वज्योतिर्वा ऋतव्यां वा

पुनश्चितिं वाऽन्यतममुपदधीत । अथवा न पुनश्चिन्वीत । योवावचितेऽग्निर्निधीयते तामेवेष्टकामेष सर्वोऽग्निरभिसंपद्यते इत्याहवनीये एवचित्याभिसंपत्तिश्रवणात् ।

(अथाग्निचितो व्रतानि)

(७) अग्निचिद्वर्षति न धावेत् । न वयसांमांसान्यश्नीयात् । प्रथमं चित्वा सवर्णामेवोपेयात् न शूद्री मुपेयात् । द्वितीयं चित्वा स्वीयामेवभार्य्यामुपेयान्न-सवर्णामप्यविवाहिताम् । तृतीयं चित्वा स्वीयामपि नोपेयात् । ब्रह्मचारी स्यात् । तान्येतान्यग्निचितो व्रतानि यावज्जीवं परिपालनीयानि । संवत्सरसंमिता वा व्रतचर्य्येति श्रुतेः । संवत्सरमेव वेति केचित् । तन्न । अग्निचयनसम्बन्धेनैषां विहितत्वात् ॥

(अथ शुभादेशः)

(८) अथाहुः । अग्निर्यजुषां, महाव्रतं साम्नां, महदुकूथमृचाम्— इत्येतानि त्रीणि आत्मार्थमेव कुर्वीत न परस्मै कुर्य्यात् । परस्मै कुर्वन्नात्मना प्रजया पशुभिर्हीयते श्वः श्वः पापीयान् भवति । यश्च नैतानि परस्मै करोति सोऽन्यैरपि सर्वैर्यज्ञक्रतुभिः परस्मै याजयन्नेतैरेवास्मसंस्थैः पुनराप्यायते श्वः श्वः श्रेयानेव भवति । यत्तु केचिदाहुः । स्वयं कृत्वा परस्मै कुर्य्यात् । यदिवा परस्मै कृत्वा स्वयं कुर्वीत् । यदिवा यस्मै करोति तेनात्मने कारयेत—इत्येषा प्रायश्चित्तिरिति । तन्न । शुष्के स्थाणावुदकसिञ्चनवत्तस्य वैयर्थ्यात् ॥ तस्मात्परस्मै नैव कुर्य्यात् । तथा चैष श्वःश्व एव श्रेयान् स्यादिति सिद्धम् ॥

❀ अथ संचितियागाधिकारः ❀

अथाष्टौ सावित्राणि ।

युञ्जानः प्रथमम्मनस्तत्वाय सविताधियः ।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्याऽअध्याभरत् ॥ १ ॥
युक्तेनमनसा वयन्देवस्य सवितुः सवे । स्वर्ग्याय शक्त्या ॥ २ ॥
युक्त्वाय सविता देवान् स्वर्य्यतो धिया दिवम् ।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवातितान् ॥ ३ ॥
युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
वि होत्रा दधे वयुना विदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥४॥
युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्विश्लोक एतु पथ्येव सूरेः ।
शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥५॥
यस्य प्रयाण मन्वन्य इद्ययुर्देवा देवस्य महिमान मोजसा ।
यः पार्थिवानि विममे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥६॥
देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ॥७॥
इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्यं सखिविदं सत्राजितं धनाजितं स्वर्जितम् ।
ऋचास्तोमं समर्द्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहद् गायत्रवर्त्तनि स्वाहा॥८॥(११अ.१-८)

अथ अभ्र्यादानम् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
आददे गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वत् ॥ १ ॥
पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभरत् ।
त्रैष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत् ॥ २ ॥
अभ्रिरसि नार्य्यसि त्वया वयमग्निं शकेम खनितुं सधस्थ आ ।
जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत् ॥ ३ ॥
हस्त आधाय सविता बिभ्रदभ्रिं हिरण्ययीम् ।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरद् आनुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत्॥४॥(९-११)

अथ पशुत्रयाभिमन्त्रणम् ।

प्रतूर्त्तं वाजिन्नाद्रव वरिष्ठामनु संवतम् ।
दिवि ते जन्म परमन्तरिक्षे तवनाभिः पृथिव्यामधि योनिरित् ॥१॥
युञ्जाथां रासभं युवमस्मिन् यामे वृषण्वसू ।
अग्निं भरन्तमस्मयुम् ॥ २ ॥
योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥३॥ (१२-१४)

अथ पशुत्रयोत्क्रमणम् ।

प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेहि ॥ १ ॥
उर्वन्तरिक्षं वीहि । स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृण्वन् पूष्णा सयुजा सह ॥२॥
पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर ॥ ३ ॥

अथ मृदभिगमः ।

अग्नीं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमः ॥ १ ॥

अथ अभद्रापुरुषेक्षणम् ।

अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरिष्यामः ॥ २ ॥ (१५–१६)

अथ वपान्वीक्षणम् ।

अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।
अनु सूर्य्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आततन्थ ॥१॥ (१७)

अथाश्वाभिमन्त्रणम् ।

आगत्य वाज्यध्वानं सर्वामृधो विधूनुते ।
अग्निं सधस्थे महति चक्षुषा निचिकीषते ॥ १ ॥ (१८)

अथाश्वाक्रमणम् ।

आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ रुचात्वम् ।
भूम्या वृत्त्वाय नो ब्रूहि यतः खने मतं वयम् ॥ १ ॥ (१९)

अथाश्वोन्मर्षणम् ।

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्मान्तरिक्षं समुद्रो योनिः ।
विख्याय चक्षुषा त्वमभितिष्ठ पृतन्यतः ॥ १ ॥ (२०)

अथाश्वोत्क्रमणम् ।

उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्थानाद् द्रविणोदा वाजिन् ।
वयं स्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनन्त उपस्थे अस्याः ॥ १ ॥ (२१)

अथाश्वाभिमन्त्रणम् ।

उदक्रमीद् द्रविणोदा वाज्यर्वाकः सुलोकं सुकृतं पृथिव्याम् ।
ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं स्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तमम् ॥१॥ (२२)

अथ मृदभिहोमः ।

आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा ।
पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्ठमन्नै रभसं दृशानम् ॥ १ ॥
आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।
मर्यश्रीस्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ २ ॥ (२३–२४)

अथ परिलेखन्यः परिवित्यः ।

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् ।
दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ १ ॥ (२५)
परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि धृषद्वर्णं दिवे ।
दिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २ ॥ (२६)
त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।
त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ ३ ॥ (२७)

अथ अवटखननम् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि ॥ १ ॥
ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यतम् ।
शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामः ॥२॥ (२८)

अथ पुष्करपर्णे मृत्वेभरणम् ।

अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् ।
वर्धमानो महाँ आ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्व ॥ १ ॥ (२९)

अथाजिनपर्णयोः अभिमर्शनम् ।

शम च स्थो वर्म च स्थोऽच्छिद्रे बहुले उभे ।
व्यचस्वती संवसाथां भृतमग्निं पुरीष्यम् ॥ १ ॥
संवसाथां स्वर्विदा समीची उरसात्मना ।
अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमित् ॥ २ ॥ (३०-३१)

अथ मृदभिमर्शनम् ।

पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने ॥ १ ॥

अथ मृत्परिग्रहः ।

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ १ ॥
तमु त्वा दध्यङ्ङृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरन्दरम् ॥ २ ॥
तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनंजयं रणेरणे ॥३॥
सीदहोतः स्व उ लोके चिकित्वान् सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।
देवावीर्देवान् हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥ ४ ॥
नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवाँ असदत् सुदक्षः ।
अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ ५ ॥

सं सीदस्व महाँ असि शोचस्व देववीतमः ।
वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥ ६ ॥ (३२–३७)

अथ अप् सेचनम् ।

अपो देवीरुपसृज मधु मतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः ।
तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ॥ १ ॥ (३८)

अथ वायुसन्धानम् ।

सं ते वायुर्मातरिश्वा दधातूत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम् ।
यो देवानां चरसि प्राणथे न कस्मै देव वषडस्तु तुभ्यम् ॥ १ ॥ (३९)

अथाजिनाद्युपनहनपर्य्यसते ।

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमासदत् स्वः ।
वासो अग्ने विश्वरूपं संव्ययस्व विभावसो ॥ १ ॥ (४०)

अथोत्थानम् ।

उद् तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या धिया ।
दृशे च भासा बृहता सु शुक्वनिराग्ने योहि सुशस्तिभिः ॥ १ ॥ (४१)

अथ मृत्परिग्रहः ।

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।
ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥ १ ॥ (४२)

अथ पशुत्रयाभिमन्त्रणम् ।

सजातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु ।
चित्रः शिशुः परि तमांस्यक्तून् प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदङ्गाः ॥ १ ॥
स्थिरो भव वीड्वङ्ग आशुर्भव वाज्यर्वन् ।
पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥ २ ॥
शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ।
मा द्यावापृथिवी अभि शोचीर्मान्तरिक्षं मा वनस्पतीन् ॥ ३ ॥ (४३-४५)

अथ पशुत्रयोपरि मृत्संभरणम् ।

प्रैतु वाजी कनिक्रदन्नानदद्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषपुरा ॥
वृषाग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समुद्रियम् ।
अग्न आयाहि वीतये ऋतं सत्यमृतं सत्यम् ॥ १ ॥

अथानद्धापुरुषेक्षणम् ।

अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरामः ।

अथ मृदुपावहरणम् ।

ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेतं शिवमायन्तमभ्यत्र युष्माः ।
व्यसन् विश्वा अनिरा अमी वा निषीदन्नो अप दुर्मतिं जहि ॥ १ ॥
ओषधयः प्रतीगृभ्णीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः ।
अयं वो गर्भः ऋत्वियः प्रत्नं सधस्थ मासदत् ॥ २ ॥ (४६–४८)

अथोपनाहवेषणम् ।

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।
सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्ने रहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ १ ॥ (४९)

अथावुपसर्जनम् ।

आपो हिष्ठा मयो भुवस्तान ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥१॥ (५०)
यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेहनः । उशतीरिव मातरः ॥२॥
तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥३॥(५१-५२

अथाजलोम संसर्गः ।

मित्रः संसृज्य पृथिवीं भूमिं च ज्योतिषा सह ।
सुजातं जातवे दसमयक्ष्माय त्वा संसृजामि प्रजाभ्यः ॥ १ ॥
रुद्राः सं सृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे ।
तेषां भानुरजस्र इच्छुक्रो देवेषु रोचते ॥ २ ॥ (५३–५४)

अथ प्रयूतिः ।

सं सृष्टां वसुभी रुद्रैर्धीरैः कर्मण्यां मृदम् ।
हस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु ताम् ॥ १ ॥
सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौ पशा ।
सा तुभ्यमदिते मह्योखां दधातु हस्तयोः ॥ २ ॥
उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया ।
माता पुत्रं यथोपस्थ साग्निं बिभर्तु गर्भ आ ॥ ३ ॥

अथोखा निर्माणम् ।

मखस्य शिरोऽसि ॥ १ ॥
वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासि पृथिव्यासि ।
धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय ॥ २ ॥
रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवास्यन्तरिक्षमसि ।
धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्य्यं सजातान्यजमानाय ॥ ३ ॥
आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासि द्यौरसि ।
धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्य्यं सजातान्यजमानाय ॥ ४ ॥
विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासि दिशोऽसि ।
धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्य्यं सजातान्यजमानाय ॥५॥(५५-५८)

अथ रास्ना करणम् ।

अदित्यै रास्नासि ।

अथ विला विपत्तिः ।

अदितिष्टे विलं गृभ्णातु ।

अथोखानिधानम् ।

कृत्वाय सा महीमुखां मृण्मयीं योनिमग्नये ।
पुत्रेभ्यः प्रायच्छददितिः श्रपयानिति ॥ १ ॥ (५६)

अथोखाधूपनम् ।

वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसांगिरस्वत् ॥ १ ॥
रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसांगिरस्वत् ॥ २ ॥
आदित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसांगिरस्वत् ॥ ३ ॥
विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छन्दसांगिरस्वत् ॥ ४ ॥

इन्द्रस्त्वा धूपयतु ॥ ५ ॥

वरुणस्त्वा धूपयतु ॥ ६ ॥

विष्णुस्त्वा धूपयतु ॥ ७ ॥ (६०)

अथ गर्त खननम् ।

अदितिष्ट्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्थे अंगिरस्वत् खनत्ववट ॥

अथ गर्तें उखावधानम् ।

जेवानां त्वा पत्नीर्देर्वा विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वद्धतूखेते ॥

अथाग्निज्वालनम् ।

धिषणास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे ॥

अथ श्रपणीयजप्यानि ।

वरूत्रीष्ट्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूखे ॥१॥
ग्नास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वत्पचन्तूखे ॥ २ ॥
जनयस्त्वाच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अंगिरस्वत्पचन्तूखे॥३॥
(६१)

अथोपन्याचरणम् ।

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि ।
द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ १ ॥ (६२)

अथोद्वपनम् ।

देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वंगुरिः सुबाहुरुत शक्त्या।

अथ पर्य्यावर्तनम् ।

अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिश आपृण ॥ १ ॥ (६३)

अथोखादीनामुद्यम्यनिधानम् ।

उत्थाय बृहती भवोदु तिष्ठ ध्रुवात्वम् ।
मित्रैतां त उखां परिददाम्यभित्त्या एषा मा भेदि ॥ १ ॥ (६४)

अथाच्छृन्दनम् ।

वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १ ॥
रुद्रास्त्वाच्छृन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसांगिरस्वत् ॥ २ ॥
आदित्यास्त्वाच्छृन्दन्तु जागतेन छन्दसांगिरस्वत् ॥ ३ ॥
विश्वेत्वा देवा वैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसांगिरस्वत् ॥४॥ (६५)

अथौद्ग्रभणहोमाः ।

आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा ॥ १ ॥
मनो मेधामग्निं प्रयुजं स्वाहा ॥ २ ॥
चित्तं विज्ञामअग्निं प्रयुजं स्वाहा ॥ ३ ॥
वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा ॥ ४ ॥
प्रजापतये मनवे स्वाहा ॥ ५ ॥
अग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६ ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्त्तो वुरीत सख्यम् ।
विश्वोराय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ७ ॥ (६६-६७)

अथोखा प्रवृञ्जनम् ।

मा सु भित्था मा सु रिषोऽम्ब धृष्णु वीरयस्व सु ।
अग्निश्चेदं करिष्यथः ॥ १ ॥ (६८)
दृं हस्व देवि पृथिवि स्वस्तय आसुरी माया स्वधया कृतासि ।
जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञे अस्मिन् ॥ २ ॥ (६९)

अथ त्रयोदश समिदाधानम् ।

द्रन्न सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥ १ ॥ (७०)
परस्या अधि संवतोऽवराँ अभ्यातर । यत्राहमस्मि ताँ अव ॥२॥ (७१)
परमस्याः परावतो रोहिदश्व इहागहि ।
पुरीष्यः पुरुप्रियोऽग्ने त्वं तरा मृधः ॥ ३ ॥ (७२)
यदग्ने कानि-कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि ।
सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥ ४ ॥ (७३)
यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति ।
सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥ ५ ॥ (७४)

अहरहरप्रयावं भरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै ।
रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम ॥ ६ ॥
नाभा पृथिव्याः समिधने अग्नौ रायस्पोषाय बृहते हवामहे ।
इरं मदं बृहदुक्थं यजत्रं जेतारमग्निं पृतनासु सा सहिम् ॥ ७ ॥
याः सेना अभीत्वरीराव्याधिनीरुगणा उत ।
येस्तेना ये च तस्कराँ स्ताँस्ते अग्नेऽपि दधाम्यास्ये ॥ ८ ॥
दंष्ट्राभ्यां मलिम्लूञ्जम्भ्यैस्तस्कराँ उत ।
हनुभ्यां स्तेनान् भगवस्ताँ स्त्वं खाद सुखादितान् ॥ ९ ॥
ये जनेषु मलिम्ल व स्ते नासस्तस्कराववने ।
ये कक्षेष्वघायवस्ताँ स्ते दधामि जम्भयोः ॥ १० ॥ (७५–७९)
यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः ।
निन्दाद्यो अस्मान् धिप्साच्च सर्वं तं भस्मसा कुरु ॥ ११ ॥
संशितं मे ब्रह्म संशितं वीर्यं बलम् ।
संशितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥ १२ ॥
उदेषां बाहू अतिरमुद्वर्चो अथो बलम् ।
क्षिणोमि ब्रह्मणामित्रानुन्नयामिस्वाँ अहम् ॥ १३ ॥ (८०–८२)

अथ पयः पानम् ।

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः ।
प्र-प्र दातारं तारिष ऊर्जं नोधेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ १ ॥ (८३)

अथोखायां रुक्म प्रतिमोचनम् ।

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद् दुर्मर्षमायुः श्रियेरुचानः ।
अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः ॥ १ ॥ (१२ अ० १)

अथ षड्वाभ्यापरिग्रहणम् ।

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापये ते शिशुमेकं समीची ।
द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥१॥ (२)

अथ शिक्यपाश प्रतिमोचनम् ।

विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
विनाकमख्यत् सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो विराजति ॥ १ ॥ (३)

अथ सुपर्णभावतयाऽग्निविकरणम् ।

सुपर्णोऽसि गरुत्मांस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ ।
स्तोम आत्मा छन्दांस्यङ्गानि यजूंषि नाम ।

साम ते तनूर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफाः ।
सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छस्वः पत ॥ १ ॥ (४)

अथ विष्णुक्रमाः ।

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा गायत्रं छन्द आरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व ।
विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा त्रैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व ।
विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आरोह दिवमनु विक्रमस्व ।
विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्तानुष्टुभं छन्द आरोहदिशोऽनु विक्रमस्व ॥१॥(५)

अथोख्याग्निप्रग्रहः ।

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।
सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥१॥ (६)

अथ प्रत्यवरोहाः ।

अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नभि मा निवर्त्तस्वायुषा वर्चसा प्रजया धनेन ।
सन्या मेधया रय्या पोषेण ॥ १ ॥ (७)

अग्ने अङ्गिरः शतं ते सन्त्वावृतः सहस्रं त उपावृतः ।
अधा पोषस्य पोषेण पुनर्नोनष्टमाकृधि पुनर्नो रयिमाकृधि ॥ २ ॥
पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः पाह्यंहसः ॥ ३ ॥
सहरय्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया ।
विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि ॥ ४ ॥ (८--१०)

अथोख्याग्न्यभिमन्त्रणम् ।

आ त्वाहार्षमन्तर भूर्ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः ।
विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥ १ ॥ (११)

अथ शिक्यपाश-रुक्मपाशोकुञ्चनम् ।

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।
अथावयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १ ॥ (१२)

अथोख्याग्नि प्रग्रहः ।

अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागात् ।
अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आजातो विश्वा सद्मान्यप्राः ॥ १ ॥

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् । बृहत् ॥२॥ (१३-१४)

अथोख्योपस्थानानि ।

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान् ।
मैनां तपसामार्चिषाभिशो चीरन्तरस्यां शुक्रज्योतिर्विभाहि ॥ १ ॥
अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायाः सदने स्वे ।
तस्यास्त्वं हरसा तपन् जातवेदः शिवो भव ॥ २ ॥
शिवो भूत्वा मह्यमग्ने अथोसीद शिवस्त्वम् ।
शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिं मिहासदः ॥ ३ ॥ (१५-१७)

अथ वात्सप्रोपस्थानानि ।

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परिजातवेदाः ।
तृतीयमप्सुनृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥
विद्मा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रा ।
विद्मा ते नाम परमं गुहा यद्विद्मा तमुत्सं यत आजगन्थ ॥ २ ॥ (१८-१९)
समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन् ।
तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमपामुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥ ३ ॥ (२०)

*जपः ।

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।
सद्यो जज्ञानो विहीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ १ ॥
श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ।
वसु सूनुः सहसो अप्सु राजा विभात्यग्र उषसामिधानः ॥ २ ॥
विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ।
वीडुं चिदद्रिमभिनत् परायन् जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ ३ ॥
उशिक् पावको अरतिः सुमेधा मर्त्येष्वग्निरमृतो निधायि ।
इयर्त्ति धूमरुषं भरिभ्रदुच्छुक्रेण शोचिषा द्यामिनक्षन् ॥ ४ ॥
दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः श्रियेरुचानः ।
अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः ॥ ५ ॥
यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तमग्ने ।
प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥ ६ ॥
आ तं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थ आभज शस्यमाने ।
प्रियः सूर्य्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिनदद्दुज्जनित्वैः ॥ ७ ॥
त्वामग्ने यजमाना अनु द्यून्विश्वा वसु दधिरे वार्य्याणि ।
त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो विवव्रुः ॥ ८ ॥
अस्ताव्यग्निर्नरां सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः ।
अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ ९ ॥ (२१–२९)

---

* इत आरभ्य नवानां मन्त्राणां शतपथे विधिर्नास्ति ।

अथानसि समिदाधानम् ।

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् ।
आस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ १ ॥ (३०)

अथोख्योद्यमनम् ।

उदुत्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।
सनो भव शिवस्त्वं सुप्रतीको विभावसुः ॥ १ ॥ (३१)

अथानस्य नडुत् संयोगः ।

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहि शिवेभिरर्चिभिष्ट्वम् ।
बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिंसीस्तन्वा प्रजाः ॥ १ ॥ (३२)

अथाश्वोत्सर्गशान्ति जपः ।

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।
सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥१॥ (३३)

अथानः स्थापन'' स्थितवत्या ।

य प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत् सूर्य्यो न रोचते बृहद्भाः ।
अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवोनः ॥१॥ (३४)

अथ भस्माभ्यवहरणम् ।

आपो देवीः प्रतिगृभ्णीत भस्मै तत् स्योने कृणुध्वं सुरभाउलोके ।
तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीर्मातेव पुत्रं विभृताप्स्वेनत् ॥ १ ॥
अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनु रुध्यसे गर्भेसन् जायसे पुनः ॥ २ ॥
गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् ।
गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि ॥ ३ ॥ (३५-३७)

अथाभ्यवहृत्यापादानम् ।

प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने ।
संसृज्य मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान् पुनरासदः ॥ १ ॥
पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिमग्ने ।
शेषे मातुर्यथोपस्थेऽनन्तरस्यां शिवतमः ॥ १ ॥
पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः पाह्यंहसः ॥ ३ ॥

सह रय्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया।
विश्वपूस्न्या विश्वतस्परि ॥ ४ ॥ (३८-४१)

अथोग्न्युपस्थानंवुद्धवतीभ्याम्।

बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठमं हिष्ठस्य मभृतस्य स्वधावः।
पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारुष्टे तन्वं वन्दे अग्ने ॥ १ ॥
स वोधि सूरिर्मघवावसुपतेवसुदावन्। पुयोध्यस्मद्द्वेषांसि ॥

अथ प्रायश्चित्ति समिदाधानम्।

विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ १ ॥
पुनस्त्वादित्या रुद्रावसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्मणो वसुनीथ यज्ञैः।
घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ २ ॥ (४२-४४)

❋ अथ गार्हपत्यचयनम् ❋

अथ चेत्रेपलाशशाखयाभ्युदूहनम् ।

अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः ।
अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै ॥ १ ॥ (४५)

अथोष निवापः ।

संज्ञानमसि कामधरणम् । मयि ते कामधरणं भूयात् ।
अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि ॥ १ ॥

अथ परिश्रिद्भिः परिश्रयणम् ।

चितः स्थ परिचित ऊर्ध्वचितः श्रयध्वम् ॥ १ ॥ (४६)

अथ मध्यचतुरिष्टकोपधानम् ।

अयंसो अग्निर्यस्मिन सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।
सहस्रियं वाज्यमत्यं न सप्तिं ससवान् सन स्तूयसे जातवेदः ॥ १ ॥
अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजन्न ।
येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥
अग्ने दिवो अर्णमच्छाजिगारयच्छा देवां ऊचिषे धिष्ण्याये ।
या रोचने परस्तान् सूर्य्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्तु आपः ॥ ३ ॥
पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः ।
जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषोमहीः ॥ ४ ॥ (४७-५०)

अथ पश्चिमे दक्षिणोत्तरेष्टकोपधानम् ।

इडामग्ने पुरुदं सं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ १ ॥
अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥ २ ॥ (४८-५२)

अथ पूर्वस्यामुत्तरदक्षिणेष्टकोपधानम् ।

चिदसि तया देवतयांगिरस्वद्ध्रुवासीद ।

परिचिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवासीद ॥ १ ॥ (५३)

अथ लोकम्पृणोपधानम् ।

लोकम्पृणछिद्रं पृणाथोसीद ध्रुवात्वम् ।
इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् यानावसीषदन् ॥ १ ॥ (५४)

अथ सूददोहसाधिवदनम् ।

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।
जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥ १ ॥ (५५)

अथ पुरीष निवापः ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसंगिरः ।
रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ १ ॥ (५६)

अथ गार्हपत्ये उख्याग्नि संनिवापः ।

समितं सङ्कल्पेथां सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्य मानौ ।
इषमूर्जमभि संवसानौ ॥ १ ॥ (५७)
सं वां मनांसि सं व्रता समु चित्तान्याकरम् ।
अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वं न इषमूर्जं यजमानाय धेहि ॥ २ ॥
अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिमां असि ।
शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ ३ ॥
भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ ।
मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ॥४॥ (५८-६०)

अथाग्निमुत्तरणोखा विमोकः ।

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निं स्वे योनावभारुखा ।
तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु ॥१॥ (६१)

॥ इति गार्हपत्यचयनम् ॥

अथ नैर्ऋतीष्टकात्रयोपधानम् ।

असुन्वन्तमयजमानमिच्छस्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य ।
अन्यमस्मदिच्छ सा त इत्यानमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ॥ १ ॥
नमः सुते निर्ऋते तिग्मतेजोऽयस्मयं विचृता बन्धमेतम् ।
यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमे नाके अधिरोहयैनम् ॥ २ ॥
यस्यास्ते घोर आसन् जुहोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय ।
यां त्वा जनो भूमिरिति प्रमन्दते निर्ऋतिं त्वाहं परिवेद विश्वतः ॥३॥(६२-६४)

अथासन्दीशिक्यादि प्रक्षेपः ।

यं ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध पाशं ग्रीवास्वविचृत्यम् ।
तं ते विष्याम्यायुषो न मध्यादथैतं पितुमद्धि प्रसूतः ॥

अथान्तरेणापो निनयनम् ।

नमो भूत्यै येदं चकार ॥ १ ॥ (६५)

अथ गार्हपत्योपस्थानम् ।

निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वारूपाभिचष्टे शचीभिः ।
देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम् ॥ १ ॥ (६६)

अथाहवनीयाग्निचयनम् ।

अथ सीराभिमन्त्रणम् ।

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् ।
धीरा देवेषु सुम्नया ॥ १ ॥ (६७)
युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम् ।
गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत् सृण्यः पक्वमेयात् ॥ २ ॥ (६८)

अथ सीताकर्षणम् ।

शुनं सुफाला विकृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः ।
शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्त्तनास्मे ॥ १ ॥

घृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः ।
ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानास्मान् सीते पयसाभ्यावव्रुत् स्व ॥ २ ॥
लाङ्गलं पवीरवत् सुशेवं सोमपित्सरु ।
तदुद्वपति गामविं प्रफव्यञ्च पीवरीं प्रस्थावद्रथ वाहनम् ॥ ३ ॥
कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च ।
इन्द्रायाश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ॥ ४ ॥ (६९–७२)

अथ युग्य विमोकः ।

विमुच्यध्वमघ्न्या देवयाना अगन्म तमसस्परस्य । ज्योतिरापाम ॥१॥ (७३)

अथ दर्भस्तम्बाभिहोमः ।

सजूरब्दो अयवोभिः सजूरुषा अरुणीभिः सजोषसावश्विना ।
दं सोभिः सजूः सूर एतशेन सजूर्वैश्वानर इडया घृतेन स्वाहा ॥१॥ (७४)

अथ पञ्चदशभिरोषधिनिवापः ।

या ओषधीः पूर्वाजाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्तच ॥

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वोरुहः ।
अधा शत क्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥
ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।
अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ १ ॥
ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपब्रुवे ।
सनेयमश्वं गां वास आत्मानं तव पूरुष ॥
अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ।
गोभाज इत् किलासथ यत् सनवथ पूरुषम् ॥
यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामी वचातनः ॥ २ ॥
अश्वावतीं सोमावतीमूर्जयन्ती मुदोजसम् ।
आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥
उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठा दिवेरते ।
धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥
इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः ।
सीराः पतत्रिणी स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ३ ॥
अतिविश्वाः परिष्ठास्तेन इव व्रजमक्रमुः ।
ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किश्च तन्वोरपः ॥
यदिमा वाजयन्नहमोषधीर्हस्त आदधे ।
आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीव गृभो यथा ॥
यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः ।
ततो यक्ष्मं विबाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ ४ ॥
साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण किकिदीविना ।

साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥
अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।
ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥
याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पति प्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्व हसः ॥ ५ ॥ (७५-८६)

अथ द्वादश मन्त्राणां कुत्रापि कर्मणि विनियोगो नास्ति ।

(अनारम्याधीतमन्त्राः वन्धुदृष्टा द्वादश)

मुञ्चन्तु मा शपथ्या दथो वरुण्यादुत ।
अथोयमस्य पड्वीशात्सर्वस्माद्देव किल्बिषात् ॥ १ ॥
अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि ।
यं जीवमश्नवामहै न सरिष्याति पूरुषः ॥ २ ॥
या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्वीः शतविचक्षणाः ।
तासामसि त्वमुत्तमारं कामायशं हृदे ॥ ३ ॥
या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सन्दत्त वीर्य्यम् ॥ ४ ॥
याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।
सर्वाः सङ्गत्य वीरुधोऽस्यै सन्दत्त वीर्य्यम् ॥ ५ ॥

मा वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।
द्विपदाच्चतुष्पादस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ ६ ॥
ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा ।
यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥
नार्शयित्रो बलाशस्यार्श स उपचितामसि ।
अथोशतस्य यक्ष्माणं पाकारोरसि नाशनी ॥ ८ ॥
त्वां गन्धर्वा अखनँस्त्वामिन्द्रस्त्वां बृहस्पतिः ।
त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान् यक्ष्मादमुच्यत ॥ ९ ॥
सहस्व मे अरातीः सहस्व पृतनायतः ।
सहस्व सर्वं पाप्मानं सहमानास्योषधे ॥ १० ॥
दीर्घायु स्त ओषधे खनिता यस्मै च त्वा खनाम्यहम् ।
अथोत्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरोहतात् ॥ ११ ॥
त्वमुत्तमास्त्वोषधे तव वृक्षा उपस्तयः ।
उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्माँ २॥ अभिदासति ॥ १२ ॥ (९०-१०१)

अथ लोगेष्टकोपधानम् ।

मा मा हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानट् ।
यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥
अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह ।
वपान्ते अग्निरिषितो अरोहत् ॥ २ ॥

अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत् पूतं यच्च यज्ञियम् ।
तद्देवेभ्यो भरामसि ॥ ३ ॥
इष मूर्जमहमित आदमृतस्य योनिं महिषस्य धाराम् ।
आ मा गोषु विशत्वा तनूषु जहामि सेदिमनिराममीवाम् ॥४॥ (१०२-१०५)

अथोत्तरवेदो सिकमा निवापः ।

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो ।
बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं दधासि दाशुषे कवे ॥ १ ॥
पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।
पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पृणक्षि रोदसि उभे ॥ २ ॥
ऊर्जोनपाज्जातवेदः सुशस्तिर्भिमन्दस्वधातिभिर्हितः ।
त्वे इषः सन्दधुर्भूरिवर्पसश्चित्रोतयोवामजाताः ॥ ३ ॥
इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायो अमर्त्य ।
स दर्शतस्य वपुषो विराजसि पृणक्षि सानसिं क्रतुम् ॥ ४ ॥
इष्कर्त्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं एधसोमहः ।
रातिं वामस्य सुभगां महीमिषं दधासि सानसिं रयिम् ॥ ५ ॥
ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नाय दधिरे पुरोजनाः ।
श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ ६ ॥ (१०६-१११)

अथ सिकतालम्भनमाप्यानवतीभ्यां द्वाभ्याम् ।

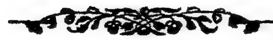
(तिसृभिः शाखान्तरे)

आप्यायस्व समे तु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् ।
भवा वाजस्य सङ्गथे ॥ १ ॥ (११२)
सं ते पयांसि समुयन्तु वाजाः संवृष्ण्यान्यभिमातिषाहः ।
आप्यायमानो अमृताय सोम दिविश्रवांस्युत्तमानिधिष्व ॥ २ ॥
आप्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वेभिरं शुभिः ।
भवानः सप्रथस्तमः सखा वृधे ॥ ३ ॥ (११३-११४)

अथाश्वातिष्ठत्यभिभ्यः प्रहियमाणेभ्यः कामवत्यनुवचनम् ।

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात् ।
अग्ने त्वां कामया गिरा ॥ १ ॥ (११५)
तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् ।
अग्ने कामाय येमिरे ॥ २ ॥ (११६)
अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य ।
सम्राडेको विराजति ॥ ३ ॥ (११७)

अथात्मन्यग्नि ग्रहणम् ।

मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्य्याय ।
मासु देवताः सचन्ताम् ॥ १ ॥ (१३ अ० १)

अथ पुष्करपर्णोपधानम् ।

अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् ।
वर्धमानो महाँ२॥ आ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्व ॥१॥ (२)

अथ रुक्मोपधानम् ।

ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः ।
स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ १ ॥ (३)

अथ पुरुषोपधानं द्वाभ्याम् ।

हिरण्यगर्भः समवर्ततताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

द्रप्सश्च स्कन्द पृथिवीमनु यश्च पूर्वः ।
समानं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ २ ॥ (४-५)

अथ सर्पनामैर्हिरण्यपुरुषोपस्थानम् ।

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।
ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १ ॥
या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीरनु ।
ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ २ ॥
ये वामी रोचने दिवो येवा सूर्य्यस्य रश्मिषु ।
येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ३ ॥ (६-८)

अथ पुरुषे परिसर्पणहोमः ।

कृणुष्वं पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इभेन ।
तृष्वी मनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ १ ॥
तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः ।
तपूंष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानसन्दितो विसृज विष्व गुल्काः ॥ २ ॥ (९-१०)
प्रतिस्पशो विसृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः ।
यो नो दूरे अघशं सो यो अन्त्यग्ने मा किष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ॥ ३ ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्वन्यमित्रां ओषतात्तिग्महेते ।
यो नो अरातिं समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥४॥(११-१२)
ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने ।
अवस्थिरा तनुहि यातु जूनां जामिमजामिं प्रमृणीहि शत्रून् ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणोत्तरयोः स्रुचोरुपधाने ।

अग्नेष्ट्वा तेजसा सादयामि ॥ १ ॥
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।
अपां रेतांसि जिन्वति ॥ २ ॥
इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामि ॥ १ ॥
भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः ।
दिवि मूर्धनां दधिषे स्वर्षां जिव्हामग्ने चकृषे हव्यवाहवम् ॥२॥ (१३-१५)

अथ स्वयमातृणोपधानम् ।

ध्रुवासि धरुणास्तृता विश्वकर्मणा मा त्वा समुद्र उद्वधीन्मा ।
सुपर्णोऽव्यथमाना पृथिवीं दृंह ॥ १ ॥
प्रजापतिष्ट्वा सादयत्वपां पृष्ठे समुद्रस्येमन् ।
व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्युसि ॥ २ ॥

भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री ।
पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृंह पृथिवीं मा हिंसीः ॥ ३ ॥ (१६-१८)
विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ।
अग्निष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषाशन्तमेन ॥ ४ ॥
तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५ ॥ (१९)

अथ दूर्वेष्टकोपधानम् ।

काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती पुरुषः परुषस्परि ।
एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेणशतेन च ॥ १ ॥
या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि ।
तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषावयम् ॥ २ ॥ (२०-२१)

अथ द्वियजुरिष्टकोपधानम् ।

यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ।
ताभिर्नो अद्य सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ॥ १ ॥
या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः ।
इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभीरुचं नो धत्त बृहस्पते ॥ २ ॥ (२२-२३)

अथ रेतःसिचोरुपधानम् ।

विराड्ज्योतिरधारयत् ॥ १ ॥
स्वराड्ज्योतिरधारयत् ॥ २ ॥

अथ विश्वज्योतिरिष्टकोपधानम् ।

प्रजापतिष्ट्वा सादयतु पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम् ।
विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ ॥ १ ॥
अग्निष्टेऽधिपतिः तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवासीद ॥ २ ॥ (२४)

अथ ऋतव्योपधानम् ।

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू अग्नेरन्तः श्लेषोऽसि कल्पेताम् ।
द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः।१
ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे वासन्तिकावृतू ।
अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु ॥ २ ॥
तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ (२५)

अथाषाढेष्टकोपधानम् ।

आषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सहस्वपृतनायतः ।
सहस्रवीर्य्यासि सा माजिन्व ॥ १ ॥ (२६)

अथ दधिमधुघृतैः कूर्माभ्यञ्जनम् ।

मधुवाता ऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ १ ॥
मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्‌ पार्थिवं रजः ।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ २ ॥
माधुमान् नो वनस्पतिर्मधुमाँ[२] अस्तु सूर्य्यः ।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ ३ ॥ (२७-२६)

अथ कूर्मोपधानम् ।

अपां गम्भन् सीद मा त्वा सूर्योऽभिताप्सीन्माग्निर्वैश्वानरः ।
अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्ष्यस्वानु त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥ १ ॥
त्रीन् समुद्रान् समसृपत् स्वर्गानपां पतिर्वृषभ इष्टकानाम् ।
पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परे ताः ॥ २ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।
पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३ ॥ (३०-३२)

अथोलूखलमुसलोपधानम् ।

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ १ ॥

अथोखोपधानं द्वाभ्याम् ।

ध्रुवासि धरुणेतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्यो अधिजातवेदाः ।
स गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ १ ॥
इषे राये रमस्व सहसे द्युम्न ऊर्जे अपत्याय ।
सम्राडसि स्वराडसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावताम् ॥ २ ॥

अथोखायामाहुतिद्वयम् ।

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ १ ॥
यक्ष्वाहि देवहूतमाँ २॥ अश्वां अग्नेरथीरिव निहोता पूर्व्यः सदः ॥ २ ॥

अथ पञ्चपशुमुखनासाक्षिश्रोत्रेषु हिरण्यप्रक्षेपः ।

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।
घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्मयो वेतसो मध्ये अग्नेः ॥ १ ॥
ऋचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा ।
अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च ॥ २ ॥
अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान् ॥ ३ ॥

अथोपधानाय शीर्षोद्ग्रहणम् ।

सहस्रदाऽअसि सहस्रायत्वा ॥ १ ॥

अथ पञ्चपशुशीर्षोपधानम् ।

आदित्यं गर्भं पयसा समङ्ग्धि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम् ।
परिवृङ्धि हरसा माभिमंस्थाः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ १ ॥
वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये ।
शिशुं नदीनां हरिमद्रिबुध्नमग्ने मा हिंसीः परमेव्योमन् ॥ २ ॥
अजस्रमिन्दु मरुषं भुरण्य, मग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिः ।
स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां माहिंसीरदितिं विराजम् ॥ ३ ॥

वरुत्रीं त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानां रजसः परस्मात् ।
महीं सहस्रीमसुरस्य मायामग्ने माहिंमीः परमे व्योमन् ॥ ४ ॥
यो अग्निरग्नेरध्यजायत शोकात् पृथिव्या उत वा दिवस्परि ।
येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने हेडः परि ते वृणक्तु ॥ ५ ॥ (४५)

अथ पुरुषशीर्षाभिहोमद्वयम् ।

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥ १ ॥
आप्राद्यावा पृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥२॥ (१३।४६)

अथ शुगुत्सर्गैः पशुशीर्षोपस्थानानि ।

इमं मा हिंसीर्द्विपादं पशुं सहस्राक्षो मेधाय चीयमानः ।
मयुं पशुं मेधमग्ने जुषस्व तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥
मयुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ १ ॥ (१३।४७)
इमं मा हिंसीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु ।
गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥
गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ २ ॥ (१३।४८)
इमं साहस्रं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये ।
घृतं दुहानामदितिं जनायाग्ने माहिंसीः परमे व्योमन् ॥
गवयमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।
गवयं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ३ ॥ (१३।४९)

इम मूर्णायुं वरुणस्य नाभिं त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदाम् ।
त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रमग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥
उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।
उष्ट्रं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४ ॥ (१३।५०)
अजो ह्यग्ने रजनिष्ट शोकात्सो अपश्यज्जनिता रमग्रे ।
तेन देवा देवतामग्र मायँ स्तेनरोहमायन्नुप मेध्यासः ॥
शरभमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥
शरभं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ५ ॥ (१३।५१)

अथ चित्याग्न्युपस्थानम् ।

त्वं यविष्ट दाशुषो नॄन्पाहि शृणुधी गिरः ।
रक्षा तोकमुतत्मना ॥ १ ॥ (१३।५२)

अथ पञ्चदशापस्या—पञ्चछन्दस्येष्टकोपधानानि ।

अपां त्वेमन् सादयामि ॥ १ ॥ अपां त्वोद्मन् सादयामि ॥ २ ॥
अपां त्वा भस्मन् सादयामि ॥ ३ ॥ अपां त्वा ज्योतिषि सादयामि ॥ ४ ॥
अपां त्वायने सादयामि ॥ ५ ॥ अर्णवे त्वा सदने सादयामि ॥ ६ ॥
समुद्रे त्वा सदने सादयामि ॥ ७ ॥ सरिरे त्वा सदने सादयामि ॥ ८ ॥
अपां त्वा क्षये सादयामि ॥ ९ ॥ अपां त्वा सधिषि सादयामि ॥ १० ॥

अपां त्वा सदने सादयामि ॥ ११ ॥ अपां त्वा सधस्थे सादयामि ॥ १२ ॥
अपां त्वा योनौ सादयामि ॥ १३ ॥ अपां त्वा पुरीषे सादयामि ॥ १४ ॥
अपां त्वा पाथसि सादयामि ॥ १५ ॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि ॥१॥ त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि ॥२॥
जागतेन त्वा छन्दसा सादयामि ॥३॥ आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि ॥४॥
पाङ्क्तेन त्वा छन्दसा सादयामि ॥ ५ ॥ (१३।५३)

अथ पञ्चाशत् प्राणभृदुपधानानि ।

अयं पुरो भुवः ॥ १ ॥ तस्य प्राणो भौवायनः ॥ २ ॥
वसन्तः प्राणायनः ॥ ३ ॥ गायत्री वासन्ती ॥ ४ ॥
गायत्र्यै गायत्रम् ॥ ५ ॥ गायत्र्यादुपांशुः ॥ ६ ॥
उपांशोस्त्रिवृत ॥७॥ त्रिवृतो रथन्तरम् ॥८॥ वसिष्ठऋषिः ॥९॥
प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ १० ॥ (१३।५४)

अय दक्षिणा विश्वकर्मा ॥ १ ॥ तस्य मनो वैश्वकर्मणम् ॥ २ ॥
ग्रीष्मो मानसः ॥ ३ ॥ त्रिष्टुब् ग्रैष्मी ॥ ४ ॥
त्रिष्टुभः स्वारम् ॥ ५ ॥ स्वारादन्तर्यामः ॥ ६ ॥
अन्तर्यामात् पञ्चदशः ॥७॥ पञ्चदशाद्बृहत् ॥८॥ भरद्वाज ऋषिः ॥९॥
प्रजापतिगृहीतया त्वया मनो गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ १० ॥ (१३।५५)

अयं पश्चाद् विश्वव्यचाः ॥ १ ॥ तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसम् ॥ २ ॥
वर्षाश्चाक्षुष्यः ॥३॥ जगती वार्षी ॥४॥ जगत्या ऋक्समम् ॥ ५ ॥
ऋक्समाच्छुक्रः ॥ ६ ॥ शुक्रात्सप्तदशः ॥ ७ ॥
सप्तदशाद्वैरूपम् ॥ ८ ॥ जमदग्निर्ऋषिः ॥ ९ ॥
प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ १० ॥ (१३।५६)

इदमुत्तरात् स्वः ॥१॥ तस्य श्रोत्रं सौवम् ॥२॥ शरच्छ्रौत्री ॥३॥
अनुष्टुप् शारदी ॥ ४ ॥ अनुष्टुभ ऐडम् ॥ ५ ॥
ऐडान्मन्थी ॥ ६ ॥ मन्थिनः एकविंशः ॥ ७ ॥
एकविंशाद्वैराजम् ॥ ८ ॥ विश्वामित्रऋषिः ॥ ६ ॥
प्रजापतिगृहीतया त्वया श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥१०॥ (१३।५७)

इयमुपरि मतिः ॥१॥ तस्यै वाङ्मात्या ॥२॥ हेमन्तो वाच्यः ॥३॥
पंक्तिर्हैमन्ती ॥ ४ ॥ पङ्क्त्यै निधनवत् ॥ ५ ॥
निधनवत् आग्रयणः ॥६॥ आग्रयणात् त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ ॥७॥
त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां शाक्वररैवते ॥८॥ विश्वकर्म ऋषिः ॥६॥
प्रजापति गृहीतया त्वया वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥१०॥ (१३।५८)

इति त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ लोकम्पृणोपधानम् ।

लोकम्पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् ।
इन्द्राग्नीत्वा बृहस्पतिरस्मि न्योनावसीषदन् ॥ १ ॥ (१५।५९)

अथ सूददोहसाधिवदनम् ।

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।
जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥ १ ॥ (१५।६०)

अथ पुरीषनिवापः ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधत् समुद्रव्यचसं गिरः ।
रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिम्पतिम् ॥ १ ॥ (१५।६१)

॥ इति प्रथमाचितिः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयाचितिः ॥ २ ॥

तत्र पञ्चाश्विनीष्टकोपधानम् ।

ध्रुवक्षिति र्ध्रुवयोनि र्ध्रुवासि ध्रुवं योनिमासीद साधुया ।
उख्यस्य केतुं प्रथमं जुषाणा अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥१॥ (१४।१)
कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः स्योने सीद सदने पृथिव्याः ।
अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्त्विमा ब्रह्म पीपिहि सौभगाय ॥
अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ २ ॥ (१४।२)
स्वैर्दक्षै र्दक्षपितेह सीद देवानां सुम्ने बृहतेरणाय ।
पितेवैधि सूनव आ सुशेवा स्वावेशा तन्वा संविशस्व ॥
अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ (१४-३)
पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः ।
स्तोम पृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणायजस्व ॥
अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ (१४-४)
आदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्टम्भनीं ।
दिशामधिपत्नीं भुवनानाम् ॥
ऊर्मिर्द्रप्सो अपामसि विश्वकर्माते ऋषिः ।
अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ (१४-५)

अथ ऋतव्योपधानम् ।

शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां,
द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः ।
ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे ग्रैष्मावृतू अभिकल्पमाना
इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥१॥ (१४।६)

अथ पञ्चवैश्वदेवीष्टकोपधानानि ।

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैः ।
अग्नयेत्वा वैश्वानराय अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ १ ॥
सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्वयोनाधैः ।
अग्नयेत्वा वैश्वानराय अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ २ ॥
सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरुद्रैः सजूर्देवैर्वयोनाधैः ।
अग्नयेत्वा वैश्वानराय अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ३ ॥
सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरादित्यैः सजूर्देवैर्वयोनाधैः ।
अग्नयेत्वा वैश्वानराय अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ४ ॥
सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वैर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैः ।
अग्नयेत्वा वैश्वानराय अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ५ ॥ (१४।७)

अथ पञ्चप्राणभृदिष्टकोपधानानि ।

प्राणं मे पाहि ॥ १ ॥ अपानं मे पाहि ॥ २ ॥
व्यानं मे पाहि ॥ ३ ॥ चक्षुर्मे उर्व्या विभाहि ॥ ४ ॥
श्रोत्रं मे श्लोकय ॥ ५ ॥

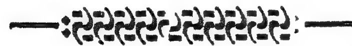
अथ पञ्चापस्येष्टकोपधानानि ।

अपः पिन्व ॥ १ ॥ ओषधीर्जिन्व ॥ २ ॥ द्विपादव ॥ ३ ॥
चतुष्पात्पाहि ॥ ४ ॥ दिवो वृष्टिमेरय ॥ ५ ॥ (१४।८)

अथोनविंशति वयस्येष्टकोपधानम् । (छन्दस्याः)

मूर्धावयः प्रजापतिश्छन्दः । क्षत्रं वयोमयन्दं छन्दः ।
विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दः । विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दः ॥ १ ॥
वस्तो वयोविवलं छन्दः । वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः ।
पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दः । व्याघ्रो वयोनाधृष्टं छन्दः ।
सिंहो वयश्छदिश्छन्दः ॥ २ ॥
पष्ठवाड्वयो बृहती छन्दः । उक्षा वयः ककुप्छन्दः ।
ऋषभो यनः सतोबृहती छन्दः । (१४।९)
अनड्वान् वयः पङ्क्तिश्छन्दः ।

धेनुर्वयो जगती छन्दः ॥ ३ ॥
त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दः । दित्यवाड्वयो विराड् छन्दः ।
पञ्चाविर्वयो गायत्री छन्दः । त्रिवत्सोवय उष्णिक् छन्दः ।
तुर्यवाड्वयोऽनुष्टुप् छन्दः ॥ ४ ॥ (१४।१०)

अथ लोकम्पृणोपधानम् ।

लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवात्वम् ।
इन्द्राग्नीत्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन् ॥ १ ॥

अथ सूददोहसाधिवदनम् ।

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।
जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥ १ ॥ (१५।६०)

अथ पुरीषनिवापः ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्र व्यचसं गिरः ।
रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिम्पतिम् ॥ १ ॥ (१५।६१)

॥ इति द्वितीयाचितिः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयाचितिः ॥ ३ ॥

अथ स्वयमातृणेष्टकोपधानम् ।

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दृंहतं युवम् ।
पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षञ्च विबाधसे ॥ (१४।११)
विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं ।
प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृंहान्तरिक्षं माहिंसीः ॥
विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ।
वायुष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥
(१४।१२)

अथ पञ्चदिश्येष्टकोपधानानि ।

राज्ञ्यसि प्राची दिक् । विराडसि दक्षिणा दिक् । सम्राडसि प्रतीची दिक् ।
स्वराडस्युदीची दिक् । अधिपत्न्यसि बृहती दिक् ॥ (१४।१३)

अथ विश्वज्योतिरिष्टकोपधानम् ।

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् ।
विश्वस्मै प्राणायापानायव्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ ।
वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ (१४।१४)

अथ ऋतव्योपधानम् ।

नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू अग्नेरन्तः श्लेषोऽसि कल्पेतां
द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः।
ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे वार्षिकावृतू अभिकल्पमाना
इन्द्रमिव देवाअभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥ (१४।१५)
इषश्चोर्जश्च शारदावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी,
कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः ।
ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे शारदावृतू अभिकल्पमाना,
इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ (१४।१६)

अथ दशप्राणभृदिष्टकोपधानम् ।

आयुर्मे पाहि । १ । प्राणं मे पाहि । २ । अपानं मे पाहि । ३ ।

व्यानं मे पाहि । ४ । चक्षुर्मे पाहि । ५ । श्रोत्रं मे पाहि । ६ ।
वाचं मे पिन्व । ७ । मनो मे जिन्व । ८ । आत्मानं पाहि । ९ ।
ज्योतिर्मे यच्छ ॥ १० ॥ (१४।१७)

अथ षट्त्रिंशच्छन्दस्येष्टकोपधानम् ।

मा छन्दः १ प्रमा छन्दः २ प्रतिमा छन्दः ३ अस्त्रीवयश्छन्दः ४
पङ्क्तिश्छन्दः ५ उष्णिक् छन्दः ६ बृहती छन्दः ७ अनुष्टुप् छन्दः ८
विराट् छन्दः ९ गायत्री छन्दः १० त्रिष्टुप् छन्दः ११ जगती छन्दः १२ ॥१॥
(१४।१८)

पृथिवी छन्दः १३ अन्तरिक्षं छन्दः १४ द्यौश्छन्द १५ समाश्छन्दः १६
नक्षत्राणि छन्दः १७ वाक् छन्दः १८ मनश्छन्दः १९ कृषिश्छन्दः २०
हिरण्यं छन्दः २१ गौश्छन्दः २२ अजा छन्दः २३ अश्वश्छन्दः २४ ॥ २ ॥
(१४।१९)

अग्निर्देवता २५ वातो देवता २६ सूर्यो देवता २७ चन्द्रमा देवता २८
वसवो देवता २९ रुद्रा देवता ३० आदित्या देवता ३१ मरुतो देवता ३२
विश्वेदेवा देवता ३३ बृहस्पतिर्देवता ३४ इन्द्रो देवता ३५
वरुणो देवता ३६ ॥ ३ ॥ (१४।२०)

अथ चतुर्दशवालखिल्योपधानाम् ।

मूर्धासि राड्ध्रुवासि धरुणा धर्त्र्यसि धरणी ।

आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा मोक्षाय त्वा । (१४।२१)
यन्त्री राड्यन्त्र्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्री ।
इषेत्वोर्जे त्वा पोषाय त्वा ॥ १ ॥ (१४।२२)

अथ लोकम्पृणोपधानाम् ।

लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् ।
इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पति रस्मिन् योनावसीषदन् ।

अथ सूददोहसाधिवदनम् ।

ता अस्य सूद दोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।
जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः । (१५।६०)

अथ पुरीष निवापः ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्र व्यचसङ्गिरः ।
रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ १ ॥ (१५।६१)

॥ इति तृतीयाचितिः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थीचितिः ॥ ४ ॥

अथाष्टादशस्तोमोपधानानि ।

आशुस्त्रिवृत् १ भान्तः पञ्चदशः २ व्योमा सप्तदशः ३
धरुण एकविंशः ४ प्रतूर्त्तिरष्टादशः ५ तपो नवदशः ६
अभीवर्तः सविंशः ७ वर्चो द्वाविंशः ८ सम्भरणस्त्रयोविंशः ९
योनिश्चतुर्विंशः १० गर्भा पञ्चविंशः ११ ओजस्त्रिणवः १२
क्रतुरेकत्रिंशः १३ प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशः १४
ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशः १५ नाकः षट्त्रिंशः १६
विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशः १७ धर्त्रं चतुष्टोमः १८ ॥१॥ (१४।२३)

अथ दशस्पृदिष्टकोपधानम् ।

अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्मस्पृतं त्रिवृत्स्तोमः ॥ १ ॥
इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं क्षत्रं स्पृतं पञ्चदशस्तोमः ॥ २ ॥
नृचक्षसां भागोऽसि धातुः आधिपत्यं जनित्रं स्पृतं सप्तदशस्तोमः ॥ ३ ॥
मित्रस्य भागोऽसि वरुणस्याधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वात स्पृतं एकविंशस्तोमः ॥ ४ ॥
(१४।२४)

वसूनां भागोऽसि रुद्राणां आधिपत्यं चतुष्पात् स्पृतं चतुर्विंशः स्तोमः ॥५॥
आदित्यानां भागोऽसि मरुतां आधिपत्यं गर्भा स्पृताः पञ्चविंशः स्तोमः ॥६॥
आदित्यै भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यं ओज स्पृतं त्रिणव स्तोमः ॥ ७ ॥
देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पतेः आधिपत्यं समीचीर्दिश स्पृता श्चतुष्टोम स्तोमः ॥८॥
(१४।२५)
यवानांभागोऽस्य यवानामाधिपत्यं प्रजा स्पृता चतुश्चत्वारिंशः स्तोमः ॥ ९ ॥
ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भूतं स्पृतं त्रयस्त्रिंशस्तोमः॥ १०॥२॥
(१४।२६)

अथ ऋतव्योपधानम् ।

सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू अग्नेरन्तः श्लेषोऽसि कल्पेतां
द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः ।
ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे हैमन्तिकावृतू अभिकल्पमाना
इन्द्रमिव देवाअभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥१॥ (१४।२७)

अथ सप्तदशे सृष्ट्युपधानम् ।

एकया स्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत् ।
तिसृभिरस्तुवत ब्रह्म सृज्यन्त ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत् ।

पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यसृज्यन्त भूतानांपति रधिपतिरासीत् ।
सप्तभिरस्तुवत सप्तऋषयोऽसृज्यन्त धाताधिपतिरासीत् ॥ १ ॥ (१४।२८)
नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्न्यासीत् ।
एकादशभिरस्तुवत ऋतवोऽसृज्यन्तार्त्तवा अधिपतय आसन् ।
त्रयोदशभिरस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत् ।
पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्र मसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत् ।
सप्तदशभिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥२॥(१४।२९)
नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्यावसृज्येतामहोरात्रे अधिपत्नी आस्ताम् ।
एकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत् ।
त्रयोविंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त पूषाधिपतिरासीत् ।
पञ्चविंशत्यास्तुवतारण्याः पशवोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत् ।
सप्तविंशत्यास्तुवत द्यावापृथिवी व्यैतां वसवो रुद्रा आदित्या ।
अनुव्यायँस्त एवाधिपतय आसन् ॥ ३ ॥ (१४।३०)
नवविंशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीत् ।
एकत्रिंशतास्तुवत प्रजा असृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन् ।
त्रयस्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत् । (१४।३१)

॥ इति चतुर्दशोध्यायः ॥

अथ लोकम्पृणोपधानम् ।

लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् ।
इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन् ॥ १ ॥

अथ सूददोहसाधिवदनम् ।

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।
जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥ १ ॥ (१५।६०)

अथ पुरीषनिवापः ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसङ्गिरः ।
रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ (१५।६१)

॥ इति चतुर्थीचितिः ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमी चितिः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चासपत्नेष्टकोपधानानि ।

अग्ने जातान् प्रणु दानः सपत्नान् प्रत्यजातान्नुद जातवेदः ।
अधि नो ब्रूहि सुमना अहेडँ स्तव स्याम शर्म्मस्त्रि वरूथ उद्भौ ॥१॥(१५।१)
सहसा जातान् प्रणुदानः सपत्नान् प्रत्यजातान् जातवेदो नुदस्व ।
अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयंस्याम प्रणुदानः सपत्नान् ॥ २ ॥ (१५।२)
षोडसी स्तोम ओजो द्रविणम् ॥ ३ ॥
चतुश्चत्वारिंशस्तोमो वर्च्चो द्रविणम् ॥ ४ ॥
अग्नेः पुरीषमस्यप्सो नाम ॥ ५ ॥
तान् त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः ।
स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजा वदस्मे द्रविणायजस्व ॥ (१५।३)

अथ ४० चत्वारिंशद्विराडिष्टकोपधानानि ॥ छन्दस्याः ॥

एवश्छन्दः । वरिवश्छन्दः । शम्भूश्छन्दः । परिभूश्छन्दः । आच्छच्छन्दः ।
मनश्छन्दः । व्यचश्छन्दः । सिन्धुश्छन्दः । समुद्रश्छन्दः । सरिरं छन्दः ।१।
ककुप् छन्दः । त्रिककुप् छन्दः । काव्यं छन्दः । अङ्कुपं छन्दः ।

अक्षरपङ्क्तिश्छन्दः । पदपङ्क्तिश्छन्दः । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः ।
क्षुरोश्छन्दः । भ्रजश्छन्दः । (१५।४)
आच्छच्छन्दः । प्रच्छच्छन्दः । २ ।
संयच्छन्दः । वियच्छन्दः । बृहच्छन्दः । रथन्तरं छन्दः । निकायश्छन्दः ।
विवधश्छन्दः । गिरश्छन्दः । भ्रजश्छन्दः । संस्तुप् छन्दः । अनुष्टुप् छन्दः ।३।
एवश्छन्दः । वरिवश्छन्दः । वयश्छन्दः । वयस्कृच्छन्दः । विष्पर्द्धाश्छन्दः ।
विशालं छन्दः । छदिश्छन्दः । दूरोहणं छन्दः । तन्द्रं छन्दः । अङ्काङ्कं छन्दः ॥
(१५।५)

अथैकान्नत्रिंशस्तोमभागोपधानानि ।

रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्व १ । प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्व २ ।
अन्वित्या दिवा दिवं जिन्व ३ । सन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षं जिन्व ४ ।
प्रतिधिना पृथिव्या पृथिवीं जिन्व ५ । विष्टम्भेन वृष्ट्या वृष्टिं जिन्व ६ ।
प्रवयाह्नाहर्जिन्व ७ । अनुया रात्र्या रात्रीं जिन्व ८ ।
उशिजा वसुभ्यो वसून् जिन्व ९ । प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्यान् जिन्व १०।(१५।६)
तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोषं जिन्व ११ । संसर्पेण श्रुताय श्रुतं जिन्व १२।
ऐडेनौषधीभिरोषधी जिन्व १३ । उत्तमेन तनूभिस्तनू जिन्व १४ ।
वयोधसाधीतेनाधीतं जिन्व १५ । अभिजिता तेजसा तेजो जिन्व १६।(१५।७)
प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा १७ । अनुपदस्यनुपदे त्वा १८ ।
सम्पदसि सम्पदे त्वा १९ । तेजोऽसि तेजसे त्वा २० । (१५।८)
त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा २१ । प्रवृदसि प्रवृते त्वा २२ ।

विवृदसि त्रिवृते त्वा २३। सवृदसि सवृते त्वा २४।
आक्रमोऽस्याक्रमाय त्वा २५। संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वा २६।
उत्क्रमोऽस्युत्क्रमाय त्वा २७। उत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वा २८।
अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्व २९॥ (१५।९)

अथ पञ्चनाकसदिष्टकोपधानानि।

राज्ञ्यसि प्राचीदिग्वसवस्ते देवा अधिपतयोऽग्निर्हेतीनां
प्रतिधर्त्ता त्रिवृत् त्वा स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु।
आज्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु। रथन्तरं साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे।
ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु।
विधर्त्ता चायमधिपतिश्च।
ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु॥१॥(१५।१०)
विराडसि दक्षिणादिग् रुद्रास्ते देवा अधिपतयः।
इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्त्ता। पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु।
प्रउगमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु। बृहत्साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे।
ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु।
विधर्त्ता चायमधिपतिश्च।
ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु॥(१५।११)
सम्राडसि प्रतीची दिग्। आदित्यास्ते देवा अधिपतयो।
वरुणो हेतीनां प्रतिधर्त्ता। सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु।
मरुत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु। वैरूपं साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे।

ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु ।
विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ।
ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजनानञ्च सादयन्तु ॥३॥(१५।१२

स्वराडस्युदीची दिङ् । मरुतस्ते देवा अधिपतयः ।
सोमो हेतीनां प्रतिधर्त्ता । एकविंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु ।
निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु । वैराजं साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे ।
ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु । वि यर्त्ता चायमधिपतिश्च ।
ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानश्च सादयन्तु॥४॥(१५।१३)

अधिपत्न्यसि बृहती दिग् । विश्वे ते देवा अधिपतयो ।
बृहस्पतीर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्यां श्रयतां ।
वैश्वदेवाग्नि मारुते उक्थे अव्यथायै स्तभ्नीतां ।
शाक्वर रैवते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे ।
ऋपयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु ॥
दिधर्त्ता चायमधिपतिश्च ।
ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानश्च सादयन्तु॥५॥(१५।१४)

(५)	नाकसदः	दिक्	अधिपति देवाः	हेतिप्रति-धर्त्ता	पृथ्व्याश्रायतुस्तोमः अव्यथा		स्तम्भनमुक्थम्	अन्तरिक्षप्रति-ष्ठायैस्तोमः	देवेषु प्रथनाः
१	राज्ञी	प्राची	वसवः	इन्द्रः	त्रिवृत्	९	आज्यम्	रथन्तरम्	ऋषयः
२	विराट्	दक्षिणा	रुद्राः	इन्द्रः	पञ्चदशः	१५	प्रउगम्	बृहत्	ऋषयः
३	संम्राट्	प्रतीची	आदित्याः	वरुणः	सप्तदशः	१७	मरुत्वतीयम्	वैरूपम्	ऋषयः
४	स्वराट्	उदीची	मरुतः	सोमः	एकविंशः	२१	निष्केवल्यम्	वैराजम्	ऋषयः
५	अधिपत्नी	बृहती	विश्वेदेवाः	बृहस्पतिः	त्रिणव-त्रय-स्त्रिंशौ	२७।३३	वैश्वदेवाग्नि मारुते	शाक्वरैवते	ऋषयः

अथ पञ्च पञ्च चूडेष्टकोपधानानि ।

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानी ग्रामण्यौ ॥
पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ ।
दङ्क्ष्णवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो
नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १ ॥ (१५।१५)

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानी ग्रामण्यौ ॥
मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ यातुधाना हेती रक्षांसि
प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते
यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ २ ॥ (१५।१६)

अयं पश्चाद्विश्वव्यचा स्तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानी ग्रामण्यौ ॥
प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसौ ।
व्याघ्राहेतिः सर्पाः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु
ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ ३ ॥ (१५।१७)

अयमुत्तरात् संयद्वसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानी ग्रामण्यौ ॥
विश्वाची च घृताची चाप्सरसा वापो हेतिर्वातः
प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु
ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ ४ ॥ (१५।१८)

अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानी ग्रामण्यौ ॥
उर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसा, अवस्फूर्जन् हेतिर्विद्युत्
प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु

ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ ५ ॥ (१५।१९)

(५)	सूर्य्यरश्मिः	दिक्	सेनानीः	ग्रामणीः	अप्सराः	अप्सराः	हेतिः	प्रहेतिः
१	हरिकेशः	पुरः	रथगृत्स	रथौजाः	पुञ्जिकस्थला	क्रतुस्थला	दंदशूपशवः	पौरुषेयवधः
२	विश्वकर्मा	दक्षिणा	रथस्वनः	रथेचित्रः	मेनका	सहजन्या	यातुधानाः	रक्षांसि
३	विश्वव्यचाः	पश्चात्	रथप्रोतः	असमरथः	प्रम्लोचन्ती	अनुम्लोचन्ती	व्याघ्राः	सर्पाः
४	संयद्वसुः	उत्तरात्	तार्क्ष्यः	अरिष्टनेमिः	विश्वाची	घृताची	आपः	वातः
५	अर्वाग्वसुः	उपरि	सेनजित्	सुषेणः	उर्वशी	पूर्वचितिः	अवस्फूर्जन्	विद्युत्

अथैकत्रिंशच्छन्दस्येष्टकोपधानानि ।

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।
अपां रेतांसि जिन्वति ॥ १ ॥ (१५।२०)
अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः ।
मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ २ ॥ (१५।२१)
त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत ।
मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ ३ ॥ (१५।२२)
भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः ।
दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ ४ ॥ (१५।२३)
अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रतिधेनुमिवायतीमुषासम् ।
यह्वा इव प्रवयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥ ५ ॥ (१५।२४)

अवो चाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे ।
गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्मसु रुव्यञ्चमश्रे त् ॥ ६ ॥ (१५।२५)
अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ।
यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशे–विशे ॥ ७ ॥ (१५।२६)
जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।
घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्विभाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ ८ ॥ (१५।२७)
त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्व विन्दञ्छिश्रियाणां वने–वने ।
स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ ९ ॥ (१५।२८)
सखायः सं वः सम्यञ्चमि ं स्तोमं चाग्नये ।
वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥ १० ॥ (१५।२९)
सं समिद्यु वसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ ।
इडस्पदे समिध्यसे स नो वसून्याभर ॥ ११ ॥ (१५।३०)
त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः ।
शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे ॥ १२ ॥ (१५।३१)
एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे ।
प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ १३ ॥ (१५।३२)
विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् ।
स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः ॥१४॥ (१५।३३)
स दुद्रवत् स्वाहुतः स दुद्रवत् स्वाहुतः ।
सु ब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवं राधो जनानाम् ॥१५॥ (१५।३४)
अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो ।
अस्मेधेहि जातवेदो महिश्रवः ॥ १६ ॥ (१५।३५)
स इधानो वसुष्कविरग्निरीडेन्यो गिरा ।
रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ १७ ॥ (१५।३६)

क्षयो राजन्नुतत्मनाग्ने वस्तो रुतोषसः ।
स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥ १८ ॥ (१५।३७)
भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।
भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ १९ ॥ (१५।३८)
भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये ।
येना समत्सु साहसः ॥ २० ॥ (१५।३९)
येना समत्सु सासहोऽवस्थिरा तनुहि भूरि शर्धताम् ।
वनेमा ते अभिष्टिभिः ॥ २१ ॥ (१५।४०)
अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।
अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषं स्तोतृभ्य आभर ॥२२॥ (१५।४१)
सो अग्निर्यो वसु र्गृणेसं यमायन्ति धेनवः ।
समर्वन्तो रघुद्रुवः सं सुजातासः सूरय इषं स्तोतृभ्य आभर ॥२३॥ (१५।४२)
उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।
उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषं स्तोतृभ्य आभर ॥२४॥ (१५।४३)
अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् ।
ऋध्यामा त ओहैः ॥ २५ ॥ (१५।४४)
अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षसे साधोः ।
रथी ऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ २६ ॥ (१५।४५)
एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ् स्वर्ण ज्योतिः ।
अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ २७ ॥ (१५।४६)
अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।
य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।
घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि शोचिषा जुह्वानस्य सर्पिषः ॥ २८ ॥ (१५।४७)

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ।
वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छानक्षि द्युमत्तमं रयिं दाः ।
तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमी महे सखिभ्यः ॥ ३१ ॥ (१५।४८)

अथ गार्हपत्योपरि पुनश्चित्युपधानानि ।

येन ऋषयस्तपसा सत्रमायन्निन्धाना अग्निं स्वरा भरन्तः ।
तस्मिन्नहं निदधे नाके अग्निं यमाहुर्मनवस्तीर्णबर्हिषम् ॥ १ ॥ (१५।४६)

तं पत्नी भिरनु गच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः ।
नाकं गृभ्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे अधिरोचने दिवः ॥२॥ (१५।५०)

आ वाचो मध्यमरुहद्भुरण्युरयमग्निः सत्पतिश्चेकितानः ।
पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥३॥ (१५।५१)

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो द्योततामप्रयुच्छन् ।
विभ्राजमानः सरिरस्य मध्य उप प्रयाहि दिव्यानि धाम ॥४॥ (१५।५२)

सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयाताग्ने पथो देवयानान् कृणुध्वम् ।
पुनः कृण्वाना पितरा युवानान्वाताꣳसीत् त्वयि तन्तुमेतम् ॥ ५ ॥ (१५।५३)

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते सꣳसृजेथामयञ्च ।
अस्मिन् सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥६॥ (१५।५४)

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्व वेदसम् ।
तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ७ ॥ (१५।५५)

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथा।
तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥८॥ (१५।५६)

अथ ऋतव्योपधानम्।

तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू अग्नेरन्तः श्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी,
कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः।
ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे शैशिरावृतू अभिकल्पमाना,
इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥१॥ (१५।५७)

अथ विश्वज्योतिरिष्टकोपधानम्।

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मतीम्।
विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायेविश्वं ज्योतिर्यच्छ।
सूर्यस्तेधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ १ ॥ (१५।५८)

अथ लोकम्पृणोपधानम्।

लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवात्वम्।

इन्द्राग्नीत्वा बृहस्पति रस्मिन् योनावसीषदन् ॥ १ ॥ (१५ । ५९)

अथ सूददोहसाधिवदनम् ।

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नय ।
जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥ १ ॥ (१५।६०)

अथ पुरीषनिवापः ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसंगिरः ।
रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ १ ० (१५।६१)

अथ त्रिकर्णीस्त्रयमातृणयोरुपधाने ।

प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्यदा महः संवरणाद् व्यस्थाद् ।
आदस्य वातो अनुवाति शोचिरधस्मतेव्रजनं कृष्णमस्ति ॥१॥ (१५।६२)
आयोष्ट्वा सदने सदयाम्यवतश्छायायां समुद्रस्य हृदये ।
रश्मीवतीं भास्वतीमा याद्यां भास्या पृथिवी मोर्वन्तरिक्षम् ॥२॥ (१५।६३)
परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं ।

दिवं यच्छ दिवं दृंह माहिंसीः ॥
विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ।
सूर्य्यस्त्वाभि पातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया-
देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ ३ ॥ (१५।६४)

अथ हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणम् ।

सहस्रस्य प्रमासि । सहस्रस्य प्रतिमासि । सहस्रस्योन्मासि ।
साहस्रोऽसि । सहस्राय त्वा ॥ १ ॥ (१५।६५)

॥ इति पञ्चमीचितिः ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चदशाऽध्यायः समाप्तः ॥

(अथ संहितायां षोडशोऽध्यायः १६)

अथ जर्त्तिलैरर्कपत्रेण शतरुद्रियहोमः ।

(पुरस्तादुद्धार जपः १४)

※ नमस्ते रुद्रमन्यव उतो त इषवे नमः ।
बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १६ । १ ॥
या ते रुद्र शिवा तनूरघोरापापकाशिनी ।
तयानस्तन्वा शन्त मया गिरिशन्ताभि ाकशीहि ॥ १६ । २ ॥
यामिषु ं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे ।
शिवाङ्गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ १६ । ३ ॥

रुद्राध्याये होमसाधनं मन्त्रविभागं विधत्ते तैत्तरीयश्रुतिः—"त्रेधा विभक्तं जुहोति । त्रय इमे लोकाः । इमानेव लोकान् समावद्वीर्य्यान् करोति"–(तै० सं० कां० ५ । प्र० ४ । अ० ३) तत्र त्रेधा विभाग एवं करणीयः ——

नमस्ते रुद्रेत्यारभ्य, सभापतिभ्यश्च वो नम इत्यन्तः प्रथमोभागः ॥ १ ॥
नमो अश्वेभ्य इत्यारभ्या वार्य्याय चेत्यन्तो द्वितीयो भागः ॥ २ ॥
नमः प्रतरणाय चेत्यारभ्य, य एतावन्तश्चेत्यृचा सहितस्तृतीयोभागः ॥ ३ ॥
इति सायण भाष्यम् ॥ नात्र युक्तिः काचिदुपयादिता भाष्यकारेण ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि ।
यथानः सर्व मिज्जगदयक्ष्मं सुमना असत् ॥ १६ । ४ ॥

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।
अहींश्च सर्वान् जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्योऽधराचीः परासुव ॥१६।५॥

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः ।
ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षुश्रिताः सहस्रशोऽवैषां हेडईमहे ॥१६।६॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ।
उतैनं गोपा अदृश्रन्नुदहार्य सदृष्टोमृडयाति नः ॥ १६ । ७ ॥

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।
अथो ये अस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ॥ १६ । ८ ॥

प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरात्न्योर्ज्याम् ।
याश्च ते हस्त इषवः पराता भगवो वप ॥ १६ । ९ ॥

विज्यन्धनुः कपर्दिनो विशल्यो वाणवाँ २॥ उत ।
अनेशन्नस्य या इषव आभुरस्य निषङ्गधिः ॥ १६ । १० ॥

या ते हेतिर्मीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः ।
तयास्मान् विश्वतस्त्व मयक्ष्मया परि भुज ॥ १६ । ११ ॥

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः ।
अथो य इषुधिस्तवारे अस्मन्निधेहि तम् ॥ १६ । १२ ॥

अवतत्य धनुष्ट्वं सहस्राक्ष शतषुधे ।
निशीर्य्य शल्यानां मुखा शिवोनः सुमना भव ॥ १६ । १३ ॥

नमस्ते आयुधायानातताय धृष्णवे ।
उभाभ्यामुत ते नमो वाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १६ । १४ ॥

मा नो महान्त मुत मा नो अर्भकं मान उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ।
मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥१६।१५॥

मानस्तोके तनये मा न आयुषि गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्वा हवामहे ॥१६।१६॥

अथोभयतो नमस्काराः (द्वन्द्विनः)

नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमो ॥ १ ॥
नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमो ॥ २ ॥
नमः शष्पिञ्जराय त्विषीमते पथीनां पतये नमो ॥ ३ ॥
नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः ॥ ४ ॥ (१६।१७)
नमो बभ्लुशाय व्याधिनेऽन्नानां पतये नमो ॥ ५ ॥
नमो भवस्य हेत्यै जगतां पतये नमो ॥ ६ ॥
नमो रुद्रायाततायिने क्षेत्राणां पतये नमो ॥ ७ ॥
नमः सूतायाहन्त्यै वनानां पतये नमः ॥ ८ ॥ (१६।१८)
नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो ॥ ९ ॥
नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनां पतये नमो ॥ १० ॥
नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमो ॥ ११ ॥
नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्तीनां पतये नमः ॥ १२ ॥ (१६।१९)
नमः कृत्स्नायतया धावते सत्वनां पतये नमो ॥ १३ ॥
नमः सहमानाय निव्याधिन आव्याधिनीनां पतये नमो ॥ १४ ॥

नमो निखङ्गिणे ककुभाय स्तेनानां पतये नमो ॥ १५ ॥
नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः ॥ १६ ॥ (१६।२०)

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमो ॥ १७ ॥
नमो निषङ्गिण इषुधिमते तस्कराणां पतये नमो ॥ १८ ॥
नमः सृकायिभ्यो जिघांसद्भ्यो मुष्णतां पतये नमो ॥ १९ ॥
नमोऽसिमद्भ्यो नक्तञ्चरद्भ्यो विकृन्तानां पतये नमो ॥ २० ॥ (१६।२१)

नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमो ॥ २१ ॥
नम इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वो नमो ॥ २२ ॥
नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो ॥ २३ ॥
नम आयच्छद्भ्योऽस्यद्भ्यश्च वो नमः ॥ २४ ॥ (१६।२२)

नमो विसृजद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो नमो ॥ २५ ॥
स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो ॥ २६ ॥
नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वो नमो ॥ २७ ॥
नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमः ॥ २८ ॥ (१६।२३)

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो ॥ २९ ॥ (प्रथमोभागः)

---

१६ ऋचः पुरस्तादुद्धारः
४० यजूंषि
५ ,,
४० ,,
४० ,,
४ ,,

७ ऋचः उपरिष्टादुद्धारः
१० ,,
३ यजूंषि

नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो ॥ ३० ॥

नम आव्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो ॥ ३१ ॥

नम उगणाभ्यस्तृंहतीभ्यश्च वो नमः ॥ ३२ ॥ (१६।२४)

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो ॥ ३३ ॥

नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो ॥ ३४ ॥

नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो ॥ ३५ ॥

नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः ॥ ३६ ॥ (१६।२५)

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो ॥ ३७ ॥

नमो रथिभ्यो अरथेभ्यश्च वो नमो ॥ ३८ ॥

नमः क्षतृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो ॥ ३९ ॥

नमो महद्भ्यो अर्भकेभ्यश्च वो नमः ॥ ४० ॥ (१६।२६)

नम स्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो ॥ १ ॥

नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो नमो ॥ २ ॥

नमो निषादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो ॥ ३ ॥

नमः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नमः ॥ ४ ॥ (१६।२७)

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमः ॥ ५ ॥

॥ इत्युभयतो नमस्काराः ॥

अथान्यतरतो नमस्काराः ।

नमो भवाय च रुद्राय च ॥ ६ ॥ नमः शर्वाय च पशुपतये च ॥ ७ ॥
नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ ८ ॥ (१६।२८)

नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च ॥ ९ ॥ नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च ॥१०॥
नमो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च ॥११॥ नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च ॥१२॥
(१६।२९)

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च ॥१३॥ नमो बृहते च वर्षीयसे च ॥ १४ ॥
नमो वृद्धाय च सवृधे च ॥ १५ ॥ नमोऽग्र्याय च प्रथमाय च ॥१६॥ (१६।३०)

नम आशवे चाजिराय च ॥ १७ ॥ नमः शीघ्र्याय च शीभ्याय च ॥ १८ ॥
नम ऊर्म्याय चावस्वन्याय च ॥ १९ ॥ नमो नादेयाय च द्वीप्याय च ॥ २० ॥
(१६।३१)

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च ॥ २१ ॥ नमः पूर्वजाय चापरजाय च ॥ २२ ॥
नमो मध्यमाय चापगल्भाय च ॥२३॥ नमो जघन्याय च बुध्न्याय च ॥ २४ ॥
(१६।३२)

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च ॥२५॥ नमो याम्याय च क्षेम्याय च ॥ २६ ॥
नमः श्लोक्याय चावसान्याय च ॥२७॥ नम उर्वर्याय च खल्याय च ॥ २८ ॥
(१६।३३)

नमो वन्याय च कक्ष्याय च ॥ २९ ॥ नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च ॥ ३० ॥
नम आशुषेणाय चाशुरथाय च ॥ ३१ ॥ नमः शूराय चावभेदिने च ॥ ३२ ॥
(१६।३४)

नमो बिल्मिने च कवचिने च ॥ ३३ ॥ नमो वर्मिणे च वरूथिने च ॥ ३४ ॥
नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च ॥३५॥ नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च ॥३६॥
(१६।३५)

नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च ॥ ३७ ॥ नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च ॥ ३८ ॥
नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च ॥ ३९ ॥ नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ४० ॥
(१६|३६)

नमः स्रुत्याय च पथ्याय च ॥ १ ॥ नमः काट्याय च नीप्याय च ॥ २ ॥
नमः कुल्याय च सरस्याय च ॥ ३ ॥ नमो नादेयाय च वैशन्ताय च ॥ ४ ॥
(१६|३७)

नमः कूप्याय चावट्याय च ॥ ५ ॥ नमो वीध्र्याय चातप्याय च ॥ ६ ॥
नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च ॥ ७ ॥ नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च ॥ ८ ॥
(१६|३८)

नमो वात्याय च रेष्म्याय च ॥ ९ ॥ नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च ॥१०॥
नमः सोमाय च रुद्राय च ॥ ११ ॥ नम स्ताम्राय चारुणाय च ॥ १२ ॥
(१६|३९)

नमः शङ्गवे च पशुपतये च ॥ १३ ॥ नम उग्राय च भीमाय च ॥ १४ ॥
नमोऽग्रेवधाय च दूरेवधाय च ॥ १५ ॥ नमो हन्त्रे च हनीयसे च ॥ १६ ॥
नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ॥ १७ ॥ (१६|४०)

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च ॥१८॥ नमः शङ्कराय च मयस्कराय च ॥१९॥
नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ २० ॥ (१६|४१)

नमः पार्याय चावार्याय च ॥ २१ ॥ (द्वितीयोभागः)

नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च ॥ २२ ॥ नमस्तीर्थ्याय च कुल्याय च ॥२३॥
नमः शष्प्याय च फेन्याय च ॥ २४ ॥ (१६|४२)

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च ॥२५॥ नमः किंशिलाय च क्षयणाय च ॥ २६ ॥

नमः कपर्दिने च पुलस्तये च ॥ २७ ॥ नम इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥ २८ ॥
(१६।४३)

नमो व्रज्याय च गोष्ठ्याय च ॥ २९ ॥ नमस्तल्प्याय च गेह्याय च ॥ ३० ॥

नमो हृदय्याय निवेष्प्याय च ॥ ३१ ॥ नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ३२ ॥
(१६।४४)

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च ॥३३॥ नमः पांसव्याय च रजस्याय च ॥ ३४ ॥

नमो लोप्याय चोलप्याय च ॥ ३५ ॥ नम ऊर्व्याय च सूर्व्याय च ॥ ३६ ॥
(१६।४५)

नमः पर्णाय च पर्णशदाय च ॥ ३७ ॥ नम उद्गुरमाणाय चाभिघ्नते च ॥ ३८ ॥

नम आखिदते च प्रखिदते च ॥ ३९ ॥ नम इषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वो नमः ॥ ४० ॥

(नमो हिरण्यबाहवे इत्यारम्य धनुष्कृद्भ्यश्च वो नम इत्यन्तं २४० यजूंषि)

नमो वः किरिकेभ्यो देवानांहृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो ।
विक्षिणत्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्यः ॥ ४ ॥ (१६।४६)

अथोपरिष्टादुद्धारजपः ।

(उत्तरजप ॥ ७ ॥)

द्रापे अन्धसस्पते दरिद्र नीललोहित ।
आसां प्रजानामेषां पशूनां मा भेर्मा रोङ्मोच नः किञ्चनाममत् ॥ १ ॥ (१६।४७)

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतीः ।
यथा शमसद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ।। २ ।। (१६।४८)

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजी ।
शिवा रुतस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे ।। ३ ।। (१६।४९)

परि नो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मतिरघायोः ।
अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्वमीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड ।। ४ ।। (१६।५०)

मीढुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव ।
परमे वृक्ष आयुधं निधाय कृत्तिंवसान आचर पिनाकं विभ्रदागहि ।।५।। (१६५१)

विकिरिद्र विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः ।
यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मन्निवपन्तु ताः ।। ६ ।। (१६।५२)

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हेतयः ।
तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि ।। ७ ।। (१६।५३)

अथावतानहोमाः ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ।। १ ।। (१६।५४)

अस्मिन्महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ।। २ ।। (१६।५५)

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवं रुद्रा उपश्रिताः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ।। ३ ।। (१६।५६)

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वाअधः क्षमाचराः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ४ ॥ (१६।५७)
ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५ ॥ (१६।५८)
ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६ ॥ (१६।५९)
ये पथां पथिरक्षय ऐलबृदा आयुयुधः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ७ ॥ (१६।६०)
ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकाहस्ता निषङ्गिणः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ८ ॥ (१६।६१)
येऽन्नेषुविविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ९ ॥ (१६।६२)
य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ १० ॥ (१६।६३)

(तृतीयो भागः)

अथ प्रत्यवरोह होमाः ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवः ।
तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणादश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः ।
तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते ।
यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १ ॥ (१६।६४)

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः ।
तेभ्यो दशप्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः ।
तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते ।
यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ २ ॥ (१६।६५)

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्न मिषवः ।
तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः ।
तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते ।
यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ ३ ॥ (१६।६६)

(इति ६६ मन्त्रैः संहितायां षोडशोऽध्यायः)

अथ दक्षिणेनिकक्षेऽश्मोपरि जलकुम्भेन त्रिः परिषेकः ।

अश्मन्नूर्जं पर्वते शिश्रियाणामद्भ्यओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽधि सम्भृतं पयः ।
तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः संरराणाः ॥
अश्मँस्ते क्षुत् । मयि त ऊर्क् ॥

अथ दक्षिणश्रोणी बहिर्भागेऽश्मगर्भकुम्भप्रक्षेपः ।

यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ १ ॥ (१७१)

अथ वेदीमभिमृश्यजपः (२)

इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वेका च दश च,
दश च शतञ्च, शतञ्च सहस्रञ्च, सहस्रञ्चायुतञ्चायुतञ्च ।
नियुतञ्च, नियुतञ्च प्रयुतञ्चार्बुदञ्च न्यर्बुदञ्च,
समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च परार्धश्चैता मे अग्न इष्टका धेनवः
सन्त्वमुत्रामुष्मिल्लोके ॥ १ ॥ (१७२)

ऋतवस्थ ऋता वृध ऋतुष्ठाः स्थ ऋतावृधः ।
घृतश्च्युतो मधुश्च्युतो विराजो नाम कामदुघा अक्षीय माणाः ॥२॥ (१७३)

अथ विकर्षणम् ।

समुद्रस्य त्वावकयाग्ने परिव्ययामसि ।
पावको अस्मभ्यं शिवोभव ॥ १ ॥ (१७४)
हिमस्य त्वा जरायुणाग्ने परिव्ययामसि ।
पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥ २ ॥ (१७५)

उपज्मन्नुप वेतसेऽवतर नदीष्वा । अग्ने पित्त मपामसि ।
मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो यज्ञं पावकवर्णं शिवं कृधि ॥३॥ (१७।६)
अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।
अन्याँ स्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥४॥ (१७।७)
अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया ।
आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥ ५ ॥ (१७।८)
स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ२॥ इहावह ।
उप यज्ञं हविश्च नः ॥ ६ ॥ (१७।९)
पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन् रुरुच उषसो न भानुना ।
तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नू रण आ यो घृणेन ततृषाणो अजरः ॥७॥ (१७।१०)

अथ चित्याग्न्यारोहणम् ।

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे ।
अन्य स्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥१॥ (१७।११)

अथ स्वयमातृणायां पञ्चगृहीताल्पहोमः ।

नृषदे वेट् १, अप्सुषदे वेट् २, बर्हिषदे वेट् ३,
वनसदे वेट् ४, स्वर्विदे वेट् ५ ॥ १ ॥ (१७।१२)

अथाग्निं प्रोक्षति द्वाभ्याम् ।

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां संवत्सरीणमुप भागमासते
अहुतादो हविषो यज्ञे अस्मिन् स्वयं पिबन्तु मधु नो घृतस्य ॥१॥ (१७१३)
ये देवा देवेष्वधि देवत्वमायन्ये ब्रह्मणः पुर एतारो अस्य ।
येभ्यो न ऋते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु ॥ २ ॥
(१७१४)

अथ प्रत्यवरोहणम् ।

प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चोदा वरिवोदाः ।
अन्याँस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥१॥ (१७१५)

अथ शालाद्वार्य्येऽग्नौ पञ्चगृहीताज्यहोमस्तिग्मवत्या ।

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वं न्यत्रिणम् ।
अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ १ ॥ (१७१६)

अथ शालाद्वार्य्येऽग्नौ षोडशगृहीताज्यस्यद्विर्होमोऽष्टर्चाभ्याम् ।

(वैश्वकर्मणहोम)

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्व दृषि र्होता न्यषीदत् पिता नः ।
स आशिषा द्रविण मिच्छमानः प्रथमच्छदवराँ २॥ आविवेश ॥१॥ (१७।१७)
किं स्वि दासी दधिष्ठान मारम्भणं कतमत् स्वित् कथा सीत् ।
यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा विद्या मौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥२॥ (१७।१८)
विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहु रुत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां धमति संपतत्रै र्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥ ३ ॥ (१७।१९)
किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावा पृथिवी निष्टतक्षुः ।
मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ॥४॥ (१७।२०)
या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा ।
शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः ॥५॥ (१७।२१)
विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवी मुत द्याम् ।
मुह्यन्त्वन्ये अभितः सपत्ना इहा स्माकं मघवासूरिरस्तु ॥ ६ ॥ (१७।२२)
वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनो जुवं वाजे अद्या हुवेम ।
स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ ७ ॥ (१७।२३)
विश्वकर्मन् हविषावर्धनेन त्रातार मिन्द्र मकृणो रवध्यम् ।
तस्मै विशः समनमन्त पूर्वी रय मुग्रो विहव्यो यथासत् ॥ ८ ॥ (१७।२४)

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृत मेने अजनन्नम्न माने ।
यदेदन्ता अददृहन्त पूर्व आदिद् द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ ९ ॥ (१७।२५)

विश्वकर्मा विमना आ द्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक् ।
तेषा मिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्त ऋषीन् पर एक माहुः ॥ १० ॥
(१७२६)

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यो देवानां नामधा एक एव तं सम्प्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥११॥ (१७२७)

त आयजन्त द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना ।
असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ १२ ॥ (१७२८)

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरै र्यदस्ति ।
कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समपश्यन्त पूर्वे ॥१३॥ (१७२९)

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ।
अजस्य नाभावध्येक मर्पितं यस्मिन् भुवनानि तस्थुः ॥ १४ ॥ (१७३०)

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ १५ ॥ (१७३१)

विश्वकर्मा ह्यजनिष्टदेव आदिद्गन्धर्वो अभवद् द्वितीयः ।
तृतीयः पिता जनितौषधीनामपां गर्भं व्यदधात् पुरुत्रा ॥ १६ ॥ (१७३२)

अथाहवनीये चित्यांप्रतिनीयमाने दक्षिणतोऽनुगच्छतोब्रह्मणो द्वादशैन्द्रीजपः

(त्रयोदशादीनां चतसृणां विनियोगोनास्ति । सप्तदशेन महाव्रतयागेराज्ञे वर्मदानम्)

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ।
संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतंसेना अजयत् साकमिन्द्रः ॥ १ ॥ (१७३३)

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना ।
तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो नर इषु हस्तेन वृष्णा ॥ २ ॥ (१७।३४)
स इषु हस्तैः सनिषङ्गिभिर्वशी संस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।
सं सृष्टजित् सोमपावाहु शर्ध्यु ग्रधन्वा प्रतिहिता भिरस्ता ॥ ३ ॥ (१७।३५)
बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहा मित्रानपवाधमानः ।
प्रभञ्जन् सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानाम् ॥४॥ (१७।३६)
बलविज्ञाय स्थवि : प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।
अभिवीरो अभिमत्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमातिष्ठ गोवित् ॥ ५ ॥ (१७।३७)
गोत्रभिदं गोविद वज्रबाहुं जयन्तमज्मप्रमृणन्तमोजसा ।
इमं सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रं सखायो अनु संरभध्वम् ॥ ६ ॥ (१७।३८)
अभिगोत्राणि सहसा गाहमानो ऽदयोवीरः शतमन्युरिन्द्रः ।
दुश्च्यवनः पृतनाषाडयुध्योऽस्माकं सेना अवतु प्रयत्सु ॥ ७ ॥ (१७।३९)
इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।
देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥८॥ (१७।४०)
इन्द्रस्यवृष्णो वरुणस्यराज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्ध उग्रम् ।
महा मनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ९ ॥ (१७।४१)
उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्वनां मामकानां मनांसि ।
उद्वृत्रहन् वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥१०॥ (१७।४२)
अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।
अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ[२॥] उदेवा अवता हवेषु ॥ ११ ॥ (१७।४३)
अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परे हि ।
अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥१२॥ (१७।४४)
अवसृष्टा परापत शरव्ये ब्रह्मसं शिते ।
गच्छामित्रान् प्रपद्यस्व मामीषां कञ्चनोच्छिषः ॥ १३ ॥ (१७।४५)

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।
उग्रा वः सन्तु बाहवो ऽनाधृष्या यथासथ ॥ १४ ॥ (१७|४६)
असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति न ओजसा स्पर्धमाना ।
तां गूहत तमसा पव्रतेन यथामी अन्यो अन्यन्न जानन् ॥ १५ ॥ (१७|४७)
यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव ।
तन्न इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वा हा शर्म यच्छतु ॥१६॥ (१७|४८)
मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानुवस्ताम् ।
उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ १७ ॥ (१७|४९)

अथ प्रणयनात् प्रागेव शालाद्वार्य्येत्रिः समिदाधानम् ।

उदेन मुत्तरां नयाग्ने घृतेनाहुत ।
रायस्पोषेण संसृज प्रजया च बहुं कृधिः ॥ १ ॥ (१७|५०)
इन्द्रेमं प्रतरां नय सुजातानामसद्वशी ।
समेनं वर्चसा सृज देवानां भागदा असत् ॥ २ ॥ (१७|५१)
यस्य कूर्मो गृहे हविस्तमग्ने वर्धया त्वम् ।
तस्मै देवा अधिब्रुवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥ (१७|५२)

अथ शालाद्वार्य्यात् प्रदीप्तमिध्ममुद्यच्छति ।

उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।

स नो भव शिवस्त्वं सुप्रतीको विभावसुः ॥ १ ॥ (१७५३)

अथ चित्यं प्रतिगच्छतां पथिजपः ।

पञ्चदिशो दैवी र्यज्ञमवन्तु देवीरपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः ।
रायस्पोषे यज्ञपतिमा भजन्ती रायस्पोषे अधि यज्ञो अस्थात् ॥१॥ (१७५४)
समिद्धे अग्नावधि मामहान उक्थपत्र ईड्यो गृभीतः ।
तप्तं घर्मं परिगृह्यायजन्तोर्जा यद्यज्ञमयजन्त देवाः ॥ २ ॥ (१७५५)
दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्रे देवश्रीः श्रीमनाः शतपयाः ।
परिगृह्य देवा यज्ञमायन् देवादेवेभ्यो अध्वर्यन्तो अस्थुः ॥ ३ ॥ (१७५६)
वीतं हविः शमितं शमिता यजध्यै तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेति ।
ततो वाका आशिषो नो जुषन्ताम् ॥ ४ ॥ (१७५७)
सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सविता ज्योतिरुदयाँ२॥ अजस्रम् ।
तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान सम्पश्यन विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ ५ ॥
(१७५८)

अथाश्मनः पृश्नेरुपधानं द्वाभ्याम् ।

विमान एष दिवो मध्य आस्त आपप्रिवान् रोदसी अन्तरिक्षम् ।
स विश्वा चीरभिचष्टे घृताची रन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ १ ॥ (१७५९)

उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुराविवेश ।
मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा विचक्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥ २ ॥(१७६०)

अथाश्मानः पृश्निमविक्रम्यगमनम् ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः ।
रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ १ ॥ (१७६१)

देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत् सुम्नहूर्यज्ञ आ च वक्षत् ।
यक्षदग्निर्देवो देवाँ२॥ आ च वक्षत् ॥ २ ॥ (१७६२)

वाजस्य मा प्रसव उद्ग्राभेणोदग्रभीत् ।
अधा सपत्नानिन्द्रो मे निग्राभेणाधराँ२॥ अकः ॥ ३ ॥ (१७६३)

उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन ।
अधा सपत्नानिद्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम् ॥ ४ ॥ (१७६४)

अथ चित्याग्न्यारोहणम् ।

क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यं हस्तेषु बिभ्रतः ।
दिवस्पृष्टं स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वम् ॥ १ ॥ (१७६५)

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्ने रग्ने पुरो अग्निर्भवेह ।
विश्वा आशादीद्यानो विभाह्यूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥२॥ (१७६६)

पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद्दिवमारुहम् ।
दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ज्योतिरगामहम् ॥ ३ ॥ (१७।६७)
स्वर्यन्तोनापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतो धारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥ ४ ॥ (१७।६८)
अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतां चक्षुर्देवाना मुत मर्त्यानाम् ।
इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः स्वर्यन्ति यजमानाः स्वस्ति ॥५॥ (१७।६९)

अथ स्वयमातृणास्थापितेऽग्नौ श्वेतवत्सापयोहोमः ।

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापये ते शिशुमेकं समीची ।
द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥१॥(१७।७०)
अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धञ्छतं ते प्राणाः सहस्रं व्यानाः ।
त्वं साहस्रस्य राय ईशिषे तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा ॥ २ ॥ (१७।७१)

अथ स्वयमातृणायामग्निस्थापयति ।

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे पृथिव्याः सीद ।
भासान्तरिक्षमापृण ज्योतिषा दिवमुत्तभान तेजसा दिश उद्दृंह ॥१॥(१७।७२)
आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वं योनिमासीद साधुया ।
अस्मिन् सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत ॥२॥ (१७।७३)

अथ त्रिःसमिदाधानम् ।

तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् ।
यामस्य कण्वो अदुहत् प्रपीनां सहस्रधारां पयसा महीं गाम् ॥१॥ (१७।७४)
विधेम ते परमे जन्मन्नग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे ।
यस्माद्योने रुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ २ ॥ (१७।७५)
प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नो ऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ ।
त्वां शश्वन्त उपयन्ति वाजाः ॥ ३ ॥ (१७।७६)

अथ स्रौवहोमः—वैश्वकर्मण होमाः ।

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् ।
ऋध्यामा त ओहैः ॥ १ ॥ (१७।७७)
चित्तं जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा इहागमन् वीतिहोत्रा ऋतावृधः ।
पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाहादाभ्यं हविः ॥२॥ (१७।७८)

अथ पूर्णाहुति होमः ।

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त धामप्रियाणि ।

सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्तयोनीरापृणस्व घृतेन स्वाहा ॥१॥(१७।७९)

अथ सप्ततिर्मारुतहोमाः। अन्ते मारुत जपश्चैवेतः।

शुक्रज्योतिश्च १ चित्रज्योतिश्च २ सत्यज्योतिश्च ३ ज्योतिष्माँश्च ४।
शुक्रश्च ५ ऋतपाश्चा ६ त्यं हाः ७ ॥ १ ॥ (१७।८०)
ईदृङ् १ चान्यादृङ् २ च स दृङ् ३ च प्रति सदृङ् ४ च।
मितश्च ५ सम्मितश्च ६ सभराः ७ ॥ २ ॥ (१७।८१)
ऋतश्च १ सत्यश्च २ ध्रुवश्च ३ धरुणश्च ४ धर्त्ता च ५
विधर्त्ता च ६ विधारयः ॥ ३ ॥ (१७।८२)
ऋतजिच्च १ सत्यजिच्च २ सेनजिच्च ३ सुषेणश्च ४
अन्तिमित्रश्च ५ दूरे अमित्रश्च ६ गणः ७ ॥ ४॥ (१७।८३)
ई दृक्षास एतादृक्षास ऊ षु णः स दृक्षास प्रतिदृक्षास एतन।
मितासश्च सम्मितासो नो अद्य सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मिन् ॥५॥ (१७।८४)
स्वतवाँश्च प्रवासी च सान्तपनश्च गृहमेधी च।
क्रीडी च शाकी चोज्जेषी ॥ ६ ॥ (१७।८५)
उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च।
सासह्वाँश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहाः ॥ ७ ॥
इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनु वर्त्मानोऽभवन्
यथेन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनु वर्त्मानो ऽभवन्।
एवमिमं यजमानं दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु ॥ (१७।८६)

अथ वसोर्धारास्तुति जपः (१३)

इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रपी नमग्ने सरिरस्य मध्ये ।
उत्सं जुषस्व मधु मन्तमर्वन् समुद्रियं सदनमाविशस्व ॥ १ ॥ (१७।८७)
घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम ।
अनुष्व धमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥२॥ (१७।८८)
समुद्रादूर्मिमधुमाँ २॥ उदार दुपांशुना सममृतत्वमानट् ।
घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥३॥ (१७।८९)
वयं नाम प्रब्रवामा घृतस्यास्मिन् यज्ञे धारयामा नमोभिः ।
उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुः शृङ्गो ऽवमीद्गौर एतत् ॥४॥ (१७।९०)
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ २॥ आविवेश ॥५॥ (१७।९१)
त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविन्दन् ।
इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः ॥ ६ ॥ (१७।९२)
एता अर्षन्ति हृद्यात्समुद्राच्छतव्रजा रिपुणा नावचक्षे ।
घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥ ७ ॥ (१७।९३)
सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।
एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगा इव क्षिपणो रीषमाणाः ॥ ८ ॥ (१७।९४)
सिन्धो रिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः पतयन्ति यह्वाः ।
घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन्नूर्मिभिः पिन्वमानः ॥९॥ (१७।९५)
अभिप्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम्
घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥१०॥ (१७।९६)

कन्या इव वहतुमेतवा उ अञ्ज्याञ्जाना अभिचाकशीमि ।
यत्र सोमः सूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत् पवन्ते ॥११॥ (१७.९७)
अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ।
इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत् पवन्ते ॥१२॥ (१७.९८)
धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे हृद्यन्तरायुषि ।
अपामनीके समिथे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं तऊर्मिम् ॥१३॥ (१७.९९)

अथ वसोर्धाराहोमोऽष्टानुवाकैः ।

(तत्र १ काम्यहोमो, २ अर्धेन्द्रहोमो, ३ ग्रहहोमो, ४ यज्ञक्रतुहोमः, ५ स्तोमहोमो ६ वयोहोमो,
७ नामग्र हहोमः, ८ कल्पहोमः इत्यष्टौ होमाः)

वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे
क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे
ज्योतिश्च मे स्वश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १ ॥ (१८।१)

प्राणश्च मे ऽपानश्च मे व्यानश्च मे ऽसुश्च मे चित्तञ्च मे
आधीतञ्च मे वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रञ्च मे
दक्षश्च मे बलञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥ (१८।२)

ओजश्च मे सहश्चमे आत्मा च मे तनूश्च मे शर्म च मे
वर्म च मेऽङ्गानि च मे ऽस्थीनि च मे परूंषि च मे शरीराणि
च मे आयुश्च मे जरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥ (१८।३)

ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यश्च मे मन्युश्च मे भामश्च मे ऽमश्च मे ऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राघिमा च मे वृद्धञ्च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥
(१८।४)

सत्यञ्च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनञ्च मे विश्वञ्च मे महश्च मे क्रीड़ा च मे मोदश्च मे जातञ्च मे जनिष्यमाणञ्च मे सूक्तञ्च मे सुकृतञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥ (१८ ५)

ऋतञ्च मे ऽमृतञ्च मे ऽयक्ष्मञ्च मे ऽनामयश्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वञ्च मे ऽनमित्रञ्च मे ऽभयञ्च मे सुखञ्च मे शयनञ्च मे सूषाश्च मे सुदिनञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥ (१८।६)

यन्ता च मे धर्त्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वञ्च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रञ्च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरञ्च मे लयश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥ (१८।७)

शञ्च मे मयश्च मे प्रियञ्च ऽनुकामश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥ (१८।८)

ऊर्क् च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतञ्च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च म औद्भिद्यञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥ (१८।९)

रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टञ्च मे पुष्टिश्च मे विभु च मे
प्रभु च मे पूर्णञ्च मे पूर्णतरञ्च मे कुयवञ्च मे ऽक्षितञ्च मे
ऽन्नञ्च मे ऽक्षुच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १० ॥ (१८।१०)

वित्तञ्च मे वेद्यञ्च मे भूतञ्च मे भविष्यच्च मे सुगञ्च मे
सुपथ्यञ्च म ऋद्धिश्च म ऋद्धिश्च मे क्लृप्तञ्च मे क्लृप्तिश्च मे
मतिश्च मे सुमतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥११॥ (१८।११)

व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे
खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मे ऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे
नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥१२॥ (१८।१२)

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे
सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यञ्च मे ऽयश्च मे श्यामञ्च
मे लोहञ्च मे सीसञ्च मे त्रपु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥१३॥ (१८।१३)

अग्निश्च म आपश्च मे वीरुधश्च म ओषधयश्च मे कृष्टपच्याश्च
मे ऽकृष्टपच्याश्च मे ग्राम्याश्च मे पशव आरण्याश्च मे वित्तञ्च मे
वित्तिश्च मे भूतं च मे भूतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥१४॥ (१८।१४)

वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मे ऽर्थश्च म
एमश्च म इत्या च मे गतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥ (१८।१५)

इति काम्यहोमानुवाकः ॥ १ ॥

अथ अर्धेन्द्रहोमो वसोर्धाराहोमः ।

अग्निश्च म इन्द्रश्च मे, सोमश्च म इन्द्रश्च मे, सविता च म
इन्द्रश्च मे, सरस्वती च म इन्द्रश्च मे, पूषा च म इन्द्रश्च मे
बृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च मे, यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १ ॥ (१८।१६)

मित्रश्च म इन्द्रश्च मे, वरुश्च म इन्द्रश्च मे, धाता च म
इद्रश्च मे, त्वष्टा च म इन्द्रश्च मे, मरुतश्च म इन्द्रश्च मे,
विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च मे, यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥ (१८।१७)

पृथिवी च म इन्द्रश्च मे, ऽन्तरिक्षश्च म इन्द्रश्च मे, द्यौश्च म
इन्द्रश्च मे, नक्षत्राणि च म इन्द्रश्च मे, दिशश्च म इन्द्रश्च मे,
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥ (१८।१८)

इत्यर्धेन्द्रानुवाकः ॥ २ ॥

अथ ग्रहहोमाः ।

अंशुश्च[१] मे, रश्मिश्च[२] मे, ऽदाभ्यश्च[३] मे, ऽधिपतिश्च[४] म,
उपांशुश्च[५] मे, ऽन्तर्यामश्च[६] म, ऐन्द्रवायवश्च[७] मे, मैत्रावरुणश्च[८] म,

आश्विनश्च[९] मे, प्रतिप्रस्थानश्च[१०] मे, शुक्रश्च[११] मे, मन्थी[१२] च मे, यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १ ॥ (१८।१९)

आग्रयणश्च[१३] मे, वैश्वदेवश्च[१४] मे, ध्रुवश्च[१५] मे, वैश्वानरश्च[१६] म, ऐन्द्राग्नश्च[१७] मे, महावैश्वदेवश्च[१८] मे, मरुत्वतीयाश्च[१९] मे, निष्केवल्यश्च[२०] मे, सावित्रश्च[२१] मे, सारस्वतश्च[२२] मे, पात्नीवतश्च[२३] मे, हारियोजनश्च[२४] मे, यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥ (१८।२०)

स्रुचश्च[२५] मे, चमसाश्च[२६] मे, वायव्यानि[२७] च मे, द्रोणकलशश्च[२८] मे, ग्रावाणश्च[२९] मे, ऽधिषवणे[३०] च मे, पूतभृच्च[३१] म, आधवनीयश्च[३२] मे, वेदिश्च[३३] मे, बर्हिश्च[३४] मे, ऽवभृथश्च[३५] मे, स्वगाकारश्च[३६] मे, यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥ (१८।२१)

इति महानुवाकः ॥ ३ ॥

अथ यज्ञक्रतु होमाः ।

अग्निश्च मे, घर्मश्च मे, ऽर्कश्च मे, सूर्य्यश्च मे, प्राणश्च मे, ऽश्वमेधश्च मे, पृथिवी च मे, ऽदितिश्च मे, दितिश्च मे, द्यौश्च मे, ऽङ्गुलयः शक्वरयो दिशश्च मे, यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥१॥ (१८।२२)

व्रतञ्च म, ऋतवश्च मे, तपश्च मे, सम्वत्सरश्च मे, ऽहोरात्रे ऊर्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च मे, यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥ (१८।२३)

इति यज्ञक्रत्वनुवाकः ॥ ४ ॥

अथायुग्मस्तोमयुग्मस्तोम होमौ ।

एका च मे तिस्रश्च मे, तिस्रश्च मे पञ्च च मे, पञ्च च मे सप्त च मे, सप्त च मे नव च मे, नव च म एकादश च म, एकादश च मे त्रयोदश च मे, त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे, पञ्चदश च मे सप्तदश च मे, सप्तदश च मे नवदश च मे, नवदश च म एकविंशतिश्च म, एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे, त्रयोविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे, पञ्चविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे, सप्तविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मे, नवविंशतिश्च म एकत्रिंशच्च म, एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे, यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १ ॥ (१८।२४)

चतस्रश्च मे ऽष्टौ च मे, ऽष्टौ च मे द्वादश च मे, द्वादश च मे षोडश च मे, षोडश च मे विंशतिश्च मे, विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे, चतुर्विंशतिश्च मे ऽष्टाविंशतिश्च मे, ऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशतिश्च मे, द्वात्रिंशतिश्च मे षट्त्रिंशच्च मे, षट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे, चत्वारिंशच्च मे ऽष्टाचत्वारिंशच्च मे, यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥ (१८।२५)

इति स्तोमानुवाकः ॥ ५ ॥

अथ वयो होमः ।

त्र्यविश्च मे त्र्यवी च मे, दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे,
पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे, त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे,
तुर्य्यवाट् च मे तुर्य्यौ ही च मे, यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १ ॥ (१८।२६)

पष्ठवाट् च मे पष्ठौ ही च म, उक्षा च मे वशा च म, ऋषभश्च मे
वेहच्च मे, ऽनड्वाँश्च मे धेनुश्च मे, यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥ (१८।२७)

इति वयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ नामग्राह होमः ।

"वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, पिजाय स्वाहा, क्रतवे स्वाहा,
वसवे स्वाहा, ह्र्पतये स्वाहा, ह्ने मुग्धाय स्वाहा, मुग्धाय वैनं
शिनाय स्वाहा, विनंशिन आन्त्यायनाय स्वाहा, न्त्याय भौवनाय
स्वाहा, भुवनस्य पतये स्वाहा, ऽधिपतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा ।
इयं ते राण्मित्राय यन्तासि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां
त्वाऽधिपत्याय ॥ १ ॥ (१८।२८)

इति नामग्रहानुवाकः ॥ ७ ॥

अथ कल्प होमः ।

"आयु र्यज्ञेन कल्पतां, प्राणो यज्ञेन कल्पतां, चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां,
श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां, वाग् यज्ञेन कल्पतां, मनो यज्ञेन कल्पता-
मात्मा यज्ञेन कल्पतां, ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां, ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां,
स्वर्यज्ञेन कल्पतां, पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां, यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ।
स्तोमश्च, यजुश्च, ऋक् च, साम च, बृहच्च, रथन्तरं च ।
स्वर्देवा अगन्मा ऽमृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूम वेट् स्वाहा ॥ (१८।२९)

इति कल्पानुवाकः ॥ ८ ॥

॥:-:॥ इत्यष्टानुवाका वसोर्धारा होमाः ॥:-:॥

अथ वाजप्रसवीय होमः ।

"वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे ।
यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्मसाविषत् ॥१॥
(१८।३०)

विश्वे अद्यमरुतो विश्व ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः ।
विश्वे नो देवा अवसा गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥२॥ (१८।३१)

वाजः नः सप्त प्रदिशश्चतस्रोवा परावतः ।
वाजो नो विश्वै र्देवै र्धनमाताविहावतु ॥ ३ ॥ (१८।३२)

वाजो नो अद्य प्रसु वाति दानं वाजो देवाँ २॥ ऋतुभिः कल्पयाति ।
वाजो हि मा सर्व वीरं जजान विश्वा आशा वाजपतिर्जयेयम् ॥४॥ (१८।३३)
वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवान् हविषा वर्धयाति ।
वाजो हि मा सर्व वीरं चकार सर्वा आशा वाजपति र्भवेयम् ॥५॥ (१८।३४)

सं मा सृजामि पयसा पृथिव्याः सं मा सृजाम्य द्भिरोषधीभिः ।
सो ऽहं वाजं सनेयमग्ने ॥ ६ ॥ (१८।३५)

पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाः ।
पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ ७ ॥ (१८।३६)

अथ यजमानाभिषेकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनो र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रे णाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥१॥ (१८।३७)

अथ द्वादशराष्ट्रभृद्धोमः ।

ऋताषाडृत धामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयो ऽप्सरसो मुदो नाम ।
सन इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ १ ॥ (१८।३८)

संहितो विश्वसामा सूर्य्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयो ऽप्सरस आयुवो नाम ।
स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥२॥ (१८।३९)
सुषुम्णः सूर्य्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भे कुरयो नाम ।
स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥३॥ (१८।४०)
इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापो अप्सरस ऊर्जो नाम ।
स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥४॥ (१८।४१)
भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरस स्तावा नाम ।
स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ५ ॥ (१८।४२)
प्रजापति र्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्य ऋक् सामान्यप्सरस एष्टयो नाम ।
स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ६ ॥ (१८।४३)

अथ रथशीर्ष होमः ।

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य त उपरि गृहा यस्य वेह ।
अस्मै ब्रह्मणे ऽस्मै क्षत्राय महि शर्म यच्छ स्वाहा ॥ १ ॥ (१८।४४)

अथ वातहोमः ।

समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूर्मयोभूरसि मा वाहि स्वाहा ॥ १ ॥
मारुतो ऽसि मरुतां गणः शम्भूर्मयोभूरसि मा वाहि स्वाहा ॥ २ ॥
अवस्यूरसि दुवस्वाञ्छम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ॥ ३ ॥ (१८।४५)

अथ रुक्मती होमाः ।

यास्ते अग्ने सूर्य्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ।
ताभिर्नो अद्य सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ॥ १ ॥ (१८।४६)
या वो देवाः सूर्य्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः ।
इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभो रुचं नो धत्त बृहस्पते ॥ २ ॥ (१८।४७)
रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्कृधि ।
रुचं विश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥ ३ ॥ (१८।४८)

अथ वारुणी होमाः ।

तत्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान स्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेडमानो वरुणे ह वोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः ॥ १ ॥ (१८।४९)

अथार्काश्वमेधसन्तति होमाः ।

स्वर्ण घर्मः स्वाहा । स्वर्णाऽर्कः स्वाहा । स्वर्ण शुक्रः स्वाहा ।
स्वर्ण ज्योतिः स्वाहा । स्वर्ण सूर्य्यः स्वाहा ॥ (१८।५०)

अथ परिधिष्वग्नियोजनजपः ।

अग्निं युनज्मि शवसा घृतेन दिव्यं सुपर्णं वयसा बृहन्तम् ।
तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपंस्वो रुहाणा अधिनाक मुत्तमम् ॥१॥ (१८।५१)
इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणौ याभ्यां रक्षांस्यपहस्यग्ने ।
ताभ्यां पतेम सुकृतासु लोकं यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ २ ॥
(१८।५२)
इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः ।
महान् सधस्थे ध्रुव आ निषत्तो नमस्ते अस्तुमा मा हिंसीः ॥३॥ (१८।५३)

अथ परिधिसन्ध्योरग्निविमोचनं जपः ॥२॥

दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिरुर्ग पामोषधीनाम् ।
विश्वायुः शर्म सप्रथा नम स्पथे ॥ १ ॥ (१८।५४)
विश्वस्य मूर्धन्नधितिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते हृदयमप्स्वायु रपोदत्तो दधिंभिनत्त ।
दिवस्पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्यव ॥ २ ॥ (१८।५५)

अथ समिष्ट यजुर्होमः ।

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः ।
तस्य न इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणे हागमेः ॥ १ ॥ (१८।५६)

इष्टो अग्निराहुतः पिपर्तु न इष्टं हविः।
स्वगेदं देवेभ्यो नमः ॥ २ ॥ (१८।५७)

अथाष्टौ वैश्वकर्मण होमाः।

यदाकूतात् समसुस्रोद्धृदो वा मनसो वा सम्भृतं चक्षुषो वा।
तदनुप्रेत सुकृतामु लोकं यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥१॥(१८।५८)
एतं सधस्थ परि ते ददामि यमावहाच्छेवधिं जातवेदाः।
अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र तं स्मजानीत परमे व्योमन् ॥ २ ॥ (१८।५९)
एतं जानाथ परमे व्योमन् देवाः सधस्था विद रूपमस्य।
यदागच्छात् पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्त्ते कृणवाथाविरस्मै ॥ ३ ॥ (१८।६०)
उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्त्ते संसृजेथामयञ्च।
अस्मिन् सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत ॥४॥ (१८।६१)
येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम्।
तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५ । (१८।६२)
प्रस्तरेण परिधिना स्रुचा वेद्या च बर्हिषा।
ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६ ॥ (१८।६३)
यद्दत्तं यत्परादानं यत् पूर्त्तं याश्च दक्षिणाः।
तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ७ ॥ (१८।६४)
यत्र धारा अनपेता मधोर्घृतस्य च याः।
तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ८ ॥ (१८।६५)

अथ नामकरणम् ।

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।
अर्कस्त्रिधा तू रजसो विमानो ऽजस्रो घर्मो हवि रस्मि नाम ॥१॥ (१८।६६)
ऋचो नामास्मि यजूंषि नामास्मि सामानि नामास्मि ।
ये अग्नयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामधि तेषामसि त्वमुत्तमः
प्र नो जीवातवे सुव ॥ २ ॥ (१८।६७)

अथान्ते समृध्युपस्थानं सप्तभिरष्टाभिर्दशभिर्वा ।

(वार्त्रघ्नीभ्याम् । वैमृधीभ्याम् । वैश्वानरीभ्याम् । कामवतीभ्याम् । ऐन्द्राग्नीभ्याम्)

वार्त्र हत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इन्द्र त्वावर्तयामसि ॥१॥ (१८।६८)
सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सम्पिणक् कुणारुम् ।
अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥ २ ॥ (१८।६९)
वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
यो अस्माँ२॥ अभिदासत्यधरं गमया तमः ॥ ३ ॥ (१८।७०)
मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आजगन्था परस्याः ।
सृकं संशाय पविमिन्द्रतिग्मं वि शत्रून् ताढि विमृधो नुदस्व ॥४॥ (१८।७१)
वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः । अग्निनः सुष्टुतीरुप ॥५॥ (१८।७२)

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधी राविवेश ।
वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषस्यातु नक्तम् ॥ ६ ॥
(१८।७३)

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरम् ।
अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजराजरं ते ॥ ७ ॥ (१८।७४)
वयं ते अद्यररिमा हि काममुत्तान हस्ता नमसोपसद्य ।
यजिष्ठे न मनसा य क्ष देवानस्रे धतामन्मना विप्रो अग्ने ॥८॥ (१८।७५)
धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मादेवो बृहस्पतिः ।
स चेतसो विश्वेदेवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे ॥ ९ ॥ (१८।७६)
त्वं यविष्ठ दाशुषो नॄँः पाहि शृणुधी गिरः ।
रक्षा तोकमुतत्मना ॥ १० ॥ (१८।७७)

इत्याग्निचयन मन्त्रसंहिता सम्पूर्णा ।

विद्यावाचस्पतिः श्रीमान् *महार्घ्यमधुसूदनः ।
अग्निग्रन्थं व्यधात्तेन प्रीयतां यज्ञपुरुषः ॥ १ ॥

इति श्रीमधुसूदनविनिर्मिते-यज्ञसरस्वतीग्रन्थे-
अग्निचयनंनाम द्वितीयं काण्डं
॥ सम्पूर्णम् ॥ २ ॥

अतः परं तृतीयं **खिलकाण्डं** तथा चतुर्थं **उपरिकाण्डं** प्रदर्शयिष्यते ।

---

* यस्मिन् वत्सरे ग्रन्थकर्त्ता स्वजन्मना महीमिमाममण्डयत् तस्मिन् वत्सरे मिथिला प्रान्ते महद् भिक्षमासीत, अन्नमति महर्घं जातम्, तेन मातापितरौ तां घटनां स्मृत्वा प्रियशब्दैः मिथिला भाषायाम् (महगू) इति ग्रन्थकर्तारं सम्बोधयतः स्म, तस्यैव मातापितृदत्तस्य नाम्नोऽनुवादः ग्रन्थकर्त्रा महार्घ्य शब्देन कृतः ।

हन्त ! अनयोः काण्डयोः प्रारम्भात् पूर्वमेव ग्रन्थकर्ता लोकमिममत्यजत् ।

सम्पादक ।

शुद्धि-पत्रम्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
५	२५	दृंहस्व	दृंहस्व
७	१	विश्वधायः	विश्व धायाः
८	१६	भूर्भुवर्देव सवितस्त्वां	भूर्भुवः स्वर्देव सवितस्त्वा
८	२३	वाचस्पते	ॐ वाचस्पते
८	२७	भाग परिहरणाद्वा	भागपरिहरणा दिद्वा
९	६	यजमानं वाचं	यजमानवाचं
९	१२	कर्तृत्वभपहूय	कर्तृत्वमपनीय
१०	५	मुष्टिम्	कुश मुष्टिम्
१०	२०	शालतः	शालातः
१२	२३	आतश्चायं	अतश्चायं
१२	२५	भागधु	भागधुक्
१४	५		पवित्रे
१४	१७	तदर्थमेताभ्यामुत्पनन्ति	तदर्थमेताभ्यामुत्पुनाति
१८	२५	प्रतिगृभ्णानु	प्रति गृभ्णा तु
२१	६	स्योर्ध्वचितः	स्थोर्ध्वचितः
२१	१३	दिव	दिवं
२९	१९	देवयजनि ओषध्यास्ते	देवयजन्योषध्यास्ते
३०	१	पृथिव्या	पृथिव्यां
३०	२१	तमसा	तमतो
३२	२१	विस्टपो	विस्तृपो
३४	२६	मे भव यजुपे	मे भव यजुषे यजुपे
३८	३	इहम काष्ठ	इध्म काष्ठ
३८	१३	तृणेद्वयं	तृणद्वयं
३८	२४	सव्याशून्ये	सव्याशून्ये
४२	१२	अग्नेष्ट्वास्पेन	अग्नेष्ट्वास्येन

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
४३	२७	प्रसवेनामोहामि	प्रसवेनापोहामि
४४	२५	चक्षुष्या	चक्षुण्या
४५	११	बृहन्त	बृहन्तः
४६	८	सुखदा	सुषदा
४७	६	रङ्क्ता	रङ्क्तां
४७	७	”	”
४८	७	निर्भक्तौयो	निर्भक्तोयो
५१	१७	रक्षासिवेदिषदः	रक्षासिवेदिषदः
५१	२१	प्रतिमुंचमानाः	प्रतिमुंचमाना
५२	५	भागं पितर आवृषायध्वम्	भाग मावृषायध्वम्
५२	६	यथा भागमवीवृषत्	यथा भागमवृषायिषत्
५४	१४	शोविषे	शोचिषे
५४	१६	यविष्टय	यविष्ठय
५४	२१	अग्नेः	अग्ने

५४ ६ समिधाऽग्निं ·· ················ जुहोतन इत्यादि मन्त्रस्य टिप्पणी—
समिधाग्निमित्यारभ्य चत्वारोऽप्ये ते मन्त्र प्रयोगाः शतपथे न सन्ति ।

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
५५	३	सीमधो	समिधो
५६	१	काचिछक्तिर्वाधाख्या	काचिच्छक्तिर्वाय्वाख्या
५६	३	जीवन हेतोरौष्णस्य	जीवनहेतोरोष्ण्यस्य
५८	६	अथाग्नेयस्तिस्रः	अथाग्नेय्यस्तिस्रः
५८	१५	विश्वं	विभ्वं
५९	६	वपुष्पद्	वपुष्युद
५९	२४	श्रुति	श्रुतिः
६०	४	वस्मिन	वस्मिन्
६१	१५	भवे	भव
६१	२९	दित्रणाय	दित्राणाय
६२	२	हवमरुष्पाणो	हवमरुष्याणो

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
६२	८	नुक्तष्य	नुरुष्य
६३	४	धूर्तिहिंसा	धूर्तिर्हिंसा
६३	६	भयाह्योषु	भयाह्येषु
६३	६	गछतां	गच्छतां
६३	१३	नः	न
६३	२३	बुद्धिः	बुद्धीः
६४	१५	जनमगात्वेव	जनमगत्वेव
६४	१५	प्राप्प	प्राप्य
६४	१७	विश्ववदेस	विश्ववेदस
६५	१०	येथु	येषु
६८	३	नमस्करोतीत्याह्	नमस्करोतीत्याह
६८	१४	रिषस्याहि	रिषस्पाहि
७१	७	वृतौ	वृत्तौ
७१	२५	श्रेयस्करद्	श्रेयसस्करद्
७५	१३	आप	आपः
७५	१४	एताः	एता
७५	२२	घृतने	घृतेन
७५	२३	वहन्ति देवी	प्रवहन्ति देवीः
७६	८	शिवा	शिवां
७६	११	कल्याणी	कल्याणीं
७६	२०	जक्षुर्मे	चक्षुर्मे
७७	८	रश्छिद्र	रच्छिद्र
७७	१६	वयनीयं	वननीयं
७८	४	पर	परं
७९	२	शिलपस्थस्ते	शिल्पे स्थस्ते
७९	४	देवतयौः	देवतयोः
८०	२	नोविः	नीविः
८०	७	भुव	भुव

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
८०	२७	पठेत	पठेत्
८१	५	वनस्यत्यो	वनस्पत्यो
८१	८	भिष्टपे	भिष्टये
८२	६	प्रजाम	प्रजाम्
८३	१८	देवेषु	देवे च
८४	१६	यन्त्रतशीय	यन्त्रमशीय
८४	२३	वद्ध्व	वद्ध्वा
८४	२३	हिरण्यमुद्धृ	हिरण्यमुद्धृत्य
८४	२४	मुक्रमसि	शुक्रमसि
८५	८	पूषाध्वनस्पा	पूषाध्वनस्पा
८५	१०	वर्त्तयतु	वर्तयतु
८५	११	चित्तं	चित्त
८५	१३	त्व	त्वं
८६	१४	वस्वस्यदिति	वस्व्यस्यदिति
८६	२१	आदित्यास्त्वा	आदित्यस्त्वा
८७	११	प्रति गृह्णाति	प्रतिगृह्णाति
८७	१६	रायस्योषेण	रायस्पोषेण
८८	११	व्र्तात्	व्रूतात्
८८	२०	क्रीणातिस्वानां	क्रीणातिगच्छतिस्वानां
८८	२३	आस्माकोऽसी	आस्माकोऽसि
८९	५	तस्निन्	तस्मिन्
८९	१८	बध्नाभि	बध्नामि
९०	१६	भवन्तु	भुवन्
९०	१६	पशुनाक्रिय से	पशुना क्रीयसे
९०	२१	तयो	तपो
९१	१४	वरूण	वारूण
९१	२०	अभेन्द्र	अत्रेन्द्र
९१	२०	अभेन्द्रो	अत्रेन्द्रो

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
६३	१४	हत्सु	हृत्सु
,,	,,	विद्वग्नि	विद्वग्निं
,,	१६	जाठराग्निम्	जठराग्निम्
,,	१७	द्यलोके	द्यु लोके
६४	६	उत्सावतं	उत्सावेतं
६७	११	पदत्तालन	पादत्तालन
६६	५	मदमप्रयुच्छन	सदमप्रयुच्छन्
१००	२२	प्यायताम्	प्यायतामा
१००	२३	सखीन	सखीन्
१०२	४	हिरण्मया	हिरण्मयी
१०३	१३	पूर्वार्द्ध	पूर्वार्द्धे
१०४	१०	सिह्यसि	सिंह्यसि
,,	११	,,	,,
,,	,,	सुन्धश्च	सुन्धस्व
,,	१२	सिह्यसि	सिंह्यसि
१०५	८	वार	वार्
१०६	२०	अग्नि	अग्नि
१०७	१०	सावित्र्ययर्चा	सावित्र्यर्चा
१०६	१	गाष्ठमा वदतं	गोष्ठमा वदतं
१०६	१८	रुगांयः	रुगायः
१०६	२३	स्थूण	स्थूणा
११०	११	स्थणे	स्थूणे
११०	२१	हविर्धानाख्ये	हविर्धानाख्यं
१११	६	श्नप्रे	श्नप्त्रे
११२	५	बाहूभ्यां	बाहुभ्यां
११२	७	दनुष्ठातणां	दनुष्ठातॄणां
११२	११	पदेशान	प्रदेशान्
११२	१४	बृहद्वा	बृहद्वा

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
११५	६	स्थः	स्थ
११५	११	यूपावट वद्	यूपावट वद
११५	१३	अश्विनो	ऽश्विनो
११६	२	यवयास्मद्देषो	यवयास्मद्वेषो
११७	१	पितृणा	पितॄणा
११६	६	अग्नीनां	अग्नीना
१२०	२०	प्रतक्ता	प्रतक्ता
१२१	६	बुध्न्य	बुध्न्यः
१२२	१६	देषेभ्यो	द्वेषेभ्यो
१२३	१०	भुयिष्ठां	भूयिष्ठां
१२४	११	द्मन्	द्भन्
१२४	१४	कृष्णाजिने	कृष्णाजिने
१२४	१८	ननुष्यान्	मनुष्यान्
१२६	३	अत्यभ्यान्	अत्यन्यान्
,,	४	वनस्यते	वनस्पते
१२६	४	चषालमुभयोऽक्तं	चषालमुभयतोऽक्तं
,,	८	अन्तरिक्षं	आन्तरिक्षं
,,	१६	परशं	परमं
१३०	१४	दृंहायुर्दृंह	दृंहायुर्दृंह प्रजां दृंह
१३४	१४	रेबती	रेवति
,,	१५	हविषम्	हविषस्
१३६	१३	नाभिते	नाभिंते
,,	,,	ढ्रमे	मेढ्रं
,,	१४	चरित्रस्ते	चरित्रास्ते
,,	१८	आप्यायताम्	आप्यायताम्
,,	१६	एकशाङ्गां	एकशृङ्गां
१३६	१	मारुत	मारुतं
,,	६	नृंतृं	नृतं

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
१३९	१२	भिधार्य्यं	भिधार्य्यं
,,	१८	श्रीणात्वापसत्वा	श्रीणात्तापस्त्वा
१४०	१८	निदीष्यत्	निदीध्यत
१४१	१२	समुद्र	समुद्रं
१४१	१३	वरुणो	वरुणौ
,,	१६	अग्नि	अग्निं
१४२	१४	दुर्निंत्रिया	दुर्मित्रिय
,,	,,	द्विष्टि य	द्वेष्टि यं
१४४	८	सुर्य्यः	सूर्यः
१४५	१८	ययच्छ	यच्छ
१४६	१५	शस्थमाने	शस्यमाने
१४६	१६	स्रचा	स्रुचा
१४७	४	प्रपांनपाद्	अपांनपाद्
१४८	१४	मृहीत्वा	गृहीत्वा
१५०	७	कृण्यघि	कृण्यधि
,,	८	तन्वाख्येय	तन्वाख्येन
,,	१४	वृत्रसुरो	वृत्रतुरो
१५१	४	त्वामभिपुणोमि	त्वामभिषुणोमि
,,	१४	अदेशान	प्रदेशात्
१५५	२	लव्धाः	लब्धाः
१५६	३	अशुभ्यां	अंशुभ्यां
१५८	२	माजमींत्याह	माग्मींत्याह
१५८	४	हेतोऽसौ	हतोऽसौ
१५९	११	देवेभ्यः	दिवेभ्यः
१६२	२	देवता	देवा
१६३	३	मधु ब्रह्मणो	मधुब्राह्मणो
,,	११	बर्हिषद्	बर्हिषदं

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
१६३	१३	माशु	माशुं
१६४	८	दातव्यस्वगवेत्तारं	दातव्यस्वर्गवेत्तारं
,,	२१	देवस्त्वा	देवास्त्वा
१६६	१४	वृहस्यति	वृहस्पति
,,	१६	सोमःक्रियमाणः	क्रियमाणः सोमः
१७०	१५	त्यन्	त्वम्
१७४	६	जातमग्नि	जातमग्निम्
१७५	१६	शात्रशून्या	शत्रुशून्या
,,	१६	द्रप्सः	द्रप्स
,,	१६	अंशुर्प्रां	अंशुर्ग्रां
१८०	५	द्या	घा
१८३	८	नान्तो	नाम्नो
,,	१०	षरिचरन्ति	परिचरन्ति
१८४	११	शुर	शूर
१८५	२	मारयसङ्गमामादपनुदस्व	मारयशात्रूनसङ्ग्रामादपनुदस्व
१८५	११	अस्मद्र्यचरगू	अस्मद्र्यग्
१८६	४	इन्ट्रो	इन्द्रो
१८६	८	वर्धते	र्वधते
,,	६	बस्त्रबद्धं	वस्त्रवद्धं
,,	,,	सुवर्णं	स्वर्णं
,,	११	देत्र	देवं
१८७	६	प्रमिनन्दन्	प्रभिनन्दन
,,	१०	यूर्वंण	पूर्वंण
,,	११	अभितन्त्रयते	अभिमन्त्रयते
,,	१४	मर्त्यां	मूर्त्यां
,,	१४	स्वरूपभा	स्वरूपमा
१८६	१३	मह्यमन्तं	मह्यमन्नं
१६१	२	सेवते	सेवसे

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
१६३	८	विवस्वन्तादित्यष	विवस्वन्नादित्यैष
१६३	१७	षुंस्त्वविशिष्टः	पुंस्त्वविशिष्टः
१६३	१८	श्रथा	अधा
१६४	१	सावित्रहग्रः	सावित्रग्रहः
१६४	४	श्वो	श्वौ
१६४	१३	यज्ञकर्म्ना	यज्ञकर्मा
१६५	४	सुप्रतिष्ठा	सुप्रतिष्ठानो
१६५	१३	इन्द्रो	इन्दो
१६६	१	महते	महतो
,,	२	ब्राह्मारा	ब्राह्मणा
,,	३	सथर्द्धयेयम्	समर्द्धयेयम्
१६७	५	ऋकसाममंत्राभ्यां	ऋक्साममंत्राभ्यां
,,	,,	ऋकसामाभ्यां	ऋक्सामाभ्यां
१६६	४	सू रभिर्मघवन्	सूरिभिर्मघवन्
२००	१५	सर्ववीरस्नज्जषस्व	सर्वबीरस्तज्जुषस्व
२०२	५	थत्र	अथ
२०४	१०	रिपस्याहि	रिपस्पाहि
२०५	४	गर्भाजरायुणा	गर्भोजरायुणा
,,	८	समुद्रः	सह
,,	१३	यज्ञिया	यज्ञियो
२०६	१६	पिष्टतां	पिप्तृतां
२०७	११	जात	जातः
२१३	१२	कलश	कलशं
२१६	१२	त्रिष्टपछन्दसं	त्रिष्टुपछन्दसं
२१७	१०	सोम	सोमः
२१७	१४	मेध्यानामपां	मेध्यानामपां
,,	१४	,,	,,
,,	१५	,,	,,

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
२१८	२	पाथोपीहि	पाथोऽपीहि
२१८	११	धरुणे	धरुणो
२१९	७	सोम	साम
२२०	५	सुवारा	सुवीरा
,,	८	थश्र	अथ
२२१	२	अन्धा	अन्धो
,,	५	क्रात:	क्रीत:
,,	६	प्राह्यमाण:	प्रोह्यमाण:
,,	,,	आगत	आगत:
,,	९	अंशुषुन्य:	अंशुषुन्युप्त:
,,	१२	सक्कश्रो	सक्तुश्रो
,,	१४	रुद्रा	रुद्रो
,,	१७	पतरो	पितरो
२२२	१०	मण्त्रेण	मन्त्रेण
,,	१५	वापवे	वायवे
,,	१७	स्तक्कु	सक्तु
,,	,,	मवति	भवति
२२३	१५	वीर्य्यैभिर्वीरवमा	वीर्य्यैभिर्वीरतमा
२२४	२	द्रविणमष्ट	द्रविणमष्टु
२२६	९	वाजतेय लक्षणं	वाजपेयलक्षणं
,,	,,	यजमान	यजमानं
,,	१६	सीम्द्राय	सीन्द्राय
,,	,,	गृह्लामि	गृह्णामि
२२७	६	जष्टं	जुष्टं
,,	११	प्रियंतमं	प्रियतमं
२२८	१	संस्थापित	संस्थापितं
,,	१	गच्छुन्ति	गच्छन्ति
,,	२	प्रपां	अपां

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
२२८	३	देवाः	देवा
,,	७	भवतीत्याह	भवन्तीत्याह
,,	१३	मित्याहं	मित्याह
,,	१६	वज्र	वज्रा
,,	१७	वज्रीभूतंन	वज्रीभूतेन
,	१८	त्रिवाजातं	त्रिधाजातं
२२९	६	प्रतूतिः	प्रतूर्तिः
,,	७	आरोग्ययुष्टि	आरोग्यपुष्टि
,,	११	कुकुद्म	कुकुद्मा
,,	१३	गन्ध ाः	गन्धर्वाः
,,	१३	शप्तं शतिः	शप्तविंशतिः
,,	१५	इन्द्स्येव	इन्द्रस्येव
,,	१७	वायुरिन्द्रियं	वायुरिन्द्रियं
२३०	१	य	यः
,,	२	परीता	परीतो
,,	४	वाजजिद्भि	वाजजिद्भ
,,	४	समेने	समने
२३१	४	नाक-रुहम्	नाकमरुहम्
,,	७	तस्थावारो	तस्थाएवारो
,,	१४	का य ।	कारयत
,,	१७	वाः सत्या	वाः सा सत्या
,,	१९	वृहस्पति	वृहस्पतिं
२३२	१	मन्त्रजयं	मन्त्रजयं
,,	३	दे तस्माच्छन्दान	देतस्माच्छन्दान
,,	४	भूयस्त्वाथ	भूयस्त्वार्थः
,,	१२	मिमाना	मिमानाः
,,	१३	मर्गान्	मार्गान्
,,	१५	ऋग्द्वयेन	ऋग्द्वयेन

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
,,	२०	द्रवतस्तरण्यतुः	द्रवतस्तुरण्यतः
,,	,,	वैरनुवाति	वेरनुवाति
२३३	१४	जन्भयन्तोऽहि	जम्भयन्तोऽहिं
,,	१६	सनिष्ठ ावो	सनिष्यवो
२३४	४	सन्नो	सन्तो
,,	२०	अन्याय	आन्याय
२३५	३	कल्पत्तान्	कल्पताम्
,,	,,	कल्पत्ताम्	कल्पताम्
,,	१३	आस्त्विन्द्रियमस्मै	अस्त्विन्द्रियमस्मै
२३६	१	यमनौ	यमनो
,,	५	स्रुवेणहवनींये	स्रुवेणाहवनीये
,,	६	ना	नो
,,	१५	सूर्य्यं	सूर्य्यं
,,	१६	सहनजित्	सहप्रजित्
,,	,,	घनदा	धनदा
२३८	,,	आश्विनौ	अश्विनौ
,,	२०	ताञ्जेषम्	तानुज्जेषम्
,,	१४	प्राणदीन्	प्राणादीन्
२४०	८	मृहाणेत्याह	गृहाणेत्याह
२४१	४	धिभक्त	विभक्त
२४२	८	देवसूहवीपि	देवसूहवींषि
२४३	८	रवदिरवर्म्मा	खदिरवर्म्मा
२४४	१	आपो	अपो
२४७	७	धीयते	धीयन्ते
,,	१४	जमद्	जगद्
२५०	२	यस्यासु	पस्त्यासु
,,	५	वर्तते	वर्तन्ते
,,	६	अथ	अप

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
२५०	,,	प्णीपणि	प्णीपणि
,,	६	भचसी	भवसी
,,	६	त्वायायं	त्वायं
२५३	६	शिशिराव्रुन	शिशिराव्रून्
२५४	१०	पञ्चम्यो	पञ्चभ्यो
,,	१४	पञ्चदशस्तो सम्बन्धिनी	पञ्चदशस्तोमसम्बन्धिनी
,,	१६	५. ५. ३. १. १	५. ३. १. १.
२५५	२	मध्यमोतम	मध्यमोत्तमे
२५६	६	नवतद्यं वा	नवतद्यं शततद्यं वा
२५७	१५	पश्चादवास्थिता	पश्चादवस्थिता
,	१६	चतुर्णां।	चतुर्णा
२५८	२	वर्चससा	वर्चसा
,,	२	इन्द्रस्येद्रिन्द्रियेण	इन्द्रस्येन्द्रियेण
,,	३	क्षत्रम तिरेध्यति	क्षत्रा तिरेध्यति
,,	३	दिद्यन्	दिद्यु न
,,	५	इन्द्रस्येन्द्रियाय	इन्द्रस्ये न्द्रिय य
,	१२	ज्येष्ठत्वाय इन्द्रैश्वर्य्याय	ज्येष्ठत्वाय जानराज्यायइन्द्रैश्वर्य्याय
२५९	५	उच्यते	उच्यन्ते
,,	६	पुष्टिश्च	पष्टिश्च
,,	७	पृष्ठात्	पृष्ठ त्
२६२	५	रथमधितिष्ठासि	रथमधितिष्ठसि
,,	१२	हिसीर्मा	हिंसीर्मा
,,	१८	वेदिम्यः	वेदिभ्यः
२६३	१२	रुक्मः	रुक्म
२६४	५	अभ्युपावहरामी	अभ्युपावहरामि
२६५	७	मोत्र वरुणी	मैत्रावरुणी
,,	१५	सुन्वत	सुन्वन्त
२६५	१८	सत्यप्रसव	सत्यप्रसवः

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
२६६	१	च प्रत्याह्व	च तं प्रत्याह
"	२	न्द्रोऽसि	इन्द्रोऽसि
"	२०	कृता	कृताः
"	२१	मध्यैमेष्ठ्याय	मध्यमेष्ठ्याय
२६७	१५	त्वष्ट्रदेवेन	त्वष्टृदेवेन
२६८	१	राजसूयागत	राजसूयगत
२६६	१५	पुत्रामिव	पुत्रमिव
२७०	५	वरत्तताम्	वरंत्तताम्
२७१	६	मवास्थायां	ममावस्थायां
२७२	२	जातम्य	जातस्य
"	६	ह्सीयस्यः	ह्सीयस्यः
"	८	प्रयाजयान्यादिभिः	प्रयाजयाज्यादिभि
"	६	मारतिस्को	मास्तिष्को
"	४	द्वेवेरम्रा	द्वैवैरम्रा
"	१८	प्रयोगेबेयर्थ्यात्	प्रयोगवैयर्थ्यात्
२७३	५	धारिणा	धारणा
"	६	सर्वैयजेत	सर्वैयजेत
"	११	इत्यैक	इत्येक
"	१४	निपुत्वते	नियुत्यते
"	१७	सर्वाऽग्निः	सर्वोऽग्निः
२७४	७	अथैपु	अथैषु
"	"	प्रकुत्यपेक्षया	प्रकृत्यपेक्षया
"	"	अभिर्घायन्ते	अभिधीयन्ते
"	१५	माधारयति	माघारयति
"	२०	कद्वत्यौं	कद्वत्यौ
२७५	५	वभृथभ्यवेयात	वभृथमभ्यवेयात्
२७६	२	ब्रह्मणोऽपि	ब्रह्मणेऽपि
२७७	२	चचुर्थे	चतुर्थे

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
२७७	३	एवं	एव
"	८	सृदं	मृदं
"	९	तत्राश्वमभिमन्त्र्याक्रमयाति	तत्राश्वमभिमन्त्र्याक्रमयति
"	९	न्नतक्रमयन्ना	न्नुतक्रमयन्नां
"	२०	चालाभ्यसाभ्रि	चालभ्यसाभ्रि
२७८	१	सृत्पिण्डो	मृत्पिण्डो
"	२	पांसु	पांसुं
"	३	कृष्णाजिन्	कृष्णाजिन
"	५	मृत्पिण्डमादायोध्वस्तिष्ठति	मृत्पिण्डोमादायोर्ध्वस्तिष्ठति
"	६	श्वाश्वः	चाश्वः
"	१२	चजुर्भ्याम्	यजुर्भ्याम्
"	१६	सयौति	संयौति
२७९	२	मर्तिकानि	मार्तिकानि
"	४	चन्द्रकाभि	चन्द्रवद्रक्ताभि
"	"	मषाढा	मषाढां
"	११	तिर्य्यगृभावे	तिर्य्यग्भावे
"	१२	द्रर्षीयसिस्यात्	द्रर्षीयसीस्यात्
"	"	ह्रसीयर्सी	ह्रसीयर्सी
"	"	ह्रसीयसी	ह्रसीयसी
२८०	१	कुवन्ति	कुर्वन्वि
"	२	कुवन्ति	कुर्वन्ति
"	"	"	"
"	६	कुवन्ति	कुर्वन्ति
"	१२	पत्का	पक्त्वा
"	१८	चटोग्वा	चटोखा
२८१	१	श्रपणोनावच्छाद्य	श्रपणेनावच्छाद्य
"	४	पर्य्यावत्त्य	पपर्य्यावर्त्त्य
२८१	५	नामाच्छ्रणत्ति	तामाच्छ्रणत्ति

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
२८२	१२	द्वादशाङ्ला	द्वादशाङ्गुला
२८३	२	अर्द्धचङ्घा	अर्द्धजङ्घा
२८४	११	प्रथनं	प्रथमं
,,	१२	नाभिदघ्नं द्वितीयम्	नाभिदघ्नं द्विषाहस्रं द्वितीयम्
,,	,,	द्विषाहस्रे द्विप्रस्ताराश्रितयो	द्विषाहस्रं तृतीयम्, द्विषाहस्रे-द्विप्रस्ताराश्रितयो
,,	१५	तूत्तम	तूत्तमा
२८५	३	न ज्यायांस	न ज्यायांसं
,,	४	कार्य्यः	कार्य्याः
,,	१४	अग्निवपनं	अग्निचयनं
,,	१७	कुर्य्थात्	कुर्य्यात्
२८६	२०	पुरस्तादासन्वां	पुरस्तादासन्द्यां
२८७	८	विकृत्यभ्रिमन्त्रण	विकृत्यभिमन्त्रण
,,	६	साशिक्यं	सशिक्यं
,,	१२	प्रत्युद्गृह्णयात	प्रत्युद्गृह्णीयात
,,	१७	आग्नेय्य	आग्नेय्य
२८८	१०	प्रातरुदिने	प्रातरुदिते
,,	१५	प्रथमोत्तमपोरह्नोर्विष्णुक्रम	प्रथमोतमयोरह्नोर्निष्णुक्रम
२८६	२४	ततोऽग्नि–प्राश्चिनिं	ततोऽग्निप्रायश्चित्तिं
२६०	१६	प्रकमः	प्रक्रमः
,,	२२	चातुर्विंशति	चतुर्विंशतिं
२६१	६	व्याख्यात	व्याख्यातः
,,	१३	पक्षिपति	प्रक्षिपति
,,	१६	विंशतिर्कराभिः	विंशतिशर्कराभिः
,,	२०	तत्रौकविंशतीष्टका	तत्रैकविंशतीष्टका
२६२	४	वृहत्य	वृहत्यः
,,	४	चतुर्दिक्र	चतुर्दिक्
,,	५	प्रतिपधि	प्रतिप्रधि

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
२९४	१	षणनवत्यङ्गलः	षण्नवत्यङ्गुलः
,,	१२	मथिवदनम	मथिवदनम्
२९६	३	प्रदीर्णपदेशे	प्रदीर्णप्रदेशे
,,	६	रुकास्य	रुक्मस्य
,,	७	तृणापिण्ड	तृणपिण्ड
,,	१२	परावी	पराची
२९७	१	इष्टकाश्चान्तरेणो!चमसं	इष्टकाचान्तरेणोदचमसं
,,	८	इह्न	इह
,,	११	रज्जुमुभयतस्पाशां कृत्व	रज्जुमुभयतस्पाशां कृत्वा
,,	१७	शङ्कुर्यसंज्ञः	शङ्कुर्यसंज्ञः
२९८	१	शङ्कुर्णसज्ञः	शङ्कुर्णसंज्ञः
,,	६	पातायित्वा	पातयित्वा
,,	२३-२४	विभक्तिभिरन्वक् च विभाजिते	त्रिभक्तिभिरन्वक् च तिर्य्यक् च विभाजिते
,,	२४	नाभेः	तत्र नाभेः
२९९	४	डशावुत्तरः	डशावुत्तरः
३००	५	षरिमृह्यस्थ्येन	परिगृह्यस्थ्येन
,,	,,	प्रेष्यति	प्रैष्य त
३०१	४	तस्तोत्तरांसाः	तस्योतरांसाः
,,	११	चतुर्भिर्मन्त्रैः	चतुर्भिर्मन्त्रैः
,,	१२	सीनास्तूषर्णी	सीनास्तूष्णीं
,,	१३	श्रोण्पंसयोः	श्रोण्यंसयोः
,,	१४	पूर्कोत्तर दिशि	पूर्वोत्तरदिशि
३०२	११	वतः	ततः
३०३	२	तिष्टन्नेव	तिष्ठन्नेव
,,	१७	सम्पग्	सम्यग्
,,	२१	प्रह्वियमाणेभ्यो	प्रह्वियमाणेभ्यो
३०४	१४	तत्रस्तम्चे	तत्रस्तम्वे

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
३०५	२	त्रिष्टुवूवभ्याम्	त्रिष्टुवूभ्याम्
,,	१६	दर्वा	दूर्वा
३११	३	णोपघानम्	णोपधानम्
३१२	२	स्पुः	स्पुः
३१३	८	र्बद्यन्ते	वद्यन्ते
३१४	१४	आरिंमश्च	अस्मिंश्च
३१७	(तृतीयकोष्ठे)	अर्द्धपद्याः २८ ३ ७	अर्द्धपद्याः २८ ३ ३ ७
३२१	११	अग्नीघ्र	अग्नीध्र
,,	१५	तर्हिं	तर्हि
३२२	३	पश्चिमार्द्धं	पश्चिमार्द्धं
,,	१५	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
३२३	२	व्रतभर्द्ध	व्रतमर्द्ध
३२४	६	मञ्चम्याश्चितेः	पञ्चम्याश्चितेः
३२५	५	लिप्तमज्य	लिप्तमाज्य
,,	११	त्रीव	ग्रीव
,,	१३	रभिषिञ्चन्ति	रभिषिञ्चति
,,	१६	षट्	षट्
,,	२४	ऽभिमुखः	ऽभिमुखः
३२६	१८	परिमण्ला	परिमण्डला
३२७	१८	यजंषि	यजुंषि
३२८	३	सभानीडा	समा नीडा
३२८	१५	काभयेत	कामयेत
३३०	३	पुञ्जानः	युञ्जानः
,,	१६	साखविदं	सखिविदं
,,	,,	धनाजितं	धनजितं
३३१	५	त्रेष्टुभेन	त्रैष्टुभेन
,,	७	ऽङ्गिरस्वत	ऽङ्गिरस्वत्
,,	९	निचाप्य	निचाय्य

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
३३२	२	न्हेह्यतक्रा	न्हेह्यवक्रा
,,	३	व्रीहि	वीहि
,,	६	अग्नीं	अग्निं
,,	८	तङ्गिरस्वद्	मङ्गिरस्वद्
३३४	८	व्यच्चिष्ठमन्ने	व्यच्चिष्ठमन्नै
३३५	७	त्वमोषधी	स्त्वमोषधी
३३६	२	शम च स्यो	शर्म च स्यो
,,	८	दृद्यथर्वा	ध्यथर्वा
३३८	३	दृशे	दृशे
,,	५	सविता	सनिता
,,	,,	र्वाघड्भ	र्वाघद्भि
३३९	२	पाद्यायुषपुरा	पाद्यायुषः पुरा
,,	१०	प्रतीगृभ्भणीत	प्रतिगृभ्णीत
,,	११	ययं	अयं
३४०	३	सुसवस्य	सुहवस्य
,,	५	शिक्तमो	शिवतमो
३४१	७	यथोपस्थ	यथोपस्थे
,,	७	पृथिव्यासि	पृथिव्यसि
,,	११	सुवीर्य्य	सुवीर्य्यं
३४३	७	जेवानां	देवानां
,,	,,	विश्वदेव्या वती:	विंश्वदेव्यावती:
,,	,,	अङ्गिरस्दधतूखेते	अङ्गिरस्वद्दधतूखे
३४५	५	च्नछ्दन्तु	छृन्दन्तु
,,	६	च्छृदन्तु	,,
,,	७	,,	,,
,,	८	आच्छन्दन्त्वा	आछन्दन्त्वा
,,	१२	विज्ञामअग्निं	विज्ञातमग्नि
३४६	६	स्व–स्तय	स्वस्तय

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
३४६	९	द्रून्न	दू्त्रन्नः
,,	१५	यद्रस्रो	यद्रस्रो
३४७	३	सामिधने	समिधाने
,,	६	तस्कराँ	तस्करा
,,	९	मलिम्ब	मलिम्ल
,,	१०	कच्चेष्ठवायवस्ताँ	कच्चेष्वघायवस्ताँ
,,	१५	मूद्वर्चो	मुद्वर्चो
३४८	८	प्रवासीद्भद्रं	प्रसावीद्भद्रं
३४९	१०	ह्रोमिद्धो	ह्रीमिद्धो
३५०	७	भूर्धवस्तिष्ठा	भूर्ध्रुवस्तिष्ठा
,,	८	त्वद्राष्ट्	त्वद्राष्ट्र
३५१	२	वृहत्	वृहत्
,,	५	शुक्रज्योति	शुक्रज्ज्योति
,,	७	तपन्	तपञ्
,,	१४	परम	परमं
३५२	२	समज्जन्	समञ्जन्
,,	५	वसु	वसुः
,,	७	परायन्	परायञ्
,,	८	भुमेधा	सुमेधा
,,	९	धूमरुषं	धूममरुषं
,,	१४	उक्थ आभज	उक्थ उक्थ आभज
,,	१७	मिच्छामाना	मिच्छमाना
३५३	२	दुवस्पत	बुवस्यत
३५४	२	य	प्र
,,	१३	पृथिमग्ने	पृथिवीमग्ने
३५५	६	पुयो	युयो
,,	९	पुनर्ब्र म्हणो	पुनर्ब्र ह्मणो
३५६	९	चितः	ततः

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
३५७	४	यजत्र	यजत्र
,,	६	जिगास्पच्छा	जिगास्यच्छा
,,	७	दुपतिष्ठन्तु	दुपतिष्ठन्त
,,	८	प्रावणोभिः	प्रावणेभिः
,,	१४	जानन्नग्र	जानन्नग्र
३५८	४	यानावसीदपन्	योनावसीदपन्
३५९	११	वोनावभारुपा	योनावभारुखा
३६१	७	सूम्नया	सुम्नया
,,	१२	औपधीः कर्तनास्मे	ओषधीः कर्त्तनास्मै
३६२	४	प्रफव्यञ्च	प्रफर्व्यञ्च
,,	६	औपधीभ्यः	ओपधीभ्यः
,,	८	तमसस्परस्य	तमसस्पारमस्य

३६५ सजूरब्दो (संवत्सरः)अयवोभिः (मासैः)
सजूरुपा अरुणिभिः (ईषद्रक्तकिरणैः)
सजोपसावश्विनां दंसोभिः (कर्मभिश्चिकित्साभिः)
सजूः सूर एतशेन (अश्वेन)
सजूर्वैश्वानर इडया (पृथिव्या) घृतेन स्वाहा ॥ १ ॥ (७४)
या ओपधीः पूर्वाजाता देवेभ्यस्त्रियुगं (ऋतुभ्यः-वसन्ते,प्रावृषि, शरदि चपुरा)
मनैनु बभ्रुणा महं (पिङ्गलानां) शतं धामानि (शतवर्षाणि) सप्त च
(सप्तशीर्षन् प्राणाः) ॥

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
३६३	१	अम्ब भामानि	अम्ब धामानि
,,	६	पूरुप	पूरुपः
,,	१४	सनिष्पन्नी	सनिष्यन्ती
३६५	२	द्विपदा	द्विपा
,,	५	नाशयित्रो	नाशयित्री
,,	५	वलाशस्पार्श	वलासस्यार्श
,,	१३	स्वोपधे	स्योपधे

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
३६६	१०	शुशस्तिर्भिमन्दस्वधातिभिर्हितः	शुशस्तिभिर्मन्दस्वधीतिभिर्हितः
३६७	८	स प्रथस्तम्	स प्रथस्तमः
,,	१३	कामार्य	कामाय
३६८	२	गृह्णाम्यग्रे	गृह्णाभ्यग्ने
,,	३	मासु	मासु
३६६	१	पृथिवी मनुयश्च पूर्वः	पृथिवी मनुद्यामिमं च योनिमनु-यश्चपूर्वः
३६६	२	सभानं	समानं
,,	६	वनम्पतीरनु	वनस्पतींरनु
,,	१५	अदब्धः	अदब्धः
३७०	७	पृथिव्या	पृथिव्याः
,,	११	मूर्धनां	मूर्द्धानं
,,	,,	हव्यवाहवम्	हव्यवाहम्
,,	१६	पृथिव्युसि	पृथिव्यसि
३७१	५	ध्रवासीद्	ध्रुवासीद्
,,	७	पुरुषः	परुषः
३७५	३	हिरण्मयो	हिरण्ययो
,,	४	ऋचे त्वा भासे	ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे
,,	८	सहस्नायत्वा	सहस्रायत्वा
,,	१०	समङ्धि	समङ्गधि
,,	११	परिवृङ्धि	परिवृङ्गधि
,,	१३	सा हिंसीः	मा हिंसीः
,,	१४	भुरण्य	भुरण्यु
,,	१५	पर्वाभि	पर्वभि
३७६	२	सहस्री	साहस्री
३८०	५	अवीवृधत्	ऋवीवृधन्
३८३	१५	यनः	वयः
३८४	२	दित्यवाड्वयो	आदित्यवाड्वयो

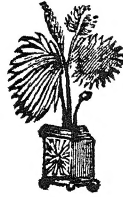
पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
३८५	८	ध्रुवासीद्	ध्रुवासीद
३८७	२	आत्मानं पाहि	आत्मानं मे पाहि
,,	८	समाश्छन्दः	समाच्छन्दः
३८८	३	इषेत्वोर्जेत्वा पोषायत्वा	इषेत्वोर्जेत्वारय्यै त्वा पोषाय त्वा
३८९	६	गर्भा	गर्भाः
,,	१४	दृष्टिर्वात स्पृतं	वृष्टिर्वात स्पृब
३९०	२	गर्भा	गर्भाः
,,	१६	सृज्यम्त	सृज्यत
३९३	४	उडूगौ	उद्गौ
३९५	१३	इन्द्रा	इन्द्रो
,,	१६	तिधर्त्ता	विधर्त्ता
३९६	१	ऋषयत्वा	ऋषयस्त्वा
,,	३	यजनानञ्च	यजमानञ्च
,,	१३	ऋपयस्त्वा	ऋषयस्त्वा
३९८	१	नश्च	यश्च
३९९	२	रुक्मसु	रुक्मसु
,,	३	यजिष्टो	यजिष्ठो
,,	८	सहस्युत्र	सहस्पुत्र
३९९	६	सम्यञ्चमि	सम्यञ्चमिष
,,	१०	क्षितीनामूर्जी	क्षितीनामूर्जो
४००	१	चंयो	क्षपो
,,	१६	ओहै	ओहैः
,,	१७	दन्तसे	दक्षस्य
४०२	१	अरोचथा	अरोचथाः
,,	१०	व्यानाये	व्यानाय
४०३	३	पृश्नय	पृश्नयः
,,	६	व्यस्थाद्	व्यस्थात्
४०४	१	दृंह माहिंसीः	दृंह दिवंमाहिंसीः

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
४०५	६	वा	या
,,	८	विभष्यस्तवे	विभर्ष्यस्तवे
४०६	८	अहश्रन्नुदहार्य	अहश्रन्नुदहार्याः
,,	१०	तेभ्योऽकरं	न्तेभ्योऽकरं
,,	२१	नमस्ते	नमस्त
४०७	४	सदमित्वा	सदमित्त्वा
,,	१७	पतीनां	पत्तीनां
४०९	१६	नमः	नमो
४१०	५	मीढुष्टमाय	मीढुष्टमाय
,,	७	ह्रस्वाय	ह्रस्वाय
,,	१२	पूवजाय	पूर्वजाय
,,	२२	श्रतसेनाय	श्रुतसेनाय
४१२	१०	नमः	नमो
४१५	१३	ऊर्क्	ऊर्ग्
४१७	६	रुच	रुरुच
४१८	५	अधिस्तुषु	अधिस्नुषु
४१९	७	तिश्वतस्यात	विश्वतस्पात
,,	९	स्विद्वन	स्विद्वनं
,,	१३	पृथिवी	पृथिवी
,,	१६	शम्भूखसे	शम्भूरवसे
४२१	७	वलविज्ञाय स्थविः	वलविज्ञायः स्थविरः
,,	६	गोविद	गोविदं
,,	१२	प्रयत्सु	प्रयुत्सु
,,	१५	वरुयस्य	वरुणस्य
२१	२१	न्यष्वे	नष्वे
४२३	६	यज्ञे	यज्ञो
,,	१२	प्रवसे	प्रसवे
,,	,,	विद्वान	विद्वान्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
४२४	२	रजसस्या त्यन्तौ	रजसस्पात्यन्तौ
,,	११	व्यस्पताम्	व्यस्यताम्
४२५	२	दिवा	दिवो
,,	६	स्वर्यन्ति	स्वयंन्तु
,,	१०	अग्नं	अग्ने
,,	१५	जुह्व नः	जुह्वानः
४२६	५	सुमिद्धे	समिद्धे
,,	८	वैश्वकीमण	वैश्वकर्मण
,,	११	चित्तं	चित्तिं
४२७	१३	स्वतबश्च प्रवासी च	स्वतवाँश्च प्रघासी च
,	१६	देवश्च	देवीश्च
४२८	६	दूर्मि	दूर्मे
,,	७	यद्ास्त	यदस्ति
,,	६	शृङ्गा	शृङ्गो
,,	१०	शार्षे	शीर्षे
४३०	२	वारिमा	वारमा
,,	१४	प्रियङ्ग	प्रियङ्गमे
,,	१५	द्रवि	द्रविणं
४३५	४	कल्पन्ताम्	कल्पन्ताम्
४३६	५	कल्पां	कल्पताम्
४३७	३	वार्जो	वाजो
४३८	१७	आवस्यूरसि	अवस्यूरसि
४४०	५	यतेम	पतेम
,,	,,	सुक्रतासु	सुकृतामु

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
४४०	६	इन्द्रर्दत्तः	इन्दुर्दत्तः
४४१	४	सुकृतासु	सुकृतामु
४४३	२	रिषस्यातु	रिषस्पातु
४४३	७	यत्त	यत्ति

❀ इति ❀

||श्रीः||

ग्रन्थ मुद्रण व्यय।

ग्रंथों के मूल्य में कमीशन के लिये प्रायः हमारे पास ग्राहक गण आग्रह पुरस्सर लिखा करते हैं परन्तु हमने तो प्रारंभ से ही ग्रन्थों का मूल्य प्रचार के उद्देश्य से केवल लागत मात्र का ही रक्खा है, उसमे भी संपादन, संशोधन आदि का कुछ भी व्यय नहीं लगाते हैं क्योंकि यह कार्य तो स्वयं मैं अपना परम कर्तव्य समझकर ही कररहाहूँ।

उपरोक्त अभिप्राय को लेकर ही इस ग्रन्थ के प्रकाशन का व्यय नीचे दिया जाता है।

संपादक।

	रु—आ—पाइ
कागज सुफेद — — — — —	८५७-१४-३
आर्ट पेपर और टाइटिल का कागज — — — —	८४ - २-६
ब्लाक सादा तथा रंगीन — — — — —	१०६०- ४-०
छपाइ और बाइन्डिग — — — — —	९६८- ६-३
	३०००-११-०